

کتابنامه معجم البلدان یاقوت حموی
(ردیابی منابع معجم البلدان در متن و ترجمه آن)

دکتر علی نقی منزوی

معجم البلدان، یاقوت حموی، ترجمان علی نقی منزوی، جلد یکم، بخش نخست، برگه ۲۷ - ۷۷

به کوشش

محمدابراهیم ذاکر

- کتابنامه مُعْجَمُ الْبُلْدَانِ ياقوت حموی ۱
- ردیابی منابع معجم البلدان در متن و ترجمه آن ۱
- منابع کارهای یاقوت ۱
- الف) منابع شفاهی ۱
- ب) منابع کتابی ۲
- ج) منابع دیگر ۲
- د) منابع از مآخذ دیگران ۲
۱. آثار ۲
۲. ابن شمیل ۳
۳. ابواحمد ۳
۴. ابوغریب ۳
۵. ابومعاذ ۳
۶. ابیوردی (د: ۵۰۷ق) ۳
۷. اثیر (ابن اثیر جزری) ۴
۸. أُخَيْمَرُ سَعْدِي (د: ۱۷۰ق) ۵
۹. ادریسی ۵
۱۰. ادریسی استرآبادی ۵
۱۱. ادریسی سیسیلی ۶
۱۲. ادریسی، (شریف ادریسی ۵۶۸ - ۶۴۹ق) ۶
۱۳. ادیبی ابوالحسن ۷
۱۴. ازرقی ۷

۱۵. ازهری بومنصور (۲۸۲ - ۳۷۰ق) ۷
۱۶. استخری (د: ۳۴۶ق) ۷
۱۷. اسحاق ۸
۱۸. اسحاق (ابن اسحاق)، محمد (۸۵ - ۱۵۱ق) ۸
۱۹. اسحاق (بواسحاق) ۸
۲۰. اسحاق بشیر (بشر) ۸
۲۱. اسحاق مرار: بو عمر (۹۴ - ۲۰۶ق) ۹
۲۲. اسکندری، نصر ۹
۲۳. اسوانی غسانی (ک: ۵۶۳ق) ۹
۲۴. اشعث (بو... کندی) ۹
۲۵. اصفهانی مدینی ۹
۲۶. اصمعی، عبدالملک (۱۲۲ - ۲۱۶ق) ۹
۲۷. اصیلی، عبدالله پسر ابراهیم اندلسی (۲۴۴ - ۳۹۲ق) ۱۰
۲۸. اعرابی، حسن پسر احمد بومحمد ۱۰
۲۹. اعرابی (ابن اعرابی) محمد پسر زیاد بو عبدالله (۱۵۰ - ۲۳۱ق) ۱۰
۳۰. اکفانی (ابن اکفانی) هبة الله (۴۴۴ - ۵۲۴ق) ۱۰
۳۱. أمل الآمل، حرّ عاملی (۱۰۳۳ - ۱۱۰۴ق) محمد پسر حسن ۱۰
۳۲. امرؤ القیس ۱۱
۳۳. امیر ۱۱
۳۴. إنباه الرواة علی أنباه النحاة ۱۱
۳۵. انباری (ابن انباری) ۱۱
۳۶. اندی ۱۱
۳۷. اوزاعی عبدالرحمان (۸۸ - ۱۵۷ق) ۱۲

۳۸. بابہ (ابن بابہ) ۱۲
۳۹. باذش (ابن باذش) ۱۲
۴۰. باہلی (د: ۳۲۱ق)، محمد پسر محمد عبدالرحمان پسر سعید بوالحسین. ۱۲
۴۱. بحار الانوار ۱۲
۴۲. بحتری (۲۰۶ - ۲۸۴ق) ۱۳
۴۳. بخاری (۱۹۴ - ۲۵۶ق) ۱۳
۴۴. برد الخیار (ابن برد) ۱۳
۴۵. بزرگ (ابن بزرگ) عروضی ۱۴
۴۶. بشاری ۱۴
۴۷. بشکوال (ابن-): (۴۹۴ - ۵۷۸ق) ۱۴
۴۸. بطلان (ابن ... ۴۵۸ق) ۱۵
۴۹. بطلمیوس ۱۵
۵۰. بکائی عامری (د: ۱۸۳ق) ۱۶
۵۱. بکری اندلسی ۱۶
۵۲. بوبکر ہمدانی ۱۶
۵۳. بوبکر بن موسی ۱۶
۵۴. بلاذری، احمد (۲۰۰ - ۲۷۹ق) پسر یحیا ۱۶
۵۵. بلخی بوزید ۱۷
۵۶. بلدان. ابن فقیہ ۱۷
۵۷. بَنَّا (ابن ...) ۱۷
۵۸. بیان (کتاب ...) ۱۷
۵۹. بیرونی (۳۶۲ - ۴۴۰ق) ۱۷
۶۰. بیہقی (۴۹۹ - ۵۶۵ق) ۱۸

۶۱. بیهقی (۳۲۸-۴۰۲ق) ..... ۱۸.
۶۲. تاج الاسلام ..... ۱۹.
۶۳. تاریخ سامراء ..... ۱۹.
۶۴. تجارب الأمم ..... ۱۹.
۶۵. تحبیر؛ یا صاحب تحبیر ..... ۲۰.
۶۶. تعریف بالمورّخين ..... ۲۰.
۶۷. تقویم ابوالفدا، ترجمه آیتی ..... ۲۰.
۶۸. تکریتی (د: ۴۷۲ق) ..... ۲۱.
۶۹. تمیم‌داری (د: ۴۰ق) ..... ۲۱.
۷۰. تنوخی، قاضی (۳۲۷-۳۸۴) ..... ۲۲.
۷۱. توّزی (د: ۲۳۸ق) ..... ۲۲.
۷۲. ثابت پسر بوثابت ..... ۲۲.
۷۳. ثعلب (۲۰۰-۲۹۱ق) ..... ۲۲.
۷۴. تلاج ..... ۲۳.
۷۵. جاحظ (۱۶۳-۲۵۵ق) ..... ۲۳.
۷۶. جامع ..... ۲۴.
۷۷. جُخْجُخ (۲۸۶-۳۵۸ق) ..... ۲۴.
۷۸. جزّار (ابن ... ۳۲۰-۴۰۰ق) ..... ۲۴.
۷۹. بوجعفر فقیه شیعہ (۳۸۵-۴۶۰ق) ..... ۲۵.
۸۰. جعفر بن ادريس ..... ۲۵.
۸۱. جُمَحی ..... ۲۵.
۸۲. جوانی علوی (۵۲۵-۵۸۸ق) ..... ۲۵.
۸۳. جوصا ..... ۲۶.

دکتر علی نقی مسزوی

۸۴. جوهری (د: ۳۹۳ق) ۲۶
۸۵. جهانگیر (۱۲۲۵ - ۱۲۶۹ق) ۲۶
۸۶. جیهانی (ز: ۳۶۷ق) ۲۶
۸۷. حاتم (بو... رازی) ۲۷
۸۸. حاتم (بو... رازی ورسنانی) ۲۷
۸۹. حازمی، ابوبکر محمد پسر موسی (۵۴۸ - ۵۸۴ق) ۲۸
۹۰. حازمی بوبکر موصلی هراتی، بوبکر بن موسی ۲۸
۹۱. حاکم نیشابوری (۳۲۱ - ۴۰۵ق) ۲۸
۹۲. حایک (ابن...) ۲۸
۹۳. حبان (ابن...) ۲۹
۹۴. حبیب، (محمد بن...) درگذشته ۲۴۵ ..... ۲۹
۹۵. حدود العالم من المشرق إلى المغرب ۳۰
۹۶. حربی مروی (۱۹۸ - ۲۸۵ق) ۳۰
۹۷. حَسَّان (بو...) ۳۰
۹۸. حسین همدانی ۳۰
۹۹. حفصه (ابن ابی حفصه) یا «حفصی» ۳۰
۱۰۰. حلوانی: احمد پسر بوسهل ۳۱
۱۰۱. حمزه اصفهانی (۲۸۰ - ۳۶۰ق) ۳۱
۱۰۲. حمصی (د: ۳۴۲ق) ۳۲
۱۰۳. حمیدی (۴۲۰ - ۴۸۸ق) ۳۲
۱۰۴. حنیفه (بو...) ۳۲
۱۰۵. حوقل (ابن...) ۳۲
۱۰۶. خارزنجی بُستی (د: ۳۴۸ق) ۳۳

۱۰۷. خاضبه (ابن ... د: ۴۸۹ق) ۳۳
۱۰۸. خالد بن جنبه ۳۳
۱۰۹. خالدیان ۳۳
۱۱۰. خالغ رافقی ۳۴
۱۱۱. خردادبه (ابن ... ۲۰۵ - ۲۸۰ق) ۳۴
۱۱۲. خشاب (ابن ... ۴۹۲ - ۵۶۷ق) ۳۵
۱۱۳. خطابى بُستى (۳۱۹ - ۳۸۸ق) ۳۵
۱۱۴. حُطَطُ أُندُلُس ۳۵
۱۱۵. خطیب بغدادی، احمد (۳۹۲ - ۴۶۳ق) پسر علی ۳۵
۱۱۶. خطیب تبریز (۴۲۱ - ۵۰۲ق) ۳۶
۱۱۷. خلف احمر (د: ۱۸۰ق) ۳۶
۱۱۸. خَلْکان (ابن ... ۶۰۸ - ۶۸۱ق) ۳۷
۱۱۹. خوارج (کتاب ...) ۳۷
۱۲۰. خیره (بو ...) ۳۷
۱۲۱. دارقطنی (۳۰۶ - ۳۸۵ق) ۳۷
۱۲۲. دبیشی: محمد (۵۵۸ - ۶۳۷ق) واسطی ۳۸
۱۲۳. دُحَیم (۱۷۰ - ۲۴۵ق) ۳۸
۱۲۴. دحیه (ابن ...) ۳۸
۱۲۵. دُرَید (ابن ... ۲۲۳ - ۳۲۱ق) ۳۸
۱۲۶. دکین (ابن ...) ۳۸
۱۲۷. دلف ینوعی (بو ...) ۳۹
۱۲۸. دُمَینَه (ابن ابی ...) همدانی ۳۹
۱۲۹. دینوری (د: ۲۸۲ق) ۴۰

- ٤٠..... ١٣٠. الذريعة إلى تصانيف الشيعة .....
- ٤٠..... ١٣١. راهوية مروي حنظلي، اسحاق پسر ابراهيم (١٦١ - ٢٣٨ق)
- ٤١..... ١٣٢. ربيع (بو...)
- ٤١..... ١٣٣. الردة (كتاب...)
- ٤٢..... ١٣٤. رشيق (ابن...)
- ٤٢..... ١٣٥. زُهني، محمد پسر بحر
- ٤٢..... ١٣٦. رياشي
- ٤٣..... ١٣٧. رياض العلماء و حياض الفضلاء .....
- ٤٣..... ١٣٨. زامباور (ادوارد فون) *Edvard von Zambaur* (د: ١٩٤٩م)
- ٤٣..... ١٣٩. زاهد (بوعَمرو)
- ٤٤..... ١٤٠. زبير بكار اسدي (١٧٢ - ٢٥٦ق)
- ٤٤..... ١٤١. زجاجي (د: ٣٣٧ق)
- ٤٤..... ١٤٢. زرکلي (١٨٩٣ - ١٩٧٦م)
- ٤٤..... ١٤٣. زَمخْشَري (٤٦٧ - ٥٣٨ق)
- ٤٥..... ١٤٤. زولاق: (ابن...)
- ٤٥..... ١٤٥. زياد: (محمد بن...)
- ٤٥..... ١٤٦. زياد: (بو...)
- ٤٥..... ١٤٧. زيادي (٣١٧ - ٤٠١ق)
- ٤٥..... ١٤٨. زيچ .....
- ٤٦..... ١٥٠. زيد (بو... انصاري (١١٩ - ٢١٥ق)
- ٤٦..... ١٥١. زيد الخيل .....
- ٤٦..... ١٥٢. ساجي (٢٢٠ - ٣٠٧ق)
- ٤٦..... ١٥٣. سخاوي (٨٣١ - ٩٠٢ق)

دکتر علی نقی مسزوی

۱۵۴. سرخسی ..... ۴۷.
۱۵۵. سعید (ابن ...) ..... ۴۷.
۱۵۶. سعید (بو ...) ..... ۴۸.
۱۵۷. سفر ..... ۴۸.
۱۵۸. سفرنامه سرخسی، متعضد ..... ۴۸.
۱۵۹. سفرنامه ابن فضلان ..... ۴۹.
۱۶۰. سُکُری، حسن (۲۱۲ - ۲۷۵ق) بوسعید پسر حسین ..... ۵۰.
۱۶۱. سَکُونی، بوعبیدالله عمر پسر بشر (د: ۴۸۷ق) ..... ۵۰.
۱۶۲. سِکِّیت (ابن ...) ..... ۵۱.
۱۶۳. سلام: (قاسم ...) ..... ۵۱.
۱۶۴. سِلْفَه (ابن ...) ..... ۵۱.
۱۶۵. سمعانی ..... ۵۲.
۱۶۶. سُهیلی (۵۰۸ - ۵۸۱ق) ..... ۵۴.
۱۶۷. سیبویه، عمر (۱۴۸ - ۱۸۰ق) ..... ۵۴.
۱۶۸. سیرافی (۲۸۴ - ۳۶۹ق) ..... ۵۴.
۱۶۹. سیفِ عُمَر ..... ۵۵.
۱۷۰. شابشتی دفترخوان ..... ۵۵.
۱۷۱. شَبیب (ابن ... ۵۰۰ - ۵۸۰ق) ..... ۵۶.
۱۷۲. شَمَّر هراتی، بوعَمْرُو (د: ۲۵۵ق) ..... ۵۷.
۱۷۳. شیرویه (۴۴۵ - ۵۰۹ق) ..... ۵۷.
۱۷۴. صاحب اترجه ..... ۵۷.
۱۷۶. صاحب تاریخ بلخ ..... ۵۸.
۱۷۷. صاحب تاریخ جرجان ..... ۵۸.

۱۷۸. صاحب تاریخ قزوین ۵۸
۱۷۹. صاحب تکملة ۵۹
۱۸۰. صاحب جامع ۵۹
۱۸۱. صاحب جامع الغوری ۵۹
۱۸۲. صاحب جامع الکوفی ۵۹
۱۸۳. صاحب جغرافیا ۵۹
۱۸۴. صاحب جنان ۵۹
۱۸۵. صاحب زیج ۶۰
۱۸۶. صاحب زیج ۶۰
۱۸۷. صاحب کتاب اللصوص ۶۱
۱۸۸. صاحب مشارق الأنوار ۶۱
۱۸۹. صاحب کتاب مطالع ۶۱
۱۹۱. صدفی ۶۱
۱۹۲. صنعانی، عبدالرزاق (۱۲۶ - ۲۱۱ق) ۶۱
۱۹۳. صنوبری ۶۲
۱۹۴. الصُّور (کتاب ال ..) ۶۲
۱۹۵. طاهر (ابن ابی ...) ۶۲
۱۹۶. طبرانی (۲۶۶ - ۳۵۱ق) ۶۳
۱۹۲. طبری (۲۲۴ - ۳۱۰ق) ۶۳
۱۹۳. طبقات آقابزرگ تهرانی (۱۲۵۵ - ۱۳۴۸خ) ۶۳
۱۹۵. طفیل الخیل ۶۶
۱۹۶. طوسی، محمد پسر حسن (۳۸۵ - ۴۶۰ق) ۶۶
۱۹۷. عامری (د: ۱۸۳ق) ۶۷

دکتر علی نقی مسزوی

۱۹۸. عبدالحکم (ابن ... ۱۸۲ - ۲۶۸ق)..... ۶۷
۱۹۹. عَبدِری (د: ۵۲۴ق)..... ۶۷
۲۰۰. عبدالسلام دمشقی..... ۶۷
۲۰۱. عُبَید (بو... بکری)..... ۶۷
۲۰۲. عُتَبی..... ۶۸
۲۰۳. عَجَاز (ابن ابی ال ...)..... ۶۸
۲۰۴. عرابه یا ابو عراره..... ۶۸
۲۰۵. عراق بین الاحتلالین..... ۶۸
۲۰۶. عفیر..... ۶۸
۲۰۷. عرام..... ۶۹
۲۰۸. عُرَنی..... ۶۹
۲۰۹. عزیز (کتاب ال ...)..... ۶۹
۲۱۰. عَساکر (ابن ... علی (۴۹۹ - ۵۷۳ق)..... ۷۰
۲۱۱. عسکری (۲۹۳ - ۳۸۲ق)..... ۷۰
۲۱۲. بوعلی فارسی (۲۸۸ - ۳۷۷ق)..... ۷۰
۲۱۳. علی وهّاس (پیرامون ۴۲۰ - ۵۰۰)..... ۷۰
۲۱۴. علی بن یقظین (۱۲۵ - ۱۸۲ق)..... ۷۱
۲۱۵. عماره یمنی..... ۷۲
۲۱۶. عمرانان سرخسی خوارزمی (د: ۵۶۰ق)..... ۷۲
۲۱۷. بو عمر بن علاء (۷۰ - ۱۵۴ق)..... ۷۲
۲۱۸. عُمَیْثَل (بو)، عبدالله (د: ۲۴۰ق)..... ۷۳
۲۱۹. عون (ابن ابی) ابراهیم (ک: ۳۲۲ق)..... ۷۳
۲۲۰. عیاض (قاضی، ۴۷۶ - ۵۴۴ق)..... ۷۳

۲۲۱. عُيَيْنَةُ (ابن، ۱۰۷ - ۱۹۸) ۷۴
۲۲۲. ابوالغریب ۷۴
۲۲۳. غنجار، محمد پسر احمد بخارایی (۳۳۷ - ۴۱۲ق) ۷۴
۲۲۴. غندجانی ۷۴
۲۲۵. غوری، اسحاق پسر ابراهیم فارابی (۲۸۰ - ۳۵۰ق) ۷۵
۲۲۶. فافا بن حبیب بن حیان ۷۵
۲۲۷. فاکهی، بو عبدالله محمد پسر اسحاق (ز: ۲۷۲ق) ۷۵
۲۲۸. فتح (ابوالفتح): ۷۵
۲۲۹. فتوح بلاذری، توکل ۷۵
۲۳۰. ابوالفدا - آیتی ۷۶
۲۳۱. فراء: یحیا پسر زیاد دیلمی (۱۴۴ - ۲۰۷ق) ۷۶
۲۳۲. فرات (ابن، ۲۴۱ - ۳۱۲ق) ۷۶
۲۳۳. ابوالفرج اصفهانی، علی پسر حسین (۲۸۴ - ۳۵۶ق) ۷۶
۲۳۴. فرضی (ابن ...، ۳۵۱ - ۴۰۳ق) ۷۷
۲۳۵. فزاری (خاندان) ۷۷
۲۳۶. فهرست وستنفلد ۷۷
۲۳۷. فیصل ۷۸
۲۳۸. قابسی (۳۲۴ - ۴۰۳ق) ۷۸
۲۳۹. قاسم (ابوالقاسم) ۷۸
۲۴۰. قاضی مفضل پسر ابوالحجاج مصری (د: ۶۲۰ق) ۷۸
۲۴۱. ابن القاضی ۷۹
۲۴۲. قالی، بوعلی اسماعیل پسر قاسم (۲۸۸ - ۳۵۶) ۷۹
۲۴۳. قتاده (ابو) ۷۹

۲۴۴. قحدمی، ولید بن هشام (د: ۲۲۲ق) ۷۹
۲۴۵. قُدُید (ابن-) یا قُدُیدی ۷۹
۲۴۶. قزوینی (۶۰۵- ۶۸۲ق)، آثار ۸۰
۲۴۷. قصری ۸۰
۲۴۸. قضاعی (د: ۴۵۴ق) ۸۱
۲۴۹. قَطّاع اغلبی (۴۳۳- ۵۱۵ق) ۸۱
۲۵۰. قَطّان گرگانی (۲۷۷- ۳۶۵ق) ۸۱
۲۵۱. قفطی (۵۶۸- ۶۶۴ق / ۱۱۷۲- ۱۲۴۸م) ۸۱
۲۵۲. قلاقس (۵۳۲- ۵۶۷ق) ۸۲
۲۵۳. قهپایی، مجمع الرجال ۸۲
۲۵۴. کراچکوفسکی (۱۸۸۳- ۱۹۵۱م) ۸۳
۲۵۵. کسایی: علی پسر حمزه (۱۱۹- ۱۸۹ق) ۸۳
۲۵۶. کشف الظنون حاجی خلیفه ۸۳
۲۵۷. کلبی هشام (د: ۲۰۴ق) ۸۴
۲۵۸. کناسه (۱۲۳- ۲۰۷ق) ۸۴
۲۵۹. کندی بواشعث ۸۴
۲۶۰. کندی مصری (۲۸۳- ۳۶۲ق) ۸۴
۲۶۱. لحيانی، علی پسر مبارک (سده ۲هـ) ۸۵
۲۶۲. لسترنيچ (۱۸۵۴- ۱۹۳۴م) ۸۵
۲۶۳. لصوص (کتاب الصوص) دزدان ۸۶
۲۶۴. لهبی (د: ۹۵ق) ۸۷
۲۶۵. لهیعه (ابن ... ۹۷- ۱۷۴ق) ۸۷
۲۶۶. لیث اصفهانی قلقشندی (۹۴- ۱۷۵ق) ۸۷

۲۶۷. ماکولا (ابن ... ۴۲۱ - ۴۸۶ق) ۸۸
۲۶۸. مبرزد (۲۸۶ - ۲۱۰ق) ۸۸
۲۶۹. مجاهد (۲۱ - ۱۰۲ق) ۸۸
۲۷۰. محمد پسر موسی ۸۹
۲۷۱. مدائنی، علی (۱۳۵ - ۲۲۵ق) ۸۹
۲۷۲. مدینی (۵۰۱ - ۵۸۱ق) ۸۹
۲۷۳. مراد ۸۹
۲۷۴. مردویه (ابن ... ۳۲۳ - ۴۱۰ق) ۹۰
۲۷۵. مرزوقی اصفهانی احمد (د: ۴۲۱ق) ۹۰
۲۷۶. مستوفی (۵۶۴ - ۶۳۷ق) ۹۰
۲۷۷. مسعودی، علی پسر حسین (د: ۳۴۶ق) ۹۰
۲۷۸. مسلم قشیری نیشابوری، پسر حجاج (۲۰۴ - ۲۶۱ق) ۹۱
۲۷۹. بومعاذ ۹۱
۲۸۰. معجم الأدباء، یاقوت (۵۷۴ - ۶۲۶ق) ۹۱
۲۸۱. معجم البلدان، یاقوت (۵۷۴ - ۶۲۶ق) ۹۱
۲۸۲. کتاب معجم ما استعجم من أسماء البلاد و المواضع ۹۲
۲۸۳. معجمط ۹۲
۲۸۴. معلّا (محمد بن ... ازدی ۹۲
۲۸۵. معمر بصری: (۱۱۰ - ۲۰۹ق) ۹۲
۲۸۶. مفضل (قاضی ...) ۹۳
۲۸۷. مقبل (ابن ...) ۹۳
۲۸۸. مقدسی بیاری ۹۳
۲۸۹. مقدسی قیسرانی، ابوالفضل محمد پسر طاهر (۴۴۸ - ۵۰۷) ۹۴

۲۹۰. منده (ابن ...) دوم یحیا (۴۳۴ - ۵۱۱ق) ۹۴
۲۹۱. منده (ابن ...) یکم محمد (۳۱۰ - ۳۹۵ق) ۹۴
۲۹۲. موبد ری ۹۴
۲۹۳. مهلبی: حسن پسر احمد (د: ۳۸۰ق) ۹۵
۲۹۴. نابغه جعدی (د: ۶۷۰م) ۹۵
۲۹۵. نباته (ابن ... ۳۲۷ - ۴۰۵ق) ۹۶
۲۹۶. نجار (ابن ...) محمد پسر محمود (۵۷۸ - ۶۴۳ق) ۹۶
۲۹۷. نجیرمی، بواسحاق ابراهیم پسر عبدالله (د: ۳۵۵ق) ۹۶
۲۹۸. ندی (بو ...) ۹۶
۲۹۹. نسائی احمد (۲۱۵ - ۳۰۳ق) پسر علی پسر شعیب ۹۷
۳۰۰. نصر (ابو ...) نک: ← جوهری بونصر ۹۷
۳۰۱. نصر اسکندری، ابوالفتح فزاری (د: ۵۶۱ق) پسر عبد الرحمان ۹۷
۳۰۲. نُصیب پسر رَبَاح (د: ۱۰۸ق) ۹۷
۳۰۳. نضر شَمَّیْل (۱۲۲ - ۲۰۴ق) ۹۷
۳۰۴. نُعَیم (بو ...) اصفهانی احمد (۳۳۶ - ۴۳۰) پسر عبدالله ۹۸
۳۰۵. نفظویه ابراهیم پسر محمد مهلبی (۲۴۴ - ۳۲۳ق) ۹۸
۳۰۶. کتاب النقض ۹۸
۳۰۷. نقطه (ابن ...) محمد پسر عبد الغنی بغدادی (د: ۶۲۹ق) ۹۹
۳۰۸. نیشابوری، حسین پسر علی صایغ (۲۷۷ - ۳۴۹ق) ۹۹
۳۰۹. واضح (ابن ...)، ۱۰۰
۳۱۰. واقدی، محمد (۱۳۰ - ۲۰۷ق) ۱۰۱
۳۱۱. ولید شرقی پسر حصین قطامی (د: ۱۵۵ق) ۱۰۱
۳۱۲. وهب (ابن ...) عبدالله (۱۲۵ - ۱۹۷ق) ۱۰۱

۳۱۳. هذبانى: نك: يعقوب ... ۱۰۲.....
۳۱۴. هروى: ابوالحسن على پسر بوبكر (د: ۶۱۱ق) ۱۰۲.....
۳۱۵. هروى (ابو ...) ۱۰۲.....
۳۱۶. هُرَيْرَه (بو ...) دوسى (۲۱- ۵۹ق) ۱۰۲.....
۳۱۷. هشام (ابن ...) ۱۰۳.....
۳۱۸. هشام كلبى ۱۰۳.....
۳۱۹. هلال صابى پسر محسن (۳۵۹- ۴۴۸ق) ۱۰۳.....
۳۲۰. همام معرى پسر فضل (سده ۵هـ) ۱۰۳.....
۳۲۱. همدانى، احمد پسر اسحاق ۱۰۳.....
۳۲۲. هنائى ۱۰۳.....
۳۲۳. هوازنى ۱۰۴.....
۳۲۴. هيثم پسر عدى منبجى (۱۱۴- ۲۰۷ق) ۱۰۴.....
۳۲۵. يحيى پسر مبارك ۱۰۴.....
۳۲۶. يحيى بن معين (۱۵۸- ۲۳۳ق) ۱۰۴.....
۳۲۷. يزيدى (۱۳۸- ۲۰۲ق) ۱۰۵.....
۳۲۸. يعقوب هذبانى پسر حسن ۱۰۵.....
۳۲۹. يقطينى، على بن يقطين (۱۲۴- ۱۸۲ق) ۱۰۵.....
۳۳۰. يقظان (بو ...) ۱۰۶.....
- كتابنامه ۱۰۷.....
- نمايه كتاب و مقاله ۱۰۷.....

دکتر علی نقی مسزوی

کتابنامه مُعْجَمُ الْبُلْدَانِ ياقوت حموی

ردیابی منابع معجم البلدان در متن و ترجمه آن

دکتر علی نقی منزوی

مُعْجَمُ الْبُلْدَانِ، ياقوت حموی، ترجمان علی نقی منزوی، جلد یکم، بخش نخست، برگه ۲۷ - ۷۷

معجم البلدان، مُعْجَمُ الْبُلْدَانِ فِي مَعْرِفَةِ الْمَدَنِ وَالْقُرَى وَالْخَرَابِ وَالْعِمَارِ وَالسَّهْلِ وَالْوَاعِرِ مِنْ كُلِّ مَكَانٍ، ياقوت حموی (۵۷۴ - ۶۲۶ ق) شهاب‌الدین ابوعبدالله فرزند عبدالله رومی، چاپ لایبزیگ (۱۸۷۳-۱۸۶۶ م)؛ افست تهران، ۱۹۶۵ م، برگردان به پارسی دکتر علی نقی منزوی، پژوهشگاه سازمان میراث فرهنگی و صنایع دستی و گردشگری وابسته به وزارت ارشاد اسلامی جلد اول برگردان به پارسی را تا پایان حرف «الف» در سال ۱۳۸۰ خ و جلد دوم آن را تا پایان حرف «ز» ۱۳۸۳ خ. کتاب معجم البلدان یاقوت حموی، یکی از ارزشمندترین کتاب‌های دانش جغرافیای جهان اسلام و ایران زمین است. از این رو، به دنبال ترجمان کامل این کتاب گرانبها، بر آن شدم تا کتاب‌نامه و برخی نشانه‌هایی را که در پانوشته‌های معجم البلدان به کار رفته و برخی از منابع که یاقوت به آن‌ها حواله می‌دهد، کلاسه‌بندی نمایم و به گستردگی که مقالاتی جدانویسی شده در دسترس پژوهندگان تاریخ علم، به ویژه پژوهشگران تاریخ دانش جغرافیا بگذارم. منابع یاقوت در معجم البلدان و ترجمان این کتاب دربرگیرنده موارد زیر است.

منابع کارهای یاقوت

منابع کارهای یاقوت را می‌توان به چند دسته بخش‌بندی کرد:

الف) منابع شفاهی

مطالبی که یاقوت از زبان دوستان هم‌روزگار خود نقل می‌کند، مانند: یعقوب کرد هذبانی، ابن اثیر علی، ابن نجار محمد. او از چنین دوستانی با عنوان «حدثنی ...» نقل می‌نماید.

ب) منابع کتابی

مطالبی را که یاقوت از درگذشتگان یاد کرده است که نسخه‌ای از کتابشان را نزد خود داشته و به نام کتاب وی؛ یا «صاحب کتاب...» از آن نقل می‌کند.

ج) منابع دیگر

مطالبی را که از کسی نقل می‌کند و ما باید به حدس بدانیم از کدامین کتاب وی نقل کرده است.

د) منابع از مآخذ دیگران

مطالبی را نیز از کسی نقل می‌کند که نه او را دیده و نه کتاب وی را داشته؛ بلکه مطلب را در کتابی از دیگران دیده و او با حذف واسطه از کسی نقل می‌کند که ندیده است و خواننده باید با کوشش و جستجو دریابد که مرجع در کجا بوده است. من با ممارست و شناختی که در اثر ترجمه سطر به سطر کتاب به دست آورده بودم، برخی از آن‌ها را شناسائی کرده، به ترتیب الفبا در زیر می‌آورم؛ و با استفاده از فهرستی که وستنفلد در جلد ششم معجم البلدان، آورده است، شماره بارها که یاقوت از هر یک نقل کرده است، بر آن افزودم. اینک نام منابعی که یاقوت آورده، بدین گونه است:

۱. آثار

نک: آثار البلاد و أخبار العباد^۱، زکریا فرزند محمد فرزند محمود قزوینی (۶۰۵ - ۶۸۲ق)،

تصحیح هانریش فردیناند وستنفلد (31 July 1808 - 8 February 1899) *Heinrich Ferdinand Wüstenfeld*، دو جلد، گوتینگن، ۱۸۴۹م.

^۱ آثار البلاد و أخبار العباد، زکریا فرزند محمد فرزند محمود قزوینی (۶۰۵ - ۶۸۲ق)، گوتینگن آلمان ۱۸۴۸م؛ لبنان ۱۹۶۰م؛ دیگر: داربیروت للطباعة و النشر، بیروت، لبنان، ۱۹۸۴؛ برگردان به پارسی محمد مراد فرزند عبدالرحمان (سده ۱۱هـ)، تصحیح شاهمرادی، دانشگاه تهران، ۱۳۷۱خ؛ تصحیح میرهاشم محدث، امیرکبیر، تهران، ۱۳۷۳خ.

۲. ابن شمیل

قال ابن شمیل، ج ۲، ۹۴۷، س ۱۰۱۳.

۳. ابواحمد

قال ابواحمد. (نک: چ. عربی، ج ۲، ۴)

ابوحاتم: نک: حاتم رازی

۴. ابوغریب

صاحب تاریخ المغابة. (نک: چ. عربی، ج ۴، ۸۴، س ۲۰۲۱)

۵. ابومعاذ

بومعاذ گوید. (نک: چ. عربی، ج ۴، ۱۳۵، س ۱۶).

ابونصر: نک جوهری، بونصر...^۴

۶. ابیوردی (د: ۵۰۷ق)

محمد پسر احمد ابیوردی (د: ۵۰۷ق). او از مردم باورد کوفن خراسان. او کتابدار کتابخانه نظامیه بغداد بود و به تهمت ستایش فاطمیان مصر خونس را هدر اعلام کردند، پس او پنهان شد و نسبنامه برای خودش ساخت که از اولاد معاویه است و در نامه‌ای که به مستظهر عباسی (د: ۵۱۲ق) نوشت، امضاء خود را (معاوی) نهاد، خلیفه خشمگین شده (حرف میم) را از آن تراشید تا (عاوی - سگ پارس کننده) خوانده شود و نامه را نپذیرفته و پس فرستاد. پدرم او را شیعی شمرده در طبقات سده ششم، برگه ۲۴۷ و نیز سیزده جا در ذریعه آورده اند. (نک: فهرست اعلام الذریعة، برگه ۲۰۰۱)

^۱ دست نویس منزوی.^۲ دست نویس منزوی.^۳ دست نویس منزوی.^۴ دست نویس منزوی.

یاقوت دوازده جا از این مرد نقل می‌کند.

او در (معجم الأدياء، ج ۱۷، ۲۳۴) نقل می‌کند: او می‌گفت: ۲۰ سال در بغداد کوشیدم لهجه من عربی شود، اما نشد، ولی در پایان در دربار سلجوقی اصفهان زهر خور شد و درگذشت.

۷. اثیر (ابن اثیر جزری)

نام خانوادگی سه برادر دانشمند کردتبار عرب گراست:

الف) مبارک پسر محمد حدیث‌شناس (۵۴۴ - ۶۰۶ ق) است؛

ب) علی پسر محمد (۵۵۵ - ۶۳۰ ق) تاریخ‌نگار صاحب کتاب الکامل فی التاریخ است؛

ج) نصر الله پسر محمد (۵۵۸ - ۶۳۷).

این خاندان کرد شییبانی ولاء، پس از چند نسل، نسبت و لائی را به نسبی تبدیل کرده، خود را عرب‌تبار شمردند.

یاقوت هر سه برادر را در شناسه «جزیره ابن عمر» که زادگاه ایشان بوده، یاد می‌کند (معجم، ج ۲، ۷۹، س ۱۵) و هر جا مطلبی از ایشان آورده نامش را با کمال امانت می‌آورد؛ لیکن یاقوت کتابخانه خود را به هنگام مرگ، وقف کتابخانه مسجد زیدی بغداد کرد و (برگه بیست و هفت) علی بن اثیر را وصی خود نمود که آن‌ها را به جایگاه کتابخانه زیدی برساند، ولی پس از مرگ یاقوت، به گفته قفطی؛ علی کتاب‌ها را بر خلاف وصیت به کارمندان خود سپرد که برای تألیف الکامل فی التاریخ برای اثیر کار می‌کردند تا همه را به آن کتاب وارد کردند. بنا بر فهرست اعلام ما می‌دانیم که در سراسر کتاب الکامل، هیچ جا از یاقوت نام نیامده است.

قفطی گوید: هنگامی که گزارش وصیت یاقوت به بغداد رسید، از ابن اثیر اجرای آن، خواسته شد؛ لیکن او اندکی از آن‌ها را فرستاد و باقی را نفرستاد. (إنباء الرواة، ج ۴، ۷۸)

کوتاه‌سخن، باید گفت: یاقوت و کتاب‌های او از بزرگترین منابع تاریخ کامل ابن اثیر است که پنهان ماندن آن، پیوستگی بلیایف *Evgni, Beliaev, 1895 - 1964* و محققانی دیگر را به این پرسش واداشته است که «چرا منبع آگاهی‌های سده ۱۱ تا ۱۳ م، اثیر ناپیدا است؟»

کتابنامه مُعْجَمُ الْبُلْدَانِ ياقوت حموی

۵

آری اثیر، مطالبی را نیز، از مشکویه رازی گرفته، هم بی‌مدرک نقل می‌کند و هم برداشت ایران‌گرای مشکویه را به برداشتی ضد ایرانی تغییر می‌دهد. (نک: احسن التقاسیم، ترجمه فارسی، ۶۴۶، پانوش ۴؛ و ترجمه تجارب الأمم، مشکویه، منزوی، ج ۵، ۲۱۴).

هر چه در این مجلدها؛ یا در پانوش‌ها از ابن اثیر نقل شده است، من از چاپ دارصادر بیروت، سال ۱۹۶۵ - ۱۹۶۶ م، ج ۱ تا ج ۱۳ از روی چاپ اروپایی تورنبرگ *torneberg* (۱۸۰۷ - ۱۸۷۷ م) سویدی در ۱۴ مجلد سال ۱۸۵۱ - ۱۸۷۶ م. نقل کرده‌ام. *احسن التقاسیم مقدسی بشاری (بیاری)*: نک: مقدسی بیاری و مقدمه یاقوت همین مجلد، ص ۵ پانوش.

احمد (بواحمد): نک: عسکری حسن.

احمد سهل بلخی: نک: بلخی بوزید.

احمد سرخسی؛ یا احمد بن طیب: نک: سرخسی احمد.

۸. اَحْيَمَر سَعْدِي (د: ۱۷۰ ق)

یکی از چند راهزن معروف است که اشعار او را یاقوت در شش جا شاید به نقل از کتاب «لصوص» برای معرفی یک جایگاه جغرافیایی، به گواه می‌آورد. زرکلی مرگ اَحْيَمَر را پیرامون سال ۱۷۰ ق می‌آورد.

۹. ادریسی

ابوسعید عبدالرحمان بن محمد شارح امرؤالقیس. (نک: معجمد، ج ۱، ۳۱۲، س ۱۰)

۱۰. ادریسی استرآبادی

عبدالرحمان (د: ۴۰۵ ق)؛ یاقوت در ۲۴ جا از وی نقل می‌کند. (نک: چ. عربی، ج ۱، ۴۰۴؛ چ. فارسی، ج ۱، ۳۵۸، پانوش

(۳)

۱۱. ادریسی سیسیلی

شریف ادریسی (۴۹۳ - ۵۶۰ ق) محمد پسر محمد پسر عبدالله، زاده سبته اندلس و نگارنده کتاب النزهة المشتاق في اختراق الآفاق در جغرافیا است. او در پیش گفتار خود برای این کتاب (ج. ۱۵۹۲ م) با ترجمه لاتین، تاریخ نگارش کتاب را ژانویه ۱۱۵۴ م / شوال ۵۴۸ معین کرده، گوید: کتاب را با همکاری پادشاه سیسیل به نام (رجار / روج / ریچار / ریشار) در مدت پانزده سال نگاشته است.

ترجمه‌های این کتاب به زبان‌های اروپایی و چاپ آن‌ها را سرکیس در معجمط، برگه ۴۱۴ - ۴۱۶ یاد کرده و احوال مؤلف را کراچکوفسکی در برگه ۲۸۰ با نقل از صفدی، و زرکلی (ج. ۷، ص ۲۵۰) از منابع بسیار آورده‌اند.

یاقوت این مرد را نمی‌شناخته؛ لیکن از کسی دیگر به نام شریف ادریسی که هم‌روزگار یاقوت و شاگرد عثمان بلیطی / بلطی (د: ۵۹۹) بوده، زندگی‌نامه بلیطی را از او نقل می‌کند. (معجم الأدباء، ج ۱۲، ۱۴۲ - ۱۴۷؛ و اعلام زرکلی، ج ۴، ۳۷۵) یاقوت او را شریف بوجعفر محمد پسر عبدالعزیز ادریسی می‌نامد.

۱۲. ادریسی، (شریف ادریسی ۵۶۸ - ۶۴۹ ق)

چنان که در شناسه بالا دیدیم، شریف ادریسی از منابع یاقوت است؛ لیکن نه در معجم البلدان؛ بلکه در معجم الأدباء. او از همان خاندان ادریسی، حاکمان شمال آفریقا و هم‌روزگار یاقوت بود که او را چنین می‌نامد: شریف بوجعفر محمد پسر عبدالعزیز پسر بوالقاسم پسر عمر پسر سلیمان پسر حسن پسر ادریس پسر یحیای عالی پسر علی معتلی و این از ادریسیان بوده، که در مغرب (برگه بیست و هشت) به سال ۱۷۲ ق بپاخاست و اندلس را بگشود و نسب‌نامه خود را به علی پسر ابوطالب (ع) رسانید.

شریف ادریسی دوست یاقوت و شاگرد بلیطی عثمان (د: ۵۹۹ ق) بود و زندگی‌نامه استادش را برای یاقوت گفته و یاقوت در (معجم الأدباء، ج ۱۲، ۱۴۱ - ۱۶۷) آورده است.

۱۳. ادیبی ابوالحسن

از منابع نیمه دوم کار یاقوت است. او در ۵۶ جا در (معجم البلدان، چ. عربی، ج ۳ و ج ۴) مطالب جغرافیایی و ریشه‌یابی و ضبط واژگان را از کتابی که ادیبی ابوالحسن نگاشته نقل می‌کند و گاه از او خرده می‌گیرد (چ. عربی، ج ۳، ۷۴۵، س ۱۹)، در دو مجلد ۱ و ۲ معجم البلدان، از او یاد نشده است.

وستنفلد نیز مدرکی برای شناخت وی نشان نمی‌دهد.

ازدی: نک: معلائی ازدی.

۱۴. ازرقی

نام خانوادگی چند تن از دانشمندان است:

۱- بومحمد یحیا پسر محمد پسر عبدالله ازرقی.

یاقوت برای شناسه جغرافیایی «عمر حبیس» شعری از وی به گواه آورده است. (چ. عربی، ج ۳، ۷۲۴، س ۲).

۲- ابوالولید ازرقی (د: ۲۴۵ق) محمد پسر عبدالله. کتاب اخبار مکه او را به روایت اسحاق خزاعی، وستنفلد در گوته

۱۸۵۸م همراه با سه تاریخ مکه از دیگران چاپ کرد. (سرکیس، معجمط، ۴۲۹، ۱۹۱۸)

ندیم ترجمه تجدد، ۱۸۴ معرفی او را دارد. او از کلبی نیز نقل می‌کند (چ. عربی، ج ۳، ۵۰۰، س ۱۸).

۱۵. ازهری بومنصور (۲۸۲ - ۳۷۰ق)

ابومنصور محمد پسر احمد هراتی ازهری (۲۸۲ - ۳۷۰ق).

یاقوت بیش از ۲۷۰ بار به عنوان بومنصور؛ یا «ازهری»؛ یا «هروی» در معجم البلدان از وی نقل می‌کند. (نک: چ. عربی،

ج ۱، ۳۷؛ چ. فارسی، ج ۱، ۳۵)

۱۶. استخری (د: ۳۴۶ق)

بواسحاق ابراهیم فارسی (د: ۳۴۶) نک: مقدمه یاقوت، برگه ۷، پانوش ۶.

یاقوت بیش از ۹۰ جا از وی نقل می‌کند.

۱۷. اسحاق

گاهی یاقوت گوید: قال اسحاق ... و گویا «اسحاق مرار» را خواسته باشد.

۱۸. اسحاق (ابن اسحاق)، محمد (۸۵ - ۱۵۱ ق)

نگارنده کتاب سیره رسول الله. ترجمه فارسی کوتاه آن، با حذف نیم بیشتر نام جاها، از اسحاق همدانی (۵۸۲ - ۶۲۳ ق) تصحیح دکتر اصغر مهدوی چ. دوم، تهران، ۱۳۶۱ خ دو جلد ۱۳۲۵ برگه.

یاقوت ۱۰۱ بار از نام ابن اسحاق و ۱۲ جا از نام ابن هشام، بازسازی کننده کتاب سیره ابن اسحاق، در معجم البلدان، یاد می کند، ولی از دومین بازسازی این کتاب به دست حسین بن علی وزیر مغربی شیعی تندرو (۳۷۰ - ۴۱۸ ق) یاد نمی کند.

۱۹. اسحاق (بواسحاق)

یاقوت گاهی نجیرمی ابراهیم (د: ۲۵۵ ق) را خواسته است.

نک نجیرمی در چهار جا و گاهی بواسحاق شیرازی فیروزآبادی (۳۹۳ - ۴۷۶ ق) رییس نظامیه بغداد را خواسته است و این در ۱۹ جاست.

بواسحاق شیرازی فیروزآبادی (۳۹۳ - ۴۷۶ ق) ابراهیم پسر علی پسر یوسف در فیروزآباد زاده شد و در شیراز آموزش یافت و به سال ۴۱۵ به بغداد رفت، در علم کلام سنی (بیست و نه) مناظرگری قشری شد و به کمک خلیفه عرب مدتی مانع تشکیل مدرسه نظامیه بود و ریاست آن جا را نمی پذیرفت تا خواجه نظام الملک، صباغ بونصر نگارنده کتاب الشامل را به ریاست گمارد تا قشرگرایان نومیدانه پذیرا شدند و بواسحاق ریاست را پذیرفت و تا پایان عمر بدان چسبیده بود.

یاقوت ۱۹ جا در معجم البلدان، به او حواله داده است.

۲۰. اسحاق بشیر (بشر)

با کنیت بوحدیفه (د: ۲۰۶ ق) زاده بلخ است.

یاقوت ده جا از کتاب وی که به خامه عبدری بوعامر بوده است، نقل می کند. (نک: معجمد، چ. عربی، ج ۱، ۱۳۶، س ۲۳؛

چ. ترجمه فارسی، ج ۱، ۱۲۸، پانوش ۲)

او زبان رومی و گرک (یونان) را می‌داند، طرابلس را به سه شهر معنی کرده است (معجمد، چ. عربی، ج ۳، ۵۲۱، س ۱۴).

۲۱. اسحاق مرار: بو عمر (۹۴ - ۲۰۶ق)

ایرانی مولای قبیله شیبان.

یاقوت در ۱۳ جا از این منبع یاد می‌کند. (نک: معجمد، چ. عربی، ج ۱، ۲۳۸؛ فارسی، ج ۱، ۲۱۵ پانوش ۳)

او به نام هفتاد قبیله عرب پیش از اسلام شعر سروده است (طاها حسین، الأدب الجاهلی، برگه ۱۷۱؛ و اعلام زرکلی، ج ۱،

(۲۸۹)

۲۲. اسکندری، نصر

ابوالفتح فزاری (د: ۵۶۱ق). (نک: مقدمه یاقوت بر معجمد، برگه ۸، پانوش ۶. نک: نصر اسکندری)

۲۳. اسوانی غسانی (ک: ۵۶۳ق)

احمد پسر علی ابن زبیر (ک: ۵۶۳ق). (نک: معجمد، چ. عربی، ج ۱، برگه ۲۷۰، س ۱۴ پانوش)

یاقوت تنها دو جا از وی نقل می‌کند. (نک: سلفی، معجم السفر، چ. اسلام‌آباد، پاکستان، ۱۹۸۸م، برگه ۴۷ - ۴۸).

اسود بومحمد اعرابی: نک: غندجانی.

۲۴. اشعث (بو... کندی

- نک. مقدمه یاقوت بر معجم البلدان برگه ۷، پانوش ۱؛

- و نک: کندی بو عمر محمد چ. عربی، ج ۱، ۵۰۰؛ فارسی، ج ۱، ۴۳۸ پانوش ۳.

۲۵. اصفهانی مدینی

محمد پسر عمر نک: مدینی و مقدمه یاقوت، ص ۸، پانوش ۵.

۲۶. اصمعی، عبدالملک (۱۲۲ - ۲۱۶ق)

نک مقدمه یاقوت بر معجم البلدان ص ۶، پانوش ۳. یاقوت در بیش از ۳۳۰ جا از وی نقل می‌کند.

۲۷. اصیلی، عبدالله پسر ابراهیم اندلسی (۲۴۴ - ۳۹۲ق)

نگارنده کتاب «آثار و دلایل» است.

او به سال ۳۵۱ در فرمانروایی احمد بویه، به بغداد آمد و در بازگشت کتاب صحیح بخاری که جنبه گنوسیستی ایرانی و غیر سلفی داشت همراه برد و در اندلس آن را درس می‌گفت. شش ۱۵۷۴، از (علمای اندلس، برگه ۲۹۰)، شذرات الذهب، ج ۳، ۱۴۰؛ بغية الملتمس، ۳۲۷؛ تذكرة الحفاظ، ج ۳، ۲۱۴؛ ریحانة الأدب، ج ۱، ۱۴۷، هدیة العارفین، ج ۱، ۴۴۸. (برگه سی)

این از منابع یاقوت در نه جا است. (نک: چ. عربی، ج ۱، ۳۰۲، پانوش ۴)

یاقوت یادداشت‌های اصیلی را به خامه او داشته و از آن نقل می‌کند (چ. عربی، ج ۳، ۵۵۴، س ۲). و در جایی نظر او را در برابر نظر صاحب «مطالع» نهاده است (چ. عربی، ج ۳، ۵۵۴، س ۱).

۲۸. اعرابی، حسن پسر احمد بومحمد

نک: غندجانی. و مقدمه یاقوت بر معجم البلدان، ص ۷، ش ۳.

۲۹. اعرابی (ابن اعرابی) محمد پسر زیاد بوعبدالله (۱۵۰ - ۲۳۱ق)

یاقوت در بیش از ۱۶۰ جا از او نقل دارد. (نک: چ. عربی، ج ۱، ۳۷ پانوش ۳؛ ترجمه فارسی، ج ۱، ۳۵ او ضد اصمعی و بوعبیده می‌نوشت و غیر مستقیم از شعوبیان دفاع می‌نمود.

آغانی: نک: ابوالفرج اصفهانی.

۳۰. اکفانی (ابن اکفانی) هبة الله (۴۴۴ - ۵۲۴ق)

احوال او را زرکلی در ج ۹ ص ۵۶ آورده است. از منابع کار یاقوت است در ۱۳ جا از وی نقل کند. (نک چ. عربی، ج ۱، ۴۸۸ پانوش ۳؛ ترجمه فارسی، ج ۱، ۴۲۶)

۳۱. أمل الآمل، حرّ عاملی (۱۰۳۳ - ۱۰۴۱ق) محمد پسر حسن

کتاب أمل الآمل، حرّ عاملی (۱۰۳۳ - ۱۱۰۴) محمد پسر حسن، تصحیح سید احمد اشکوری حسینی نجف ۱۳۷۵ق، دو جلد ۲۴۴ + ۴۸۴ برگه. از منابع کار من، منزوی است.

۳۲. امرؤ القیس

مردی افسانه‌ای است. شاعر و پادشاه عرب که به تحریک منذر شاه حیره از جانشینی پدر محروم شده به روم رفته و دختر امپراتور عاشق او شده است. برخی او را مزدکی شمرند، یاقوت در ۱۲۰ جا، شعر وی را برای اثبات وجود یک نقطه جغرافیایی آورده است. (نک: معجمد، چ. عربی، ج ۱، ۹۵؛ ترجمه فارسی، ج ۱، ۹۰، پانوش ۱)

۳۳. امیر

یاقوت گاهی ابن ماکولا را بدین لقب می‌خواند. نک: ماکولا (ابن ماکولا).

۳۴. إنباه الرواة علی أنباه النحاة

إنباه الرواة علی أنباه النحاة، نوشته قفطی علی (۵۶۸-۶۴۶ق)، چ. قاهره ۱۹۵۱م، چهار جلد. یاقوت در ده جا که از مؤلف این کتاب نقل می‌کند، جز آن که نام هیچ یک از تألیفات وی را نیاورده است؛ لیکن من ترجمان در پانوشت‌هایم از این کتاب نقل کرده‌ام.

۳۵. انباری (ابن انباری)

ابن انباری محمد (۲۷۱ - ۳۲۸ق) پسر قاسم (د: ۳۰۴ق) ابن بشار. پدر و پسر، هر دو دانشمنداند. (وفیات خلکان، ج ۳، ۴۶۳ - ۴۶۵). پسر از منابع یاقوت است. (نک: چ. عربی، ج ۱، ۹۷؛ فارسی، ج ۱، ۹۱ پانوش ۶) (برگه سی و یک)

۳۶. اندی

بوولید یوسف (۴۸۱ - ۵۴۶ق) پسر عبدالعزیز بن ابراهیم معروف به ابن دباغ اندلسی است. او کتابی درباره نام‌ها و نسبت‌های همانند دارد. (شبستری از شذرات، ج ۴، ۱۴۲؛ هدیه العارفین، ج ۲، ۵۵۲ و جز آن‌ها) یاقوت در هفت جا از وی، آگاهی‌هایی درباره جاها و کسانی از اندلس نقل می‌کند که شاید از همین کتاب یاد شده او باشد. انصاری غرناطی: نک: بادش (ابن-)

۳۷. اوزاعی عبدالرحمان (۸۸ - ۱۵۷ق)

زاده در بعلبک، فقیه متأثر از فقه روم. یاقوت در ۲۲ جا از وی مسائل فقهی می‌آورد. نک چ. عربی، ج ۱، ۵۰؛ ترجمه فارسی، ج ۱، ۴۶ پانوش ۴.

۳۸. بابیه (ابن بابیه)

ابن بابیه احمد پسر علی کاشی، بوالعباس صاحب فرق الشیعة است. یاقوت، دو جا از وی نقل دارد. نک چ. عربی، ج ۱، ۶۰۸؛ فارسی، ج ۱، ۵۳۱ پانوش ۲.

۳۹. باذش (ابن باذش)

ابن باذش، علی (۴۴۴ - ۵۲۸ق) پسر احمد انصاری غرناطی اندلسی. در آنجا زاده شد و درگذشت. اسماعیل پاشا چند کتاب در ادبیات عرب به وی نسبت می‌دهد. (هدیه العارفین، ج ۱، ۶۹۶؛ و زرکلی، ج ۵، ۶۰). یاقوت سه جا از وی نقل می‌کند. باوردی: نک: ابیوردی

۴۰. باهلی (د: ۳۲۱ق)، محمد پسر محمد عبدالرحمان پسر سعید بوالحسین.

باهلی (د: ۳۲۱ق)، محمد پسر محمد عبدالرحمان پسر سعید بوالحسین.

اوراست: تاریخی باهلی و معانی الآثار (اسماعیل پاشا، هدیه العارفین، ج ۲، ۳۳). یاقوت در شش جا از وی نقل دارد. (نک: چ. عربی، ج ۳: ۸۲۱ پانوش)

۴۱. بحار الانوار

محمدباقر مجلسی اصفهانی (۱۰۳۷ - ۱۱۱۰ق) تصحیح محمدباقر بهبودی، چ. تهران، بیروت ۱۱۰ مجلد. بزرگترین دایرةالمعارف ایران دوره صفوی، به زبان عربی است. (نک: ذریعه، ج ۳، ۱۶ - ۲۷؛ و طبقات، سده ۱۲، ۹۵) من در پانوشتها از این دانشنامه نیز استفاده کرده‌ام.

۴۲. بختری (۲۰۶-۲۸۴ق)

بختری شاعر عرب (۲۰۶-۲۸۴ق) نام او ولید پسر عبید زاده حلب. یاقوت بیش از پنجاه بار شعر او را یاد کرده است. (نک: چ. عربی، ج ۱، ۴۲۷؛ ترجمه فارسی، ج ۱، ۳۷۷ پانویشت ۱)

۴۳. بخاری (۱۹۴-۲۵۶ق)

بخاری (۱۹۴-۲۵۶ق) محمد پسر اسماعیل پسر یزدزبه، از مردم بخارا بود. نیای او به آیین مجوسی درگذشت و او مولای قبيله جعفری حاکمان بخارا شد. محمد احادیث پیامبر اسلام (ص) را در کتاب جامع صحیح با مشرب گنوسیسم اسلامی ایرانی گرد آورد، که نخستین و مهم‌ترین صحیح‌های ششگانه سنیان امروز است و به همین دلیل حاکمان سلفی آن روز او را پس از باورپرسی، (سی و دو) از بخارا به «خرتنگ» نزدیک سمرقند تبعید کردند و چنین بود تا در غربت درگذشت (از وفیات، خلکان، ج ۳، ۳۲۹-۳۳۱ و معجم البلدان، چ. عربی، ج ۱، ۵۲۱: س ۴-۱۰).

مخالفت و ستیز حاکمان سنی سلفی عرب در چهار سده آغازین اسلام، با بخاری تنها نبود، ایشان با دیگر نگارندگان «صحاح سته» مانند مسلم قشیری و نسائی نیز چنان که خواهیم دید، مانند همین رفتار را داشته‌اند. یاقوت در این کتاب ۵۳ جا او را منبع کار خود نشان می‌دهد.

۴۴. برد الخیار (ابن برد)

ابن برد الخیار، صولی عباس پسر علی؛ یا به گفته طبری محمد پسر علی مسئول دیه‌های ابراهیم فرزند متوکل عباسی (۲۰۶-۲۴۷ق) بود. (تاریخ طبری، ج ۳، ۱۴۹۹؛ ترجمه ۶۱۱۵)

از منابع یاقوت است که در نه جا از یادداشت‌هایی به خامه او نقل می‌کند. (نک: چ. عربی، ج ۱، ۴۵۵؛ ترجمه فارسی، ج ۱، ۳۳۹، پانویشت ۷)

۴۵. بزرگ (ابن بزرگ) عروضی

یاقوت در (چ. عربی، ج ۲، ۳۸۳، س ۱۲؛ و ج ۴، ۳۵۳، س ۱۵) معنی دو واژه «خابور» و «لحیان» و وزن آن‌ها را از «بزرگ» نقل می‌کند. که برای عرب نماکردن آن گاف را جیم و پیشوند «ابن» در آغاز آن افزوده است. او همان بزرگ عروضی است که در فهرست ندیم ترجمه ص ۱۲۱ دیده می‌شود.

ویراستاران یاقوت، به نادرست در (معجم الأدياء، ج ۷، ۷۱-۷۵؛ و ج ۱۵، ۱۵، س ۱) بزرگ را به صورت برزخ آورده، کنیت او را بومحمد و نام پدرش را محمد ساخته است. ندیم او را از ویژگیان فضل یحیا کشته ۱۹۳ق (برمکی) و مخالف خلیل عروضی فراهیدی (۱۰۰-۱۷۰ق)؛ و یونس نحوی بن حبیب (۹۴-۱۸۲ق) می‌شمرد.

گویا یاقوت، بزرگ عروضی سده دوم، هم‌روزگار و مخالف خلیل عروضی را، با بومحمد عروضی مقدسی عضو انجمن فیلسوفان بوسلیمان سجستانی منطقی در ربع سوم سده چهارم با دو سده فاصله یکی شمرده است.

بهر حال ندیم و یاقوت در شمار نگارش‌های بزرگ عروض دو کتاب عروضی بزرگ کوچک را یاد می‌نمایند که بر ضد خلیل عروضی نگاشته است. گویا به نظر بزرگ، نسبت‌دادن وزن‌های علمی و پیچیده عروضی شعر را به عرب‌های بیابان، از الهام وزارت زنداقه دانسته و آن را تکذیب می‌کند، پس تهمت‌هایی که وابستگان آن وزارتخانه، حماد و جناد به بزرگ عروضی می‌زدند، نیز بی‌دلیل نمی‌ماند.

بشار (ابن-): نک: انباری (ابن بشار)

۴۶. بشاری

شاید تصحیف بیاری باشد. نک: مقدسی بیاری.

۴۷. بشکوال (ابن-): (۴۹۴-۵۷۸ق)

ابن بشکوال، خلف پسر عبدالملک (۴۹۴-۵۷۸ق) اندلسی.

او از منابع یاقوت برای تاریخ و جغرافیای باختر آفریقا و اندلس است و از وی در سی جا نقل دارد. (نک: چ. عربی، ج ۱،

۳۳۲؛ فارسی، ج ۱، ۲۹۳، پانوش ۲)

معروف‌ترین آثار او به نام «صله» دنباله‌ای است که [ذیلی] برای تاریخ علمای اندلس، نگارش ابن فرضی (نک: ص ۸۱ کتاب‌نامه) نگاشت و در سال ۱۸۸۳ تا ۱۸۹۲ م به کوشش کودیر، در مادرید در یک رشته تاریخ‌های اندلس، به زبان تازی، زیر عنوان کتابخانه عربی اسپانیا به ترتیب زیر چاپ شد:

- ۱- صله از ابن بشکوال، دو جلد.
  - ۲- تکمله صله، نگارش ابن ابار، دو جلد.
  - ۳- معجم، زندگی‌نامه یاران بوعلی صدفی، نگارش همین ابن ابار.
  - ۴- بغیة الملتمس در تاریخ دانشمندان اندلس، دو جلد.
  - ۵- تاریخ علمای اندلس، از ابن فرضی، دو جلد. (برگه سی و سه)
  - ۶- فهرست ما رواه ابن خلیفه اثبیلی، دو جلد. (معجمط. سرکیس. ص ۴۶ و ۱۷۸۳).
- بشیر (ابن...):** اسحاق بشیر.

۴۸. بطلان (ابن ... ۴۵۸ ق)

ابن بطلان، مختار پسر حسن (د: ۴۵۸ ق) پزشک بغدادی بود.

گنوسیسم مسیحی که داشت او را سیراب نمی‌کرد، به مصر اسماعیلی رفت، ولی سنی‌زدگی ایشان را نیز نپسندید، به قسطنطنیه رفته، آن را نیز نپسندید و در پایان به انطاکیه دیرنشین شد. (نک: تاریخ حکمای قفطی، عربی، ۲۹۴ - ۳۱۵؛ ترجمه، برگه ۴۰۰ - ۴۳۱)

یاقوت در شش جای این کتاب از نگاهته‌های پزشکی و تاریخی او به ویژه از نامه‌ای ارزشمند که برای هلال پسر محسن صابی، به سال ۴۴۰ ق فرستاد، نقل دارد. (نک: چ. عربی، ج ۱، ۳۸۲؛ فارسی، ج ۱، ۳۴۰، پانوش ۴)

۴۹. بطلمیوس

یاقوت در این کتاب شصت و دو جا از او به عنوان‌های صاحب المجسطی؛ یا صاحب الملحمة یا بطلمیوس نقل می‌نماید، بیشتر آن‌ها درباره درجه طول و عرض جغرافیایی شهرها و برخی داستان‌های یونان و ایران و مصر باستان است.

۵۰. بکائی عامری (د: ۱۸۳ق)

بکائی عامری (د: ۱۸۳ق) زیاد پسر عبدالله.

یاقوت در یازده جای معجم البلدان، منبع یاقوت است. (نک: چ. عربی، ج ۱، ۳۴۵؛ فارسی، پانوش ۳.

بوبکر بن موسی: نک: حازمی.

۵۱. بکری اندلسی

بوعبید بکری اندلسی. یاقوت بیش از شصت و چهار جا از وی نقل کرده است. نک مقدمه یاقوت، برگه ۶، پانوش ۲.

Z: ابو عبید بکری، عبدالله فرزند عبدالعزیز فرزند محمد فرزند ایوب فرزند عمرو بکری (د: ۴۸۷ق). او زاده ۴۰۱؛ یا ۴۰۵؛

یا ۴۳۲ق است بزرگترین جغرافی‌نگار عرب اندلس و نیز ادیب در سده ۵هـ است. او نویسنده کتاب معجم ما استعجم من أسماء البلاد و المواضع است.

۵۲. بوبکر همدانی

یاقوت هفت جا در معجم البلدان با چنین عنوانی منبع نشان داده است.

گویا در برخی از آنها، ابن فقیه و در برخی دیگر حازمی (نک: حازمی) را خواسته باشد.

۵۳. بوبکر بن موسی

او در حلب خزاطی می‌کرد. مدرسه‌ای بیرون دروازه حلب داشت که در آن به خاک شد. (چ. عربی، ج ۱، ۵۹۳)

یاقوت کمتر از ده جا، درباره تاریخ و جغرافیای سوریه و مصر از وی نقل کند. (نک چ. عربی، ج ۱، ۸۷، فارسی، ج ۱، ۸۴،

پانوش ۲.)

هم‌چنین: نک: حازمی بوبکر موصلی هراتی

۵۴. بلاذری، احمد (۲۰۰ - ۲۷۹ق) پسر یحیا

نگارنده فتوح البلدان، تحقیق میخائیل یان دخویه Michael Jan de Goeje (۱۸۳۶ - ۱۹۰۹م) نک: فتوح، بلاذری، توکل.

۵۵. بلخی بوزید

ابوزید احمد بن سهل بلخی شامستانی (۲۳۵ - ۳۲۲ق) نک: مقدمه یاقوت، برگه ۵، پانوش ۵. (برگه سی و چهار)

۵۶. بلدان. ابن فقیه

متن اصلی البلدان در جغرافیا نگارش ابن فقیه بوبکر همدانی، احمد پسر محمد پسر اسحاق (د: ۳۴۰ق)، در پنج جلد بوده و اکنون در دست نیست. کوتاه شده آن، از علی شیزری پسر حسن (د: ۴۱۳ق) با تحقیقات دخویه خاورشناس (۱۸۳۶ - ۱۹۰۹م) به عنوان مختصر البلدان، در بریل سال ۱۸۸۵م در ۳۶۵ + ۶۷ برگه پخش شده است.

یاقوت که نسخه کامل آن را در دست می‌داشت، تألیف این کتاب را پیرامن سال ۳۴۰ شمرده است (معجم البلدان، چ. عربی، ج ۱، ۷۸۷، س ۱۵) و بیش از یک صد جا مسائل تاریخی را از وی نقل می‌کند. بخش‌هایی از این کتاب که درباره ایران است، به دست آقای مسعود. ح. به فارسی گردانیده شد و بنیاد فرهنگ ایران آن را به سال ۱۳۴۹خ. در ۳۰۲ برگه پخش کرد. من در پانوشت‌های ترجمه معجم البلدان،، به صفحه‌های این چاپ ترجمه مسعود حواله داده‌ام. نک: مقدمه یاقوت، برگه ۵، پانوش ۴.

۵۷. بَنَّا (ابن ...)

ابن بَنَّا نامی است که یاقوت در آثار خود به مؤلف احسن التقاسیم مقدسی داده است که نیای او بوبکر، بنای ساختمان بندر عکا بوده است (احسن التقاسیم، عربی، برگه ۶۲؛ ترجمه، برگه ۲۲۰) گاهی نیز: بشاری، می‌آورد. نک: مقدسی بیاری.

۵۸. بیان (کتاب ...)

کتاب البیان از یحیای عمرانی یمنی (۴۸۹ - ۵۵۸ق) هر چند کتاب در فقه است (چلیبی و هدیه العارفین، ج ۲، ۵۲۰، اعلام زرکلی، ج ۹، ۱۸۰)؛ لیکن یاقوت آگاهی‌های جغرافیائی در سه جا از وی نقل می‌کند (چ. عربی، ج ۳، برگه ۹۶ / ۲۱۴ / ۷۸۹).

۵۹. بیرونی (۳۶۲ - ۴۴۰ق)

بوریحان، محمد پسر احمد بیرونی خوارزمی (۳۶۲ - ۴۴۰ق) نگارنده کتاب التفهیم، در اخترشناسی ریاضی علمی، نخست آن را به فارسی، برای ریحانه دختر حسین خوارزمی نگاشت، سپس به عربی گردانید. ویرایش عربی التفهیم به صورت

کتابنامه مُعْجَمُ الْبُلْدَانِ ياقوت حموی

۱۸

فاکسیمیله^۱ از روی نسخه دستنویس ش ۸۳۴۹ بخش خاوری موزه بریتانیا، همراه با ترجمه انگلیسی در برابر هر صفحه در لندن ۱۹۴۳م در ۱۸+۳۳۳ برگه + ۵ برگه فهرست، چاپ شد. (اذکائی پرویز، کارنامه بیرونی، برگه ۴۷)

ویرایش فارسی با پیشگفتار محققانه در ۱۹۶ برگه، تصحیح استاد جلال همایی، نخست به سال ۱۳۱۸خ. در ۶۷۷ ص، چ. چهارم نشر هما. تهران ۱۳۶۷ خ. پخش شده است.

یاقوت در این معجم البلدان، ۱۶ جا از وی مسائل جغرافیایی، ریاضی و ایران باستان و یونان را نقل می‌کند. من نیز دو نقشه از آن را در پیش گفتار افزودم.

بِیْع (ابن ...): نک: حاکم نیشابوری.

۶۰. بیهقی (۴۹۹-۵۶۵ق)

ابن فُندق بیهقی، علی پسر زید (۴۹۹-۵۶۵ق) یاقوت در سال ۶۱۳ از موصل به نیشابور رسیده، کتاب وشاح دمیة القصر بیهقی را به دست آورده است. (معجم الأدباء، ۱۳: ۲۱۹-۲۴۱)

یاقوت تاریخ بیهق فارسی او را دیده و از کتاب مشارب التجارب و کتاب‌های دیگر او در معجم الأدباء، بسیار و در معجم البلدان، چندین بار و با کنیت ابوالقاسم ده بار یاد کرده است. (نک: چ. عربی، ج ۱، ۶۲۸؛ ترجمه فارسی، ج ۱، ۵۴۵، پانوش (۳)

این بیهقی، غیر از ابوالقاسم بیهقی اسماعیل پسر حسین است که در چ. عربی، ج ۱، ۲۴۳، س ۱۸ معرفی شده است.

۶۱. بیهقی (۳۲۸-۴۰۲ق)

ابوالقاسم اسماعیل فرزند حسین [حسن] فرزند علی غازی بیهقی، شمس الأئمة. در چ. عربی، ج ۱، ۲۴۳، س ۱۸، پانوش ۸ معرفی شده است.

^۱ متن: ماکسیمیله.

۶۲. تاج الاسلام

شاگرد محمد توشی (۴۶۰ - ۵۳۰ ق) در سه جای معجم البلدان، از منابع یاقوت است. (نک: چ. عربی، ج ۱، ۴۷۴؛ ترجمه فارسی، ج ۱، ۴۱۳، پانوش ۲. (برگه سی و پنج)

۶۳. تاریخ سامراء

نگارش ذبیح الله محلاتی (۱۳۱۰ - ۱۴۰۶ ق / ۱۲۷۱ - ۱۳۶۴ خ) ۳ مجلد، ج ۱ چ. نجف ۱۳۶۶ ق؛ و تهران ۱۳۴۷ خ؛ ج ۲، چ. نجف ۱۳۶۸ ق، ج ۳، چ. تهران ۱۳۲۸ خ. یکی از مراجع کار من در پانوشها بوده است.

۶۴. تجارب الأمم

نوشته‌ای از مشکویه رازی (۳۲۰ - ۴۲۱ ق) است. متن عربی در شش مجلد در کتابخانه ایاصوفیه در استانبول می‌باشد. بخش‌هایی از آن در سده ۱۹ م. در اروپا چاپ شده بود، سپس خاورشناس آمدروز (۱۸۵۴ - ۱۹۱۷) دو جلد پنجم و ششم آن را به عنوان جلد اول و دوم دنباله تاریخ طبری، در سال (۱۹۱۴ - ۱۹۱۵ م) در قاهره، با انداختن ۵۶ صفحه از آغاز جلد پنجم، آن‌ها را چاپ و پخش کرد. آن‌گاه آمدروز، دنباله‌ای را که رودراوری، ظهیرالدین بوشجاع محمد پسر حسین (۴۳۷ - ۴۸۸ ق) بر تجارب الأمم مشکویه نگاشته بود، به عنوان جلد سوم ذیل؛ یا دنباله تاریخ طبری و بخش هشتم تاریخ هلال صابی (۳۵۹ - ۴۴۸ ق) تألیف ابوالحسن پسر محسن پسر ابراهیم را به، عنوان جلد چهارم دنباله طبری، با همکاری مرگلیوٹ (۱۸۵۸ - ۱۹۴۰ م) و فرج‌الله زکی کرد، در قاهره به سال ۱۹۱۶ م آغاز به چاپ کرد و چون در نیمه کار، آمدروز درگذشت، مرگلیوٹ چاپ آن را به پایان رسانید. این دو جلد تجارب ۶ و ۵ به دست این ناچیز منزوی به فارسی درآمد و کتابفروشی طوس به سال ۱۳۷۶ خ. آن را در ۶۳۲ + ۶۲۲ برگه چاپ کرد. ذیل؛ یا دنباله رودراوری را نیز آقای علی مشتاق عسکری محلاتی به فارسی ترجمه کرد و طوس چاپ و پخش کرد.

مؤسسه سروش نیز جلد اول و دوم متن عربی تجارب مشکویه را با تصحیح دکتر ابوالقاسم امامی، به سال ۱۳۶۶ خ تحقیق و چاپ و پخش کرد، سپس آقای دکتر امامی جلد اول کتاب را که خود محققانه چاپ کرده بود، به فارسی گردانید و به سال ۱۳۶۹ خ چاپ کرد.

صفحه شمار نسخه خطی (شش جلدی ایاصوفیه) را که در میان سطرهای چاپ آمدروز و هم‌چنین چاپ دکتر امامی آمده است را من نیز در میان سطر و کرانه صفحه‌ها نهاده‌ام. من در ترجمه معجم البلدان هر گاه خواستم به نسخه ایاصوفیه حواله دهم، با افزودن (خ...)، نسخه خطی ایاصوفیه، نشان داده‌ام تا جستجوگر بتواند از چاپ‌های عربی و فارسی هر دو سود برد.

۶۵. تحبیر؛ یا صاحب تحبیر

یاقوت گاهی از یکی از این دو عنوان؛ یا از بوسعد نقل می‌کند و سمعانی را می‌خواهد. نک سمعانی.

۶۶. تعریف بالمورّخین

از عباس عزاوی، وکیل دادگستری بغداد چ. بغداد ۱۹۳۸ م، در ۲۹۸ برگه. من در پانوشت‌ها و این پیشگفتار از آن سود برده‌ام^۱.

۶۷. تقویم ابوالفدا، ترجمه آیتی

تقویم البلدان، از ابوالفدا و ترجمه آیتی است.

متن عربی آن نگارش ابوالفداء ایوبی عمادالدین (۶۷۲ - ۷۳۲ق) پسر اسماعیل پسر علی پسر محمود پسر محمد پسر شاهنشاه پسر ایوب پسر شادی است.

شاهنشاه برادر صلاح‌الدین ایوبی از کردان گنوسیست عرب‌گرا بود که در کشاکش با سلجوقیان ایران‌گرا، شکست خورده به خلیفه عرب پناه جسته، و به سود ایشان حکومت فاطمی ایران‌گرای مصر را واژگون و تسلیم بغداد کرد.

او شهرهای مصر و سوریه را به خویشاوندان قبیله خود سپرد و از جمله «حماه» در نسل بعد به ابوالفدای ایوبی رسید. او نیز از نیروی فرمانروایی خویش سود برده، این کتاب جغرافیای جهان را هر چند کمتر و کوچکتر از یاقوت، ولی پُرتر و جامع‌تر

^۱ عزاوی، عباس، التعریف بالمورّخین، بغداد، ۱۳۷۶ ق / ۱۹۵۷ م.

به صورت جدول بندی به سال ۷۲۱ق به زبان تازی فراهم کرد و در آن از جغرافیای «ابن سعید» و کتابهای «اطوال»^۱ و «زیج» و «رسم» و «قیاس» و «قانون» نقل می کند.

این کتاب به وسیله رنو و دسلان^۲ خاورشناس در پاریس ۱۸۴۰ در ۵۳۹ + ۵۸ برگه و سپس از روی دو نسخه لندن و درسدن، به کوشش آقای شیر *Schier* ۱۸۴۶م چاپ شد.

آقای عبدالمحمد آیتی (۱۳۰۵ - ۱۳۹۲خ) این کتاب را از روی چاپ رنو به فارسی گردانیده، (سی و شش) به سال ۱۳۴۹خ در ۶۹۸ برگه با مقدمه و دو فهرست، در انتشارات بنیاد فرهنگ ایران پخش کرد.

۶۸. تکریتی (د: ۴۷۲ق)

یحیا پسر جریر تکریتی (د: ۴۷۲ق) پزشک آرامی تبار مسیحی ساکن بغداد بود. یاقوت پنج جا، آگاهی های جغرافیایی - تاریخی مسیحیان را از وی و کتابی نگاشته او درباره شهرهای «ادسا - رها، افامیه، انطاکیه - انطوخیا، حلب - بارؤا» با یادآوری نام آرامی سه تا از آن ها نقل می کند.

زرکلی زندگی نامه او را از هدیه العارفین، ج ۲، ۵۱۹ و بروکلیمان آورده است.

چلبی کتاب المختار من کتب الاختیارات الفلکیة او را کتابی بزرگ توصیف می نماید (کشف الظنون، برگه ۱۶۲۴).

۶۹. تمیم داری (د: ۴۰ق)

تمیم داری پسر اوس (د: ۴۰ق) او از یهودیان مدینه بود.

^۱ متن: اطوال. شاید اخبار الطوال، ابوحنیفه احمد فرزند داود دینوری (متوفای ۲۸۱ق)، تحقیق عبدالمنعم عامر و تصحیح جمال الدین شیال، انتشارات شریف رضی، قم، ۱۳۷۳خ.

^۲ Z: دسلان، بارون ماگ گوکن (۱۸۷۸-۱۸۰۱) (*DeSlane, Baron Mac Guquin*). مهم ترین اثر او ترجمه مقدمه ابن خلدون به فرانسه در چهار جلد است (۱۸۵۲) که به همت کاترمر آغاز شده بود. از دیگر آثارش: نشر تقویم البلدان ابوالفدا با همکاری رنو (۱۸۴۰)؛ چاپ بخش اول از کتاب کشف المسالک و الممالک عبدالله قرطبی (الجزیره، ۱۸۵۷)، چاپ تاریخ الدولة الاتابکیة بالموصل ابن اثیر (۱۸۷۲)؛ چاپ و ترجمه و فیات الاعیان ابن خلکان (پاریس، ۱۸۳۸ - ۱۸۴۲)؛ تاریخ بربرها و سلسله های دیگر از افریقای شمالی، ترجمه از تاریخ ابن خلدون، در چهار جلد (۱۸۵۲ - ۱۸۵۶)؛ فهرست نسخه های خطی عربی و سریانی در کتابخانه ملی پاریس که ناتمام ماند و زوتنبرگ آن را کامل کرد (۱۸۸۳ - ۱۸۹۵).

او در سال نهم با یارانش مسلمانی پذیرفت. یاقوت در چ. عربی، ج ۱، ۱۹۵، س ۱۸ متن یک سند را می‌آورد که پیامبر (ص) شهر «حبرون - خلیل» را به وی بخشوده است. بسیاری از روایات معروف به اسرائیلیات به دست این مرد وارد شده است.

۷۰. تنوخی، قاضی (۳۲۷ - ۳۸۴)

بوعلی محسن قاضی تنوخی (۳۲۷ - ۳۸۴ق) پسر علی پسر محمد.

او از آرامیان عرب شده است. در بصره زاده و بزرگ شد، خود و پدر و پسرش، شاعر و نویسنده دربار عضدالدوله بویه بود. پدرش ندیم مهلبی حسن پسر محمد (۲۹۱ - ۳۵۲) وزیر، و به کمک او دادرسی رامهرمز شد.

او را است: الفرج بعد الشدة «فرج بعد از شدت» که در سال ۶۵۱ق به فارسی گردانیده شده، و بارها چاپ شده است. یاقوت شش جا از وی نقل می‌کند. نک: الذریعة، ج ۵، ۵۰؛ و ج ۱۶، ۱۵۴؛ وفيات الأعیان خلکان، ج ۳، ۳۰۱؛ أعلام زرکلی، ج ۵، ۱۴۲؛ ج ۶، ۱۷۶؛ و فهرست تجارب الأمم مشکویه، منزوی.

۷۱. تَوَزِي (د: ۲۳۸ق)

عبدالله پسر محمد تَوَزِي (د: ۲۳۸ق) یکی از منبع‌های یاقوت است که در چهار جا از او نقل دارد. (نک: چ. عربی، ج ۱، ۲۶۶؛ فارسی، ج ۱، ۲۳۷، پانوش ۳)

۷۲. ثابت پسر بوثابت

یا ثابت بن ابی ثابت، عبدالعزیز (نک: چ. عربی، ج ۱، ۹۹ و ۱۱۶)؛ یا بوبکر بن ثابت (نک: چ. عربی، ج ۲، ۸۸۳، س ۷) یاقوت در این سه جا انگیزه نام‌گذاری شهرها و ضبط آن‌ها را از وی نقل می‌کند. زندگی‌نامه او را نیز در (معجم الأدباء، ج ۷، ۱۴۱ - ۱۴۲) آورده او را شاگرد قاسم پسر سلام (۱۵۷ - ۲۲۴ق) می‌شمرد، پدر او و پسرش هر دو عبدالعزیز نام داشته‌اند. شاید احمد پسر ثابت (نک: چ. عربی، ج ۳، ۶۳۰، س ۱۴) پسر او باشد.

۷۳. ثعلب (۲۰۰ - ۲۹۱ق)

ابوالعباس ثعلب، احمد پسر یحیا، شاید گُرد، مولای قبیله شیبیان، زاده و درگذشته بغداد (۲۰۰ - ۲۹۱ق) باشد.

یاقوت مطالب دستور زبان عرب را در شصت جا از وی نقل می‌کند. (نک: چ. عربی، ج ۱، ۱۰۳؛ فارسی، ج ۱، ۹۶، پانوشت ش ۳؛ معجم الأدباء، ج ۵، ۱۰۲ - ۱۴۶).

۷۴. ثلاج

ابن ثلاج، ابوالقاسم (د: ۳۳۸ق) یکی از منبع‌های ناشناخته یاقوت است که در چ. عربی، ج ۱، ۷۰؛ و ج ۴، ۱۸۸ و ۲۶۸ از وی نقل می‌کند. شاید با ثلاج وزیر شیعی مقتدر عباسی و هم‌پیمان شلمغانی پیوندی داشته باشد که در ۳۲۲ با شلمغانی و بوعون منجم و گروهی از دانشمندان گنوسیست مسلمان کشته شدند. (نک: چ. عربی، ج ۱، ۷۰؛ ترجمه فارسی، ج ۱، ۶۴، پانوشت ۳) (برگه سی و هفت)

۷۵. جاحظ (۱۶۳ - ۲۵۵ق)

جاحظ، عمر پسر بحر (۱۶۳ - ۲۵۵ق) در بصره زاده شد و پس از سفرهایی چند، در همان جا درگذشت. او مولای قبیله کنانه بود نیمه گنوسیست بی‌رفض و رهبر گروه «جاحظیان» معتزلی شناخته شد. او برخی کتاب‌هایش، چون «تاج» را با ترجمه آزاد از خداینامک‌های پهلوی پدید آورده، پس پهلوی می‌دانسته است. او در جوانی شعوبی بود و در پیری ضد شعوبی شد.

جاحظ، مانند یاقوت از شعرهای ضد شعوبیان سده دوم فریب خورده؛ یا آگاهانه، برای باطل نمودن ادعای شعوبیان که منکر حیوان‌شناسی عربان‌اند، در کتاب «حیوان» صدها حیوان را شناسانده، از آن شعرهای ساختگی وزارت ضد زنداقه، به گواه می‌آورد.

زندگی‌نامه جاحظ در ده‌ها مجله و در مقالات و پیش‌گفتار کتاب‌های چاپ شده او پخش شده است.

یاقوت از دو کتاب او به نام «بلدان» و «معلمین» در هشت جای معجم البلدان، نقل می‌کند.

وستنفلد در (چ. عربی، ج ۶، ۳۵۹ و ۴۷۶) کتاب «لصوص» یعنی دزدان را نیز به آن‌ها افزوده است. (نک: لصوص در همین کتاب‌نامه)

۷۶. جامع

الجامع نام کتابی است که یاقوت در دو جا، آگاهی جغرافیایی، دربارهٔ یمن از آن نقل کرده است. (نک: چ. عربی، ج ۲، ۵۱۰، س ۱۳؛ و چ. عربی، ج ۳، ۱۱۴، س ۱۴)

۷۷. جُنْحُ جُنْح (۲۸۶ - ۳۵۸ ق)

عبیدالله پسر احمد پسر محمد فزاری، ابوالفتح بغدادی، معروف به جُنْحُ جُنْح (۲۸۶ - ۳۵۸ ق)، با جیم و خای نقطه‌دار است. او از شاگردان بوعلی فارسی بود.

اوراست: اخبار جحظه برمکی، اخبار شعرای محدثین، صناعة الأعراب، عیون الأعراب، العزلة، مجالسات العلماء (هدیه العارفین، ج ۱، ۶۴۶) اسماعیل پاشا این زندگی‌نامه را، گویا از اثیر سال ۳۵۸ و نام کتاب‌هایش را از کشف الظنون، آورده باشد. دهخدا برای واژه جُنْحُ جُنْح از منتهی الارب ریشه عربی آورده است، ولی دور نیست؛ این نحوشناس پیوندی با «خج خج» امیر ترک هم روزگارش داشته باشد، که به تحریک خلیفه بغداد، در سال ۳۲۳ ق مرداوید برادر وشمگیر زیاری را که خطری برای حکومت عرب شده بود، با توطئه «بجکم» و یارانش کشتند (مشکویه، تجارب الأمم، ج ۵: ۴۸۶ و فهرست اعلام ترجمه فارسی). یاقوت کتاب انساب البلدان هشام کلبی را (چ. عربی، ج ۱، ۶۹۲؛ چ. عربی، ج ۳، ۹۱۴؛ و چ. عربی، ج ۴، ۵۷۲ به خامه جخ جخ دیده، از آن نقل می‌نماید.

واژه جُنْحُ جُنْح در چ. عربی، ج ۱ با ضم اول و در دیگر جاها با فتح آن دیده می‌شود.

۷۸. جَزَّار (ابن ... ۳۲۰ - ۴۰۰ ق)

ابن جَزَّار احمد (۳۲۰ - ۴۰۰ ق) پسر ابراهیم بوجعفر قیروانی، کشته در اندلس است. او پیش از جابه‌جایی پایتخت از مغرب به قاهره (در سال ۳۵۸ ق) دوست معز فاطمی اسماعیلی (۳۴۱ - ۳۶۵ ق) بود. او هشتاد و اندی سال زندگی کرد.

یاقوت چهار کتاب پزشکی و یک تاریخ ده جلدی او را در «معجم الأدباء، ج ۲، ۱۳۶» یاد کرده، مصححان در پانویس از کتاب «سلم الوصول» و «بغية الوعات» نگاشته‌های او را به ۲۲ عنوان و اسماعیل پاشا به ۲۴ رسانیده‌اند که بیشتر آن‌ها پزشکی و فلسفه است.

یاقوت گوید: سبب یادکردن او در این کتاب، تألیف‌های تاریخی او است نه کتاب‌های فلسفی و علمی. (اعلام زرکلی، ج ۱، ۸۲ و اسماعیل پاشا در هدیه العارفین، ج ۱، ۷۰) کتاب تاریخ مهدی و خیزش او در مغرب را در تألیف‌هایش یاد کرده‌اند. مهدی پسر حسین در سلمیه سوریه به سال ۲۶۰ ق زاده شد و در ۲۹۷ ق در مغرب به خلافت اسماعیلیان رسیده و در ۳۲۲ ق درگذشته بود.

او امام یازدهم و نخستین خلیفه ایشان در آفریقای شمالی است.

یاقوت پیش‌آمدهای «طنبده» تونس را از کتاب تاریخ او نقل کرده است. (چ. عربی، ج ۳، ۵۵۰، س ۷)

۷۹. بوجعفر فقیه شیعه (۳۸۵ - ۴۶۰ ق)

این عبارت، عنوانی است که یاقوت همه‌جا به شیخ الطائفة ابوجعفر محمد بن حسن طوسی (۳۸۵ - ۴۶۰ ق) نگارنده دو کتاب اصل از پنج اصل شیعه و مؤلف فهرست و رجال می‌دهد. نک: طوسی. (برگه سی و هشت)

۸۰. جعفر بن ادريس

قال جعفر بن ادريس ... (چ. عربی، ج ۴، ۹۱، س ۸)^۱

۸۱. جُمَحِي

بوعبدالله پسر ابراهيم جُمَحِي (۱۳۹ - ۳۲۳ ق) صاحب کتاب «أثر جَه».

یاقوت در شش جا از وی نقل کرده است.

۸۲. جوانی علوی (۵۲۵ - ۵۸۸ ق)

محمد پسر اسعد (۵۲۵ - ۵۸۸ ق) جوانی علوی نقیب الاشراف مصر اسماعیلی و صاحب کتاب الثُّقَط است.

^۱ دست‌نویس منزوی.

او در اصول شیعی است، ولی در فروع، سنّیان او را پیرو مالک که مرجع همه مردم شمال افریقا است، می‌شمردند. یاقوت در سه جا از وی نقل می‌کند. (نک: چ. عربی، ج ۱، ۳۷۸؛ ترجمه فارسی، ج ۱، ۳۳۶ پانویس ۷؛ و طبقات سده ۶، ص ۲۴۹؛ و فهرست اعلام ذریعه، برگه ۲۰۵۲)

۸۳. جوصا

ابوالحسن دمشقی احمد پسر غمیر پسر جوصا. به گفته تغری بردی، وی حافظ قرآن در کشور شام بود و در سال ۳۲۰ ق درگذشت. یاقوت در ۲۳ جا او را، در سند روایت‌ها، نام می‌برد. (نک: چ. عربی، ج ۱، ۹۰؛ چ. فارسی، ج ۱، ۸۵، پانویس ۶)

۸۴. جوهری (د: ۳۹۳ ق)

بونصر اسماعیل پسر حماد (د: ۳۹۳ ق) از فاریاب خراسان به بغداد آمد. «صاح اللغة» به نام‌ترین آثار او است. (شش ۶۰۹ از ده‌ها منبع) **گویند:** در نیشابور به خیال پرواز از یک بلندی پرید و در افتاد و بمرد. یاقوت در معجم البلدان، ۷۰ جا از او معنی لغت یا صرف آن را نقل می‌کند. (نک: چ. عربی، ج ۱، ۱۳۸؛ فارسی، ج ۱، ۱۲۹ پانویس ۴)

۸۵. جهانگیر (۱۲۲۵ - ۱۲۶۹ ق)

جهانگیر قاجار (۱۲۲۵ - ۱۲۶۹ ق) برگرداننده کتاب آثار البلاد قزوینی از عربی به فارسی. این ترجمه با تصحیح و مقدمه و پنج فهرست از میرهاشم محدث در ۷۸۰ برگه با ترجمه مقدمه و ستفولد بر آثار به خامه دکتر عبدالکریم گلشنی، در سال ۱۳۷۳ خ، در چ. امیرکبیر، تهران پخش شد. (نک عنوان قزوینی آثار)

۸۶. جیهانی (ز: ۳۶۷ ق)

بو عبدالله جیهانی در ۳۶۵ ق وزیر نوح پسر نصر سامانی شد و در ۳۶۷ برکنار گردید.

او مسالک الممالک را در جغرافیا نگاشت و به جهانگردان به نام، هم‌چون بودلف (د: ۳۹۰ق) و ابن‌فضلان یاری‌ها داده است. (نک: پیش‌گفتار یاقوت معجم البلدان، ج ۱، ۵، پانوش ۳)

ندیم جیهانی را در مقاله ۳ فن ۲، احمد بن محمد و در مقاله ۹ فن یکم، محمد بن احمد نامیده است. (نک: فهرست ندیم، ترجمه تجدد، برگه ۲۲۸ و ۶۰۱) در چاپ‌های عربی مصر و تهران نیز این اختلاف هست. (نک: مقدمه یاقوت پانوش و شش ۲۴۳۳، از فهرست ندیم، ۱۵۳؛ ترجمه تجدد، برگه ۳۵۲ - ۳۵۴؛ الکامل، اثیر، ج ۶، ۲۸۹؛ معجم المؤلفین، ج ۹، ۲۵؛ ریحانة الأدب، ج ۱، ۴۴۸؛ هدیه العارفين، ج ۲، ۳۶)

چَلْبِي: صاحب کشف الظنون. نک: کشف الظنون.

حاتم (بو... بُستی: نک: حبان (ابن...)).

۸۷. حاتم (بو... رازی

ابوحاتم رازی جزى (گزی) محمد (۱۹۵ - ۲۷۷ق) پسر ادريس پسر مهران حنظلی ولاء، محدث است.

زندگی‌نامه او در هدیه العارفين، ج ۲، ۱۹؛ و اعلام زرکلی از منابع گوناگون آمده است.

وستنفلد در فهرست معجم البلدان، ج ۶، ۶۴۸، س ۱ - ۵ (برگه سی و نه) معجم البلدان، را نشان می‌دهد که یاقوت از دارنده این نام نقل می‌نماید؛ لیکن من پس از بررسی‌ها، دریافتم که در این فهرست چند تن بوحاتم بُستی و گزی و ورسنانی، درهم آمیخته شده‌اند.

این مُحدِّثِ جای گفتگو، سنی‌ترین ایشان است و گنوسیست‌ترین ایشان صاحب کتاب الزینة اسماعیلی است. (نک: شش ۲۴۴۱)^۱ که او نیز مانند وستنفلد همه را در هم نموده است.

۸۸. حاتم (بو... رازی ورسنانی

احمد پسر حمدان (د: ۳۲۲ق) گنوسیست تند اسماعیلی است. کتاب الزینة او که یاقوت در (ج ۱، ۲۶، س ۱۱) از آن نقل می‌کند و ندیم در مقالت ۵، فن ۵، ۳۵۲ ترجمه تجدد، مانند یک شیعی سنی‌زده، به وی ناسزا گفته است. این کتاب

^۱ متن: س س ۲۴۴۱.

در دو جلد با مقدمه حسین فیض الله همدانی درباره روش زبان‌شناسی مؤلف در قاهره ۱۹۵۷ - ۱۹۵۸ م و جلد سوم آن را سلوم سامرائی همراه کتاب غلو و فرق غالیه چاپ و پخش کرده است.

۸۹. حازمی، ابوبکر محمد پسر موسی (۵۴۸ - ۵۸۴ ق)

او در همدان و اصفهان تا بغداد و موصل علم آموخت (اعلام زرکلی، ج ۷، ۳۳۹).

یاقوت او را اختلاسگر کتاب نصر اسکندری می‌داند و کتابی به نام «الفیصل» بدو نسبت داده است.

یاقوت در معجم البلدان، ده جا بدین عنوان از وی نقل می‌کند و در جاهای دیگر گاهی به نام ابن موسی و گاهی بوبکر بن موسی؛ یا محمد بن موسی، دیده می‌شود.

برای زندگی‌نامه‌اش (نک: وفیات خلکان؛ اعلام زرکلی و منابعش؛ نک مقدمه یاقوت چ. عربی، ج ۱، ۸، پانوش ۳)

۹۰. حازمی بوبکر موصلی هراتی، بوبکر بن موسی

در حلب خراطی می‌کرد.

مدرسه‌ای بیرون دروازه حلب داشت که در آن به خاک شد. (چ. عربی، ج ۱، ۵۹۳)

یاقوت کمتر از ده جا، درباره تاریخ و جغرافیای سوریه و مصر از وی نقل کند. (نک: چ. عربی، ج ۱، ۸۷؛ فارسی، ج ۱، ۸۴، پانوش ۲)

۹۱. حاکم نیشابوری (۳۲۱ - ۴۰۵ ق)

محمد پسر عبدالله (۳۲۱ - ۴۰۵ ق) معروف به ابن بیع، در نیشابور زاده شد و همان جا درگذشت. در سال ۳۹۵ ق از سوی سامانیان دادرس نیشابور شد و در کشاکشی سامانیان گنوسیست و بویه‌بیان سنی‌زده، میانجی‌گری می‌کرد.

از آثار او است: «تاریخ نیشابور».

یاقوت در این کتاب نزدیک شصت بار از او نقل می‌کند. (نک: چ. عربی، ج ۱، ۹۰؛ ترجمه فارسی، ج ۱، ۹۰، پانوش ۷)

۹۲. حایک (ابن ...)

ابن حایک حسن همدانی (د: ۳۳۴ ق) از مردم صنعای یمن است.

او به تهمت سرودن شعر در نکوهش پیامبر زندانی و سپس آزاد شد.

زندگی نامه او را یاقوت در (معجم الأدباء، ج ۷، ۲۳۰) و زرکلی در أعلام زرکلی، ج ۲، ۱۹۲ آورده اند. بنا بر فهرست وستنفلد، یاقوت در این کتاب، بیش از چهل بار، مسائل جغرافیائی از وی نقل کرده است. (نک مقدمه یاقوت، ج ۱، ۶، پانوش ۵)

۹۳. حبان (ابن ...)

ابن حبان، محمد بُستی (۲۷۴ - ۳۵۴ ق) سگستانی تمیمی ولاء است.

او عراق، سوریه، مصر را گردش کرد و بیاموخت. بیاری مصعب وزیر ایران گرا و گنوسیست سامانی به دادرسی سمرقند نشست و کتابی درباره قرمطیان برای این وزیر نگاشت. (چ. عربی، ج ۱، ۶۱۹ - ۶۲۰)

لیکن پس از قیام ترکان به تحریک خلیفه بغداد و کشتار گنوسیست‌ها همراه مصعب، حبان محدث سنی نما نیز با همه سنی‌نمایی به تهمت زندقت برکنار شد و در بُست درگذشت.

یاقوت بیش از سی و پنج بار، از آثار تاریخی، جغرافیایی او نقل می‌کند. (نک: چ. عربی، ج ۱، ۱۱۰؛ ترجمه فارسی، ج ۱، ۱۰۳، پانوش ۳)

برای منابع زندگی نامه او، نک: ش ش ۲۵۰۰ بیش از بیست جا یاد شده است.

۹۴. حبیب، (محمد بن ...) درگذشته ۲۴۵

ابن حبیب، محمد (د: ۲۴۵ ق) در بغداد زاده شد و در سامره درگذشت. (أعلام زرکلی، ج ۶، ۳۰۷)

یاقوت در این کتاب نزدیک شصت جا، تاریخ و زندگی نامه دانشمندان را و گاهی از کتاب او المحبّر از وی نقل کرده است. «محبّر» یکی از ده‌ها کتاب این دانشمند است که ندیم در (فهرست عربی، برگه ۱۱۹، ترجمه، برگه ۱۷۶) و به نقل از یاقوت در (معجم الأدباء، ۱۸: ۱۱۲ - ۱۱۷) آن یاد کرده و پدرم در الذریعة، ج ۲۰، ۱۳۹ آن را معرفی نموده شیعی‌گری مؤلف را اثبات نموده و زادروز او را در سال ۱۷۰ دانسته است.

گاهی به واسطه حازمی (برگه چهلیم) از ابن حبیب نقل می‌کند. (نک: چ. عربی، ج ۱، ۱۱۷؛ فارسی، ج ۱، ۱۱۱، پانوش ۳)

۹۵. حدود العالم من المشرق إلى المغرب

مرزهای جهان، از خاور تا باختر که در سال ۳۷۲ق، به میرمحمد پسر احمد از فریغونیان گوزگانان، پیشکش شده است. کتاب از آن نگارنده‌ای ناشناس است. (نک: چ. سوم تصحیح دکتر منوچهر ستوده، تهران، ۱۳۴۰خ، ۲۵۵ برگه^۱)
حذیفة (بو...): نک: اسحاق بشیر.

۹۶. حربی مروی (۱۹۸ - ۲۸۵ق)

ابراهیم پسر اسحاق حربی مروی (مرو ۱۹۸ - بغداد ۲۸۵ق) یاقوت در ده جا از وی به عنوان راوی یاد می‌کند. زندگی‌نامه وی را ندیم در فهرست، برگه ۴۲۱ ترجمه؛ و زرکلی از چندین منبع؛ و شش ۱۸؛ از انساب ۱۶۲؛ معجم المؤلفین، ج ۱، ۱۲ طبقات الحفاظ، ۲۵۹؛ کنی و القاب، ج ۲، ۱۵۷؛ العبر، ج ۲، ۷۴؛ نامه دانشوران، ج ۲، ۳۲۸ آورده‌اند.

۹۷. حَسَان (بو...)

بوحسان زیاد می‌گوید: ... (نک: چ. عربی، معجم البلدان، ج ۴، ۷۵۸، ۲۱)
حسن (ابوالحسن) خوارزمی: نک: عمرانی خوارزمی، ابوالحسن.

۹۸. حسین همدانی

حسین همدانی بن احمد بن خالویه (نک: معجمد، چ. عربی، ج ۴، ۲۳۴، س ۳۱۲)

۹۹. حفصه (ابن ابی حفصه) یا «حفصی»

ابن ابی حفصه محمد پسر ادريس حفصی، بوجعفر یمامی نگارنده کتاب مناهل العرب است. او از منابع کار یاقوت است که خود در مقدمه یاد کرده است. (نک: معجمد، چ. عربی، ج ۱، ۷)

^۱Z: حدود العالم من المشرق إلى المغرب (زمان نگارش: ۳۷۲ق / ۹۸۲م)، تصحیح تومانسکی روسی، مقدمه‌نگاری فاسیلی بارتولد، ۱۹۳۰م،

ترجمه به انگلیسی، مینورسکی، ۱۹۳۷م، ترجمه به عربی یوسف هادی، چ. یکم، ۱۴۱۹ق / ۱۹۹۹م.

^۲دست‌نویس منزوی.

^۳دست‌نویس منزوی.

ندیم مردان و زنان شاعر خاندان حفصی را یاد کرده است (فهرست ندیم، ترجمه، ۲۶۷ - ۲۶۸)

خلکان گوید: نیای این خاندان بوحفصه، پزشکی ایرانی یهودی^۱ بود که در استخر اسیر و برده شد و عثمان عفان او را به مروان حکم بخشید، فرزندان او در یمامه می‌زیستند. یکی از ایشان مروان حفصی به بغداد آمده، خلیفه رشید عباسی (۱۷۰ - ۱۹۳ق) را ستوده، علویان را نکوهش می‌نمود و به رشیدی شهرت یافت. (وفیات خلکان، ج ۴، ۲۷۶ - ۲۸۰)

یاقوت در این کتاب ۱۸۰ بار از وی نقل کرده است.

حفصی: نک: حفصه (ابن ابی ...)

۱۰۰. حلوانی: احمد پسر بوسهل

او یکی از منابع کار یاقوت برداشت شده از کتاب أنساب البلدان نگاشته ابن کلبی (د: ۲۰۴ق) است که نسخه آن به خامه جُخْ جُخْ نحوی عبیدالله (ک: ۳۵۸ق) پسر احمد رونویسی بوده است. از جمله کسانی که کلبی در این کتاب از ایشان روایت می‌کند، حلوانی احمد پسر بوسهل است، که یاقوت در سه جای این کتاب (ج. عربی، ج ۲، ۶۰، ۱۱؛ و ج. عربی، ج ۳، ۸۶۳، ۶؛ و ج. عربی، ج ۴، ۴۴۱، ۱۵) با حذف واسطه از وی نقل می‌کند.

۱۰۱. حمزه اصفهانی (۲۸۰ - ۳۶۰ق)

حمزه اصفهانی پسر حسن (۲۸۰ - ۳۶۰ق) از مردم اصفهان است. او مؤلف کتاب تاریخ سنی ملوک الأرض و الأنبياء که ترجمه فارسی آن از جعفر شعار (برگه چهل و یک) پخش شده است و کتاب اصبهان و اخبارها و جز آن‌ها است. او کتاب خصائص و موازنة را در برتری‌های زبان فارسی بر عربی برای عضد الدوله بویه نگاشت که نسخه‌اش را جرجی زیدان نشان می‌دهد (تاریخ آداب اللغة العربية، ج ۲، ۳۱۵) (ولی با همه کمک‌های دفتر دائرة المعارف بزرگ اسلام موفق به آوردن نسخه به تهران نشده‌ام. (نک: أعلام زرکلی، ج ۲، ۳۰۹؛ فهرست ندیم، ترجمه، برگه ۲۳۰؛ مجله مجمع علمی، ج ۲۵، ۶۱۶)

^۱ در سده اول ایرانیانی متعصب که نمی‌خواستند مسلمان شوند و به حکم عمر ارفاق «ذمی» شدن، جز برای ادیان سامی یهود و مسیحی مجاز نبود، مانی‌گرایان به مسیحیت و زردشتیان موحد (اهورائی، زروانی) به یهودیت تظاهر می‌کردند. او نخست یهودی شد، چون عرب‌ها با یهودی‌ها درافتادند، مسیحی شد و مدتی چنان بود تا متوکل با تطمیع و تهدید او را مسلمان کرد.

یاقوت بیش از ۶۰ بار واژه‌های معرّب را از وی نقل می‌کند.

۱۰۲. حمصی (د: ۳۴۲ق)

عبدالصمد حمصی (د: ۳۴۲ق) پسر سعید، دادرس حمص بود.

اوراست: کتاب من نزل بحمص من الصحابة که یاقوت در ۷ جا به عنوان تاریخ حمص از آن نقل می‌کند. (نک: چ. عربی، ج ۱، ۷۸۷؛ و أعلام زرکلی، ج ۴، ۱۳۳ از سیر النبلاء؛ کشف الظنون)

۱۰۳. حمیدی (۴۲۰ - ۴۸۸ق)

بو عبدالله محمد (۴۲۰ - ۴۸۸ق) پسر نصر پسر حمید، در اندلس زاده شد و در بغداد درگذشت.

آثار او از منابع یاقوت در معجم الأدباء، و معجم البلدان، هر دو است.

آگاهی‌های یاقوت از جغرافیای کشورهای باختری اسلام که خود ندیده است، و در ۲۳ جا از وی نقل می‌کند. (نک: چ. عربی، ج ۱، ۶۰؛ ترجمه فارسی، ج ۱، ۵۶، پانوش ۲)

۱۰۴. حنیفه (بو...)

هر جا عبارت «بوحنیفة گوید:» درباره گیاه‌شناسی باشد، مقصود بوحنیفة دینوری (د: ۲۸۲ق) است و هر جا که فتوای فقهی باشد، بوحنیفة نعمان ثابت (د: ۱۵۰ق) را خواسته است.

۱۰۵. حوقل (ابن...)

ابن حوقل، ابوالقاسم محمد ابن علی بن حوقل از مردم کرد نصیبین است.

مرگ او پس از ۳۶۷ق است در سده چهارم می‌زیست. (نک: مقدمه یاقوت بر معجم البلدان، ج ۱، ۵، پانوش ۷)

این دانشمند تا آن جا ناسنی بود که مردم او را شیعی؛ یا طرفدار ایشان می‌دانستند.

کتاب او مسالك و ممالك و مغاوز و مهالك در لیدن به سال ۱۸۷۳م در ۴۰۶ + ۲۱ برگه و کتاب صورة الارض او چاپ دوم در لیدن ۱۹۳۸م در ۵۳۶ ص به تحقیق کرامر پخش شده است.

زندگی نامه او را زرکلی (در اعلام، ج ۶، ۳۴۴) به نقل از اردونک *C. Van Arendonk* در دائرةالمعارف اسلام، ج ۱، ۱۴۵ و در کتاب جهانگردان اسلام در سده‌های میانه آورده است.

یاقوت بیش از ۲۴ جا از وی نقل می‌کند.

۱۰۶. خارزنجی بُستی (د: ۳۴۸ق)

خارزنجی بُستی نیشابوری، احمد (د: ۳۴۸ق) پسر محمد.

کارهای او از منابع لغت‌شناسی یاقوت است و ۲۸ جا از وی و چند جا به نام صاحب تکمله (چ. عربی، ج ۱، ۵۵۶، ۶؛ و ج ۳، ۳۸۶، ۲۳) از وی یاد می‌کند. (اعلام زرکلی، ج ۱، ۲۰۰؛ از إنباء الرواة، ج ۱، ۱۰۷؛ لباب، ج ۱، ۳۲۵؛ و شش ۴۰۴؛ هم‌چنین نک: معجمد، چ. عربی، ج ۱، ۸۸؛ ترجمه فارسی، ج ۱، ۸۴، پانوش ۳)

۱۰۷. خاضبه (ابن ... د: ۴۸۹ق)

ابن خاضبه، محمد (د: ۴۸۹ق) پسر عبدالباقی. مردی ساده لوح بوده که یاقوت از آوردن زندگی‌نامه او را در (معجم الأدباء، ج ۱۷، ۲۲۶ - ۲۳۰) پوزش می‌خواهد با این همه یاقوت کتاب سیف عمر را به خامه ابن خاضبه در دست داشته و چهار جا از آن نقل می‌کند و چه بسا بخشی از دروغ‌های سیف ساخته این مرد ابله باشد. (نک: شناسه سیف عمر در همین کتاب‌نامه و چ. عربی، ج ۲، ۱۵، ۱۴)

۱۰۸. خالد بن جنبه

نک: معجمد، چ. عربی، ج ۴، ۱۳۵؛ همین یک جا به همراه یک جای دیگر در چ. عربی، ج ۱، ۴۰.^۱

۱۰۹. خالدیان

دو برادر سعید (د: ۳۷۱ق) و محمد (د: ۳۰۸ق) پسران هاشم، گردتبار ساکن خالدیه موصل.

یاقوت در این کتاب بیست و دو جا از ایشان نقل دارد. (شش ۱۲۰۸، از معجم الأدباء، ج ۱۱، ۲۰۸؛ لباب، ج ۱، ۴۱۴؛ وافی بالوفیات، ج ۱۳، ۸۸؛ هدیه العارفین، ج ۱، ۳۹۰؛ فهرست اعلام ذریعه، برگه ۷۶۴؛ و شش ۲۹۷۲؛ از نامه دانشوران، ج ۲، ۳۰۰؛ ریحانة الأدب، ج ۷، ۴۳؛ نک: چ. عربی، ج ۱، ۳۴۵؛ فارسی، ج ۱، ۳۰۶، پانوش ۵) (برگه چهل و دو)

۱۱۰. خالغ رافقی

خالغ رافقی، حسین (۳۳۳ - ۴۲۲ق) پسر محمد پسر جعفر، از مردم رافقه است. شهری که منصور دوانیقی (۱۳۶ - ۱۵۸ق) پس از کشتن خائنانه بومسلم، سپاه ایرانی ابناء را که همراه وی بودند، در آن جا نهاد، تا هم از مرزهای ایران دور باشند و هم از قیام احتمالی بنی امیه جلوگیری کنند. او سپاه زواقیل را نیز که از مردم آرامی تبار تشکیل داده بود، در پادگان رقه همسایه ایشان نهاد تا از قیام احتمالی ابناء ایرانی رافقه جلوگیری کنند. (نک: پیش گفتار منزوی بر ترجمه تجارب الأمم، مشکویه رازی، ج ۵، ۹؛ و معجم البلدان. واژه رافقه)

خالغ در چنین محیط بزرگ شد، پس برای عرب‌نماشدن، مانند ابوالفرج اصفهانی، نسب‌نامه اموی برای خود ساخت که یاقوت نیز در آن شک می‌ورزد. یاقوت چند کتاب شعرشناسی و جغرافیا نیز به خالغ نسبت می‌دهد و در سه جای معجم البلدان آگاهی‌های جغرافیائی سه قبیله عربستان را از وی نقل می‌کند. زندگی‌نامه خالغ را زرکلی از منابع خود نیز آورده است.

۱۱۱. خردادبه (ابن ... ۲۰۵ - ۲۸۰ق)

ابن خردادبه، بوالقاسم عبیدالله (۲۰۵ - ۲۸۰ق) پسر عبدالله پسر خردادبه خاندان خردادبه از روشنفکران وابسته و نانخور فتودال‌های برمکی بودند و هنگامی که آنان مسلمان شدند، خردادبه را نیز به اسلام آوردند تا اداره نامه‌رسانی را به راه اندازد (فهرست ندیم، ترجمه ۲۴۵) کتاب المسالك و الممالك او در ۳۰۸ برگه + ۲۱۶ برگه ترجمه فرانسه از دخویه به سال ۱۸۸۹م، در لیدن پخش شد، مورد استفاده جغرافیانویسان پس از او بوده است.

یاقوت در معجم البلدان، تنها در سه جا از وی نقل می‌کند (اعلام زرکلی، ج ۴، ۳۴۳) از ارندوک در دائرةالمعارف اسلام، ۱۴۹۱. (نک: معجمد، مقدمه یاقوت، چ. ع ۱، ۷؛ ترجمه فارسی، ج ۱، ۵، پانوش ۱)

۱۱۲. خشاب (ابن ... ۴۹۲ - ۵۶۷ق)

ابن خشاب، عبدالله (۴۹۲ - ۵۶۷ق) پسر احمد، ایرانی عرب شده است. در بغداد زاده شد و همان جا درگذشت. نحوشناس فلسفه خوانده، شطرنج باز زبردست بود. او همیشه با عمامه چرکین در کوچه با عوام شطرنج بازی می کرد و می باخت. او چند کتاب در ادبیات عرب نگاشت.

کتابخانه خود را وقف کرد. (اعلام زرکلی، ج ۴، ۱۹۱ از بغية الوعات سیوطی؛ وفيات، خلکان؛ معجم الأدباء، ج ۱۲، ۴۷ - ۵۳)

یاقوت در این کتاب هشت جا مطالب دستور زبان عرب را از وی نقل می کند.

۱۱۳. خطابی بُستی (۳۱۹ - ۳۸۸ق)

حمد یا احمد پسر محمد خطابی بُستی (۳۱۹ - ۳۸۸ق). او از مردم بُست خراسان است؛ لیکن خود را از اولاد عمر می شمرد. یاقوت هشت جا از وی نقل دارد. نک: شش ۳۷۲، از مرآت الجنان، ج ۲، ۴۳۵؛ لباب، ج ۱، ۱۵۱، ۴۵۲؛ تذكرة الحفاظ، ج ۳، ۲۰۹؛ انساب، برگه ۸۱، ۲۰۳؛ هدية الأحياء، برگه ۱۳۱.

۱۱۴. حُطَطُ أُنْدُلُس

یاقوت درباره واژه «قاشره» از اقلیم لبله اندلس گوید: در نسخه دیگر از کتاب «خطط اندلس» دیدم که آن را به صورت

«قاتید» نوشته بود (معجمد، ج. عربی، ج ۴، ۱۵، س ۲۲)

۱۱۵. خطیب بغدادی، احمد (۳۹۲ - ۴۶۳ق) پسر علی

گنوسیست صوفی اما ضد شیعی بود، تاریخ بغداد او در ۱۴ جلد چاپ شده است، یاقوت در ۸۰ جا از وی یاد می کند. (نک:

ج. عربی، ج ۱، ۲۱۹؛ فارسی، ج ۱، ۱۹۹، پانوش ۷)

امیر الجیوش اسماعیلی^۱ او را بدین تهمت که بر منبر (برگهٔ چهل و سه) خلیفگان را می‌ستاید از دمشق بیرون راند. (معجم البلدان، ج ۲، ۶۰۱، س ۳؛ اعلام زرکلی، ج ۱، ۱۶۶؛ از طبقات الشافعیة؛ معجم الأدباء، ج ۴، ۱۳ - ۴۵؛ النجوم الزاهرة، ج ۵، ۸۷)

او ابن خطیب را به بچه‌بازی متهم کرده گوید: کتاب‌هایش را از تألیفات دیگران دزدیده است.

۱۱۶. خطیب تبریز (۴۲۱ - ۵۰۲ق)

خطیب تبریزی یحیا (۴۲۱ - ۵۰۲ق) پسر علی، کُرد شیبانی شده. به مصر رفت و به بغداد بازگشت کتابدار نظامیه شد. یاقوت تحقیقات او را به خامه مؤلف به دست داشته در چهار جا از وی نقل کند. (نک: چ. عربی، ج ۱، ۴۸۱؛ فارسی، ج ۱، ۴۱۹؛ پانوش ۱. ش ش ۳۳۰۰؛ از انساب، ۱۰۳؛ لباب ۱: ۲۰۶)

۱۱۷. خلف احمر (د: ۱۸۰ق)

او پسر حیان. پدر و مادر او را قتیبه اسیر گرفته از فرغانه آورده به بلال پسر بوموسای اشعری فروخته بود. خلف در بصره از شاعران درجه اول عرب شد. (فهرست ندیم، ترجمه تجدد، برگه ۸۷؛ خلکان، ج ۲، ۱۲۱؛ یاقوت در معجم الأدباء، ج ۱۱، ۶۸)

منابع یادشده اعتراف خلف را به ساختن شعر به نام عربان پیش از اسلام نقل می‌کنند و گویند در پایان توبه کرد؛ لیکن شعرهای ساختگی او پخش شده بود.

گویند: قصیده «لامیه العرب» را او به نام شنفری افسانه‌ای ساخته است. (ادب الجاهلی، طاها حسین، برگه ۱۷۱)

^۱ بدر جمالی امیرالجیوش (۴۰۵ - ۴۸۷ق) پسر عبدالله، برده ارمنی و آزاده شده، جمال الدوله وزیر مستنصر فاطمی اسماعیلی (۴۲۷ - ۴۸۷ق) بود. در سال ۴۵۵ خلیفه او را به فرمانداری دمشق نهاد و سپس او را به قاهره آورده وزیر خود ساخت. امیرالجیوش چند ماه پیش از مستنصر درگذشت و خلیفه اسماعیلی پسر او را به نام ملک افضل به وزارت گمارد (النجوم الزاهرة، ج ۵، ۱۴۱؛ و اعلام زرکلی).

۱۱۸. خَلْكَان (ابن ... ۶۰۸ - ۶۸۱ق)

ابن خَلْكَان احمد پسر محمد پسر بوبکر (۶۰۸ - ۶۸۱ق) برمکی، کردهکاری اربیلی کتاب او وفيات الأعیان و أبناء أبناء الزمان تصحیح محمد محیی الدین عبدالحمید چ. قاهره، ۱۹۴۸م، جلد یکم تا ششم.
من در پانوشت‌هایم از این چاپ استفاده کرده‌ام. خَلْكَان یک سال پس از مرگ یاقوت به سوریه آمده احوالات یاقوت را در کتاب خود یاد کرده است.

۱۱۹. خوارج (کتاب ...)

یاقوت داستانی از پشیمانی بوموسای اشعری از داوری که به نادرست، میان علی (ع) و معاویه نمود، می‌آورد، که یاقوت آن را در کتابی بدین نام دیده و خوانده است. (چ. عربی، ج ۲، ۶۲۸، س ۲۰، شناسه دومة الجندل) در ذریعه دو کتاب به نام خوارج دیده می‌شود:

- یکی از جلودی عبدالعزیز (د: ۳۳۲ق)؛

- دیگری از مسعودی صاحب مروج الذهب است.

نام محمد بن قلامه تنها در این جا دیده می‌شود.

خوارزمی عمرانی: نک: عمرانی.

۱۲۰. خیره (بو ...)

بوخیره گوید: ... (نک: معجمد، چ. عربی، ج ۴، ۷۶۶، س ۱۱۲)

۱۲۱. دارقطنی (۳۰۶ - ۳۸۵ق)

علی پسر عمر دارقطنی (۳۰۶ - ۳۸۵ق) ناستی در بغداد زاده و بزرگ شد و چون از فشار سنیان بغداد خسته شد، به گنوسیست‌های اخشیدی و فراتی که پیش‌تر از بغداد گریخته و در فلسطین و مصر به مقامی دست یافته بودند، پیوست و در نگارش کتاب مُسَنَد با حنزابه فراتی همکاری کرد، پس دادگاه سنی بغداد گواهی او را در سال ۳۷۶ق ناپذیرفتنی شمرد.

^۱ دست‌نویس منزوی.

یاقوت مطالب حدیث‌شناسی را در ۳۶ جا از او نقل کند. (نک: چ. عربی، ج ۱، ۱۰۶؛ ترجمه فارسی، ج ۱، ۹۹، پانویشت ۷. دَبَاغ (ابن ...): نک: اندی.

۱۲۲. دبیشی: محمد (۵۵۸ - ۶۳۷ق) واسطی

او واسطی زادگاه، گنجی تبار، بغدادی گورگاه است. یاقوت در ده جای معجم البلدان از او نقل می‌کند. در یک جا نام شهرک‌های رقه را، از کتاب «تاریخ رقه» تألیف او نقل می‌نماید (چ. عربی، ج ۲، ۳۵۹: ۵). «خلکان، ج ۴، ۲۸» و به پیروی از او اسماعیل پاشا در هدیه العارفین، ج ۲، ۱۱۴ کتاب تاریخ واسط را به او نسبت داده‌اند، پس گویا واسطی بودن دبیشی سبب تبدیل رقه به واسط شده باشد. (نک: چ. عربی، ج ۱، ۳۷۹، س ۱۷)

۱۲۳. دُحَیْم (۱۷۰ - ۲۴۵ق)

عبدالرحمان دُحَیْم (۱۷۰ - ۲۴۵ق) پسر ابراهیم دمشقی. مولای امویان و پیرو اوزاعی بود. (أعلام زرکلی، ج ۴، ۶۴؛ از تذکرة الحفاظ؛ نک: چ. عربی، ج ۱، ۳۸۸؛ فارسی، ج ۱، ۳۴۴، پانویشت ۱)

۱۲۴. دحیه (ابن ...)

ابن دحیه نک: چ. عربی، ج ۴، ۱۸۳

۱۲۵. دُرَیْد (ابن ... ۲۲۳ - ۳۲۱ق)

ابن دُرَیْد محمد پسر حسن (۲۲۳ - ۳۲۱ق) ازدی ولاء عمانی، در بصره زاده شد و در فارس بزرگ شد. کتاب الجمهره از او است احوالش در فهرست ندیم ترجمه، برگه ۱۰۴ و دیگر جاها فراوان است و از منابع یاقوت در دستور زبان عرب است، و بیش از ۱۲۰ جا از وی نقل کند. (نک: چ. عربی، ج ۱، ۷۹؛ ترجمه فارسی، ج ۱، ۷۴، پانویشت ۲)

۱۲۶. دکین (ابن ...)

ابن دکین بونعیم فضل (۱۳۰ - ۲۱۹ق) از خاندان دکین است و آن از خاندان‌های باختر ایران و بومیان کوفه بود که پس از سقوط ساسانیان اسلام را به صورت گنوسیسنی (ناسنی) پذیرفته مقام اجتماعی خود را نگاه داشتند. نام برخی از این خاندان‌ها در چ. عربی، ج ۱، ۴۶؛ ترجمه فارسی، ج ۱، ۴۲، پانویشت ۲ دیده می‌شود.

یاقوت در بیست جا از او به نشان بونعیم، ضبط و روایت واژه‌های شناسه را یاد می‌کند. (رجال قهپائی، ج ۵، ۲۰؛ و اعلام زرکلی، ج ۵، ۳۵۳؛ نک: معجمد، چ. عربی، ج ۱، ۹۸ فارسی، ج ۱، ۹۳، پانوش ۱)

۱۲۷. دلف ینبوعی (بو...)

بودلف مسعر پسر مهلهل جهانگردی لوده متلک گو بود. که در دستگاه صاحب عباد طالقانی (۳۲۶ - ۳۸۵ق) می‌زیست. او در «سفرنامه» خود که بارها چاپ و به زبان‌های اروپایی ترجمه شده است، نادرست‌هایی نیز گنجانیده است. یاقوت در ۳۳ جا از او نقل می‌نماید. (نک: چ. عربی، ج ۱، ۶۱؛ فارسی ج ۱، ۵۷، پانوش ۳)

ترجمه فارسی آن را ابوالفضل طباطبائی، ترجمان سفرنامه ابن فضلان در سال ۱۳۴۲خ، در ۱۸۷ برگه، به وسیله «فرهنگ ایران زمین» پخش کرد.

او قصیدتی مسخره‌آمیز بنام «ساسانیه» نیز دارد که اشراف و لقب‌های ایشان به مسخره گرفته است. او به عکس هم نامش بودلف عجلی است که فرمانده سپاه مأمون عباسی بود و با موافقت او به کسروی تبار بودن خود افتخار می‌کرد. (نک: قزوینی، آثار، عربی، برگه ۳۴۱؛ جهانگیر، ۴۰۵؛ مراد، ج ۲، ۸۴)

۱۲۸. دُمَیْنَه (ابن ابی ... همدانی)

ابن ابی دمینه دانشمندی جغرافیاشناس مؤلف کتابی در این باره است که یاقوت در سیزده جا، مطالب این علم را از وی، و در چ. عربی، ج ۳، ۲۵۰، س ۹ از کتاب وی بی‌نشانی دیگر نقل می‌نماید. این مرد غیر از ابن دمینه شاعر عرب بی‌سواد است که در (اغانی، ج ۱۷، ۹۳ - ۱۱۰) دیده می‌شود که از آن جا به معجم المطبوعات سرکیس، ۱۰۴ و زرکلی به نام عبدالله پسر عبیدالله (اعلام زرکلی، ج ۴، ۲۳۷) از بنی عامر آمده که در سال ۱۳۰ق در جنگ‌های قبیله کشته شده است. یاقوت از این شاعر نیز در دو جا شعر آورده است. (برگه چهل و پنج)

۱۲۹. دینوری (د: ۲۸۲ق)

بوحنیفه احمد پسر داود (د: ۲۸۲ق) پسر و نند، تاریخ‌نگار بزرگ، مهندس گیاه‌شناس، از مردم کرد دینور. از منبع‌های یاقوت است و در ده جا از وی نقل کرده است. (اعلام زرکلی، ج ۱، ۱۱۹؛ از إنباء الرواة، ج ۱، ۴۱؛ معجم الأدباء، ج ۳، ۲۶ - ۳۲؛ نک: چ. عربی، ج ۱، ۳۸۱؛ ترجمه فارسی، ج ۱، ۳۳۹، پانوش ۲)

۱۳۰. الذریعة إلى تصانیف الشيعة

الذریعة إلى التصانیف الشيعة، آية الله شيخ آقابزرگ تهرانی (۱۲۵۵-۱۳۴۸ خ در بیست و شش جلد؛ و یا بیست و نه مجلد [جلد نهم (دیوان‌ها) چهار مجلد است و جلد بیست و ششم مستدرکات ذریعه به خط آقابزرگ است]. این ۲۹ جلد در میان سال‌های ۱۳۱۵ - ۱۳۶۴ خ / ۱۹۳۶ - ۱۹۸۶ م / ۱۳۵۵ - ۱۴۰۶ ق، به کوشش پدرم صاحب الذریعه در نجف و تصحیح من و برادرم میرزا احمد در تهران به چاپ رسید.

جلد یکم تا سومو جلد سیزدهم و چهاردهم زیر نظر نویسنده صاحب الذریعة در نجف به چاپ رسیدند؛

جلد چهارم تا دوازدهم و جلد پانزدهم در تهران به تصحیح اینجانب علی نقی منزوی به چاپ رسید و پس از قرارگرفتن تحت پیگرد ساواک (سازمان امنیت و اطلاعات کشور) ناگزیر به خروج ناخواسته از ایران و استقرار در بیروت شدم. از این رو، برادرم احمد منزوی مسئولیت چاپ جلد شانزدهم تا بیست و سوم را به عهده گرفت.

جلد بیست و چهار و بیست و پنج به جهت رفتن استاد احمد منزوی برای کار فهرست‌نگاری نسخه‌های خطی و فارسی شبه‌قاره، به اسلام‌آباد پاکستان، دوبار بر دوش من افتاد که تازه از بیروت به تهران بازگشته بودم.

جلد بیست و ششم مستدرک الذریعة در آستان قدس مشهد و به کوشش احمد اشکوری به چاپ رسید.

۱۳۱. راهویه مروی حنظلی، اسحاق پسر ابراهیم (۱۶۱ - ۲۳۸ق)

او خود را از تیره حنظله از قبیله تمیم عرب می‌شمرد که در مرو زاده شده؛ لیکن دور نیست که از موالی آن قبیله بوده باشد. او استاد احمد حنبل بود و با شافعی مناظره داشت.

او پس از بازگشت از سفر عراق، شام، حجاز، در نیشابور می‌زیست تا درگذشت.

یاقوت در بیست و سه جا به عنوان راوی از وی نقل می‌کند.

زندگی‌نامه او را زرکلی از خلکان (ج ۱، ۱۷۹) و دیگران یاد کرده است.

۱۳۲. ربیع (بو...)

بوربوع سلیمان، زنده ۶۲۴ پسر حسن ریحانی یمنی مالکی که گاهی یاقوت او را از گفته معاصر دیگرش قاضی مفضل حلی

تمیمی می‌خواند (چ. عربی، ج ۳، ۲۰۶، ۱۱).

او ساکن کوه مروه در مکه بوده، خود را از خاندان عبدالمؤمن، فرمانروایان بربری عرب‌شده مراکش می‌دانست.

او شعر بربری و عربی دارد.

یاقوت در چ. عربی، ج ۳، ۸۶۳، ۲۱ لقب نجم‌الدین به وی می‌دهد که در قاهره به سال ۶۲۴ با او دوست شده بود (چ. عربی،

ج ۱، ۳۵۸ و ۷۶۰) و از حلب نیز با وی نامه‌هایی در مسائل تاریخی داد و ستد می‌کرده است. در (چ. عربی، ج ۳، ۹۰۱ - ۹۰۲)

از عموی او، بوعلی حسن که ممدوح شاعر یمنی «مسرور فشالی» بود، یاد می‌کند. در (چ. عربی، ج ۴، ۵۱۳) از خانه مسکونی

او در کوه مروه و در (چ. عربی، ج ۴، ۶۶۱) سند روایت بوربوع را از ابوالقاسم بوبصیری از پدرش یاد می‌کند. در چ. عربی، ج ۳،

۳۶۵، ۲۱ به جای ریحانی، به غلط زنجانی چاپ شده.

یاقوت در این کتاب سیزده جا از وی مانند قاضی مفضل به گونه گفتگو نقل دارد.

برای زندگی‌نامه او نک: چ. عربی، ج ۳، ۲۶۵.

رحلة: نک: سفرنامه.

۱۳۳. الردّة (کتاب...)

یاقوت درباره شناسه «حال»، جایگاه جغرافیائی آن را از کتاب الردّة، نقل می‌کند. (نک: چ. عربی، ج ۲، ۱۸۷؛ و چلبی در

کشف الظنون (۱۴۲۰)

سه کتاب بدین نام، به سه تن به نام‌های وثیمه پسر موسای فارسی (د: ۲۳۷ق)، واقدی (د: ۲۰۷ق) و مدائینی علی (د:

۲۲۴ق) نسبت می‌دهد و در ذیل کشف الظنون، برگه ۲۹۹ سه کتاب دیگر به ابراهیم ثقفی (د: ۲۸۳ق) و علی مدینی و بومخنف

لوط کوفی (د: ۱۷۵ق) نسبت داده شده است و همه آن‌ها در تاریخ قیام قبیله‌های عرب پس از مرگ پیامبر (ص) و مرتدشدن از اسلام نگاشته شده است. (کشف الظنون، ۱۴۲۰)

۱۳۴. رشیق (ابن ...)

ابن رشیق، حسن قیروانی (۳۹۰ - ۴۶۳ق) بربری تبار عرب شده، از فشار دولت به سیسیل گریخت و در آن جا درگذشت. یاقوت بیش از چهارده جا از وی با این کنیت یا «صاحب انموذج» نقل می‌کند. (نک چ. عربی، ج ۱، ۱۸۴؛ ترجمه فارسی ج ۱، ۱۷۲، پانوش ۳)

کتاب «نقد شعر» از وی چاپ شده است.

۱۳۵. رُهنی، محمد پسر بحر

قال رُهنی: ... چ. عربی، ج ۴، ۶۵۸، س ۲۳^۱

دانشمند مورخ، جغرافی‌دان، مؤلف پانصد اثر، شیعی گرا، صاحب نرمانشیر کرمان. (رجال طوسی، نجاشی، رجال قهپائی، ج ۵، ۱۶۲ - ۱۶۳) برخی آثار رُهنی، نزد یاقوت بوده، در بیش از ده جا از آن‌ها نقل می‌کند. (نک: چ. عربی، ج ۱، ۷۱؛ ترجمه فارسی، ج ۱، ۶۷، پانوش ۵)

این محمد بن بحر رُهنی کرمانی غیر از محمد بن بحر اصفهانی است که پس از آشتی مقتدر با شیعیان، از طرف او کارگزار اصفهان شد، و از طرف بویه‌بیان که هنوز در حال جنگ با عباسیان بودند برکنار گردید.

یاقوت (برگه چهل و شش) این دو محمد بن بحر را که هر دو شیعی هستند در (معجم الأدباء، ج ۱۸، ۳۱ و ۳۵) آورده و یکی پنداشته است.

۱۳۶. ریاشی

نک: چ. عربی، ج ۴، ۳۳۵، س ۱۷.^۲

^۱ دست‌نویس منزوی.

^۲ دست‌نویس منزوی.

۱۳۷. ریاض العلماء و حیاض الفضلاء

کتاب از ملا عبدالله افندی (۱۰۶۶ - ۱۱۳۱ق)، تصحیح احمد اشکوری حسینی، سال ۱۴۰۱ق در ۶ جلد و هم ایشان در سال ۱۴۱۵ق جلد هفتم آن را چاپ کرد؛ لیکن باز هم ناقص است، این کتاب از منابع کار من در این جا است.

۱۳۸. زامباور (ادوارد فون) *Edvard von Zambaur* (د: ۱۹۴۹م)

خاورشناس اتریشی و سفیر آن کشور در سال‌های (۱۹۱۳ - ۱۹۱۸م) در دربار عثمانی بود. او در سکه‌شناسی تخصص داشت.

اوراست: «انساب و دودمان‌های فرمانروایان در تاریخ اسلام» که به دو زبان آلمانی و فرانسه چاپ کرد. گروهی از استادان دانشگاه قاهره آن را به عربی گردانیده با یک پیش‌گفتار به تاریخ ۱۹۵۱م پخش کردند.

دکتر محمدجواد مشکور (۱۲۹۷ - ۱۳۷۴خ) نیز آن را به فارسی گردانید. من در این جا به صفحه‌های چاپ عربی حواله می‌نمایم. کار زامباور، از همانندش که لین پول^۱ در سال‌های (۱۸۹۳ و ۱۹۲۵م) پخش کرد و عباس اقبال آشتیانی آن را در سال ۱۳۱۲خ به فارسی گردانید، کامل‌تر می‌باشد.

۱۳۹. زاهد (بوعمر)

بوعمر و زاهد هم روزگار ابن خالویه همدانی، بوعبدالله حسین فرزند احمد (۲۹۵ - ۳۷۰ق) نگارنده یاقوته^۲. یاقوت در یک جا از او، و در جای دیگر از کتاب او «عشرات» نقل دارد. (نک: چ، عربی، ج ۲، ۲۳۸، س ۲۳)

^۱ Z: استانی لین پول خاورشناس انگلیسی و نویسندهٔ بیش از پنجاه کتاب و رساله در باب تاریخ و مسکوکات سلاطین اسلام و از جمله طبقات سلاطین اسلام چاپ جدید آن به سال ۱۹۲۴م صورت گرفته و عباس اقبال آن را به فارسی ترجمه کرده و به سال ۱۳۱۲خ در چاپخانهٔ مهر به چاپ رسید.

^۲ ابوعمر محمد فرزند عبدالواحد فرزند ابوهاشم بغدادی زاهد، غلام ثعلب، (۲۶۱ - ۳۴۵ق / ۸۷۵ - ۹۵۷م) نگارندهٔ کتاب یاقوته الصراط فی تفسیر غریب القرآن؛ فضائل معاویه؛ و غریب الحدیث؛ تفسیر أسماء الشعراء؛ و یوم و لیلة؛ و أخبار العرب؛ و العشرات است.

۱۴۰. زُبیر بکار اسدی (۱۷۲ - ۲۵۶ق)

یاقوت در ۴۵ جا کار او را منبع کار خود قرار داده است. (نک: چ. عربی، ج ۱، ۱۰۳، پانوشت ۱؛ اعلام زرکلی، ج ۳، ۷۴)

۱۴۱. زجاجی (د: ۳۳۷ق)

عبدالرحمان زجاجی پسر اسحاق (د: ۳۳۷ق) نه‌اوندی تبار و زادگاه پسر اسحاق. او در بغداد عربی آموخت و از پایه‌گذاران دستور زبان عرب شد.

یاقوت از کتاب‌های بسیار وی در سی جا نقل دارد (اعلام زرکلی، ج ۴، ۶۹؛ نک: معجمد، چ. عربی، ج ۱، ۹۱، پانوشت ۵)

۱۴۲. زرکلی (۱۸۹۳ - ۱۹۷۶م)

خیرالدین پسر محمود پسر محمد زرکلی زاده بیروت ۲۵ یونیه ۱۸۹۳ م است و همان جا در نوامبر ۱۹۷۶ م درگذشت و به خاک سپرده شد. او زندگی‌نامه خود را در اعلام، ج ۱۰، ۲۷۵ آورده است. اعلام فرهنگ‌نامه و زندگی‌نامه عربی‌نگاران و عرب‌شناسان در ۱۰ جلد است (چ. دوم).

من به صفحه‌های این چاپ حواله داده‌ام و در مدت ده سال اقامتم در بیروت بارها به خدمتش رسیده استفاده می‌کردم و گاهی شئونیزم عربی او مرا خسته می‌کرد.

۱۴۳. زَمَخْشَرِي (۴۶۷ - ۵۳۸ق)

جارالله، بوالقاسم محمود پسر محمد خوارزمی زَمَخْشَرِي (۴۶۷ - ۵۳۸ق) تا هنگام فرمانروایی سنجر سلجوقی (ز: ۴۷۹؛ پادشاه ۵۱۱؛ د: ۵۵۲ق) ایران‌گرا و نیمه‌گنوسیست بود، او را گرامی می‌داشت، چون پس از قتل بی‌جا و عجولانه عین‌القضات ناگزیر با خلیفه بغداد بساخت، زمخشری بگریخت و شاگردانش چون عمرانی زندانی شدند.

زَمَخْشَرِي برای رهایی از زخم سَئیان چندی در مکه بزیست و لقب جارالله به خود داد، او دانشمندی بزرگ، در اصول پیرو مذهب نیمه‌گنوسیست معتزلی و در فروع مرجی حنفی است.

فرهنگ عربی به فارسی او بار دوم به تصحیح محمدکاظم امام، در تهران ۱۳۴۳ خ چاپ شده است.

یاقوت نزدیک دویست بار از وی نقل می‌کند. (نک: معجمد، چ. عربی، ج ۱، ۷، مقدمه، پانوشت ۷) (برگهٔ چهل و هفت)

۱۴۴. زولاق: (ابن ...)

ابن زولاق، حسن پسر ابراهیم (۳۰۶ - ۳۸۷) قبطی مولای لیثی عرب (أعلام زرکلی، ج ۲، ۱۹۱). تاریخ‌نگار اسماعیلیان و سرپرست مظالم مصر به دوران فاطمی بود.

یاقوت در این کتاب سیزده جا از وی نقل می‌کند. (نک: چ. عربی، ج ۱، ۱۶۸؛ ترجمه ج ۱، ۱۵۶، پانوش ۲)

۱۴۵. زیاد: (محمد بن ...)

محمد بن زیاد (۱۵۰ - ۲۳۱ق) برده‌ای از اسیران سند بود. او لغت‌شناس عرب شده‌ای است. نک: اعرابی (ابن ...). چ. عربی، ج ۱، ۳۷؛ ترجمه فارسی، ج ۱، ۳۵، پانوش ۳)

۱۴۶. زیاد: (بو ...)

بوزیاد کلابی کعبی زنده به سال ۲۰۰ مولای قبیله کلاب ادیب، شاعر عرب شده است.

یاقوت بیش از ۲۱۰ بار از او و گاهی از کتاب او نقل می‌کند. (نک: مقدمه یاقوت بر این معجم البلدان، و ترجمه فارسی، ج ۱، ۷، پانوش ۴)

۱۴۷. زیادی (۳۱۷ - ۴۰۱ق)

ابن محمش، محمد پسر محمد پسر محسن (محمش) بوطاهر زیادی (۳۱۷ - ۴۰۱ق) مفتی نیشابور معروف به ابن محمش است. (هدیه العارفین، ج ۲، ۵۹؛ أعلام زرکلی، ج ۷، ۲۴۵)

او در ۴ جا منبع یاقوت است. (نک: چ. عربی، ج ۱، ۲۸۱، ترجمه فارسی ج ۱، ۲۴۹، پانوش ۷)

۱۴۸. زیج

زیج یکی از منابع کار ابوالفداست. نک: ابوالفدا - آیتی در ستون «مآخذ» صاحب زیج دیده شود.

۱۴۹. زید (بو ...): نک: بلخی بوزید

بوزید بلخی گوید: ... مقدمه یاقوت برگه ۵.

۱۵۰. زید (بو...) انصاری (۱۱۹ - ۲۱۵ق)

بوزید انصاری (۱۱۹ - ۲۱۵ق) سعید اوس از ایرانیان بصره، شعوبی و بر آیین قدری بود (اعلام زرکلی، ج ۳، ۱۴۴). (نک: چ. عربی، ج ۱، ۲۰۹؛ و ترجمه فارسی ج ۱، ۱۹۲، پانوشت ۱)
او اعتراف خلف احمر را که شعر برای عرب جاهلیت جعل کرده است، نقل می‌کرد. (وفیات، خلکان، ج ۲، ۲۱)
او از منابع کار یاقوت است و بیش از پنجاه جا از وی نقل دارد.

۱۵۱. زید الخیل

از منابع یاقوت است که ۳۴ جا از وی شعر می‌آورد. (نک: چ. عربی، ج ۱، ۱۲۵؛ و ترجمه فارسی ج ۱، ۱۱۹، پانوشت ۳)
گویا مانند طفیل الخیل شخصیتی افسانه‌ای باشد؛ لیکن یاقوت گور او را نیز در «فرده» معین می‌نماید. (چ. عربی، ج ۳، ۸۷۱).

۱۵۲. ساجی (۲۲۰ - ۳۰۷ق)

زکریا ساجی پسر یحیا (۲۲۰ - ۳۰۷ق) از ایرانیان بومی بصره بود، پس از آمدن عرب، ضبّی و لاء شد.
اوراست: «تاریخ بصره» و «طبقات الشافعیة». (اعلام زرکلی، ج ۳، ۸۱)
یاقوت ۲۵ بار از وی نقل کرده است. (نک: چ. عربی، ج ۱، ۹۰، و ترجمه فارسی، ج ۱، ۸۶، پانوشت ۱)

۱۵۳. سخاوی (۸۳۱ - ۹۰۲ق)

محمد مصری سخاوی پسر عبدالرحمان (۸۳۱ - ۹۰۲ق) در سخای مصر زاده شد و در مدینه درگذشت.
او زندگی نامه سرشناسان سده نهم را گرد آورده که به نام «ضوء اللامع» در ۱۲ مجلد پخش شده و کتاب‌های دیگرش نیز مانند «الاعلان بالتوبیخ» در دمشق و بغداد چاپ شده، من در پانوشت‌ها از آن‌ها سود جسته‌ام.
او در نقد کار دیگران تندروی دارد، سیوطی (۸۴۹ - ۹۱۱ق) را احمق می‌خواند، سیوطی نیز «کاوی در نقد سخاوی» را در پاسخ نقدهای او نگاشت. سخاوی به درستی نشان می‌دهد که چگونه مقریزی (۸۶۶ - ۹۴۵ق) بخش‌هایی از «خطط» تألیف همسایه خود اوحدی (۷۶۱ - ۸۱۱ق) را دزدانه در کتاب «خطط» خود آورده است. (برگه چهل و هشت)

ما در شناسه کندی مصری نیز خواهیم دید که چگونه، مقریزی «تاریخ ولاة مصر» او را ربوده است.

۱۵۴. سرخسی

احمد پسر محمد سرخسی معروف به طیب، استاد و آموزگار معتضد عباسی (۲۷۹ - ۲۸۹ ق) بود و به دست او به سال ۲۸۶ کشته شد.

این خلیفه در پاسخ کسانی که از دلیل کشتن استاد خود می پرسیدند، می گفت: او با علم خود می خواست مرا به الحاد کشاند.

یاقوت بیست و دو جا جا از وی نقل می کند. (نک: مجمد، چ. عربی، ج ۱، ۱۷۷؛ ترجمه فارسی، ج ۱، ۱۶۴، پانوش ۷)

۱۵۵. سعید (ابن ...)

ابن سعید مغربی بوالحسن علی غرناطی (۶۱۰ - ۶۸۵ ق) پسر موسی پسر سعید. در غرناطه اندلس زاده شد و در اشبیلیه و جز آن بیاموخت و با پدر به سفر حج آمد (۶۳۸ ق) و پدر در اسکندریه درگذشت. او در قاهره تا ۶۴۸ بماند، آن گاه برای مدارج بالاتر به عراق ایران آمد.

او از ۳۶ کتابخانه بغداد با همان خروش گفتگو دارد که یاقوت از ۱۲ کتابخانه مرو. او در ۶۵۲ ق در دربار تونس بود، سپس به اسکندریه، حلب، ارمنستان رفت و در دمشق سال ۶۷۳ یا در تونس سال ۶۸۵ ق درگذشت.

او میهن دوست بود و حوقل را که از اندلس بدگویی کرده بود، پاسخ داده است.

او به دنبال پدر و نیاکانش، تاریخی که ایشان می نوشته اند ادامه داد که تاریخ و جغرافیای خاندانش و عربان پیش از اسلام و بعد از آن و کشورهای که گشودند، دربردارد و خاورشناسان تکه تکه آن ها را چاپ و ترجمه و پخش کردند و قطعه ای از آن نیز در آکادمی شوروی موجود است. (کراچکوفسکی، برگه ۳۵۶ - ۳۵۹)

مدرس خیابانی در ریحانة الادب، ج ۵، ۳۶۹ نام هشت کتاب ابن سعید را از کشف الظنون نقل نموده است.

^۱ تاریخ ادبیات جغرافیایی عرب، کراچکوفسکی، خاورشناس روس (۱۸۸۳ - ۱۹۵۱ م)، متن روسی دو مجلد ۴۵۸ تا ۷۲۹ برگه، چ. مسکو ۱۹۴۳ م، در دو بخش، ترجمه عربی در ۹۷۵ ص. چ. خرطوم سودان، سال ۱۹۶۱.

ابن سعید یکی از منابع کار ابوالفدا است که در نسخه چاپی در جدولی ویژه مآخذ و منابع، دیده می‌شود.

۱۵۶. سعید (بو...)

نک: سُکْرِي (۲۱۲ - ۲۷۵ق) نیز: سیرافی (۲۸۴ - ۳۶۹ق) هر دو این کنیت دارند.

۱۵۷. سفر

نک: معجم السفر از احمد بن سلفه که در عنوان سلفه (ابن ...) در همین کتابنامه یاد خواهد شد. یاقوت در چ. عربی، ج ۱، ۳۳۹، ۹ از کسی بدین نام و در ۱۱۰ جا به نام «ابن سلفه» یا «سلفی» نقل می‌کند.

این کتاب به سال ۱۹۸۸م در پاکستان، در ۴۵۶ برگه متن و تا برگه ۶۸۶ تعلیقات و فهرست‌ها، به تصحیح د. شیرمحمدزمان + پیش‌گفتار، به انگلیسی در ۱۶۷ برگه چاپ شده است.

من در پانوشت‌ها از این کتاب، با نشان «سفر» استفاده کرده‌ام.

سفرنامه بودلف: نک: بودلف ینبوعی، مسعر بن مهلهل.

۱۵۸. سفرنامه سرخسی، متعضد

سفرنامه سرخسی، متعضد یا به گفته یاقوت «رحلة المعتضد لحرب خمارویه». (نک: چ. عربی، ج ۴، ۲۴۰، س ۲۱)

در سفری که به سال ۲۷۱ق معتضد عباسی برای سرکوب خمارویه، فرماندار یاغی مصر رفت، سرخسی احمد، فیلسوف یاد شده در چند سطر بالا، همراه او بوده و پیش‌آمدها را نوشته بوده و یاقوت در بیست و دو جای «معجم البلدان» از آن نقل می‌کند. (نک: چ. عربی، ج ۱، ۱۷۷).

در جنگی که در این سفر در «طواحین - آسیاها»ی رمله فلسطین رخ داد، به گفته طبری (تاریخ طبری، ترجمه، برگه ۶۶۲۷؛ و الکامل فی التاریخ، ابن‌اثیر: هر دو فرمانروای جنگجو، گریخته و سپاهیان بی‌خبر از فرار ایشان، مدتی به کشتار یکدیگر ادامه داده‌اند.

۱۵۹. سفرنامه ابن فضلان

این سفرنامه نگارش احمد فضلان پسر عباس پسر راشد پسر حماد مولای مقتدر (۲۹۵ - ۳۲۰ ق) هژدهمین خلیفه عباسی و پیک خلیفه که به (برگه چهل و نه) نزد پادشاه اسلاو فرستاده شد.

او در پنجشنبه ۱۱ صفر ۳۰۹ از بغداد به سوی بخارا، خوارزم، جرجانیه رهسپار شد تا به باشگرد رسید که میان قسطنطنیه و بلغار است.

این کتابچه در دائرةالمعارف بزرگ اسلام، به خامه آقای عنایت‌الله رضا، ج ۴، ۳۹۹ - ۴۰۶ شناسانده شده است و از روی تک نسخه آستانه رضوی به وسیله دکتر سامی دهان عضو فرهنگستان دمشق تصحیح و از سوی همین فرهنگستان با پیش‌گفتار و فهرست‌ها در سال ۱۹۵۹ م چاپ و پخش شده است، سپس به خامه ابوالفضل طباطبائی مترجم سفرنامه بودلف، به فارسی گردانیده شده با فهرست‌ها در ۱۷۵ صفحه پخش شده است.

این کتابچه از منابع یاقوت است و در شش واژه زیرین گسترده از آن نقل می‌کند و چون در برخی جاها متن معجم البلدان با چاپ فارسی طباطبائی ناهمگون است، شایسته است که در چاپ بعدی بدین اختلاف‌ها اشارت رود.

اینک آن شش جایگاه:

واژه اتل در چ. عربی، ج ۱، ۱۱۲ - ۱۱۴؛ ترجمه فارسی، ج ۱، ۱۰۶ - ۱۰۷.

واژه باشگرد در چ. عربی، ج ۱، ۴۶۸ - ۴۷۰؛ ترجمه فارسی، ج ۱، ۲۱۶ - ۲۱۷.

واژه بلغار در چ. عربی، ج ۱، ۷۲۲ - ۷۲۷؛ ترجمه فارسی، ج ۱، ۶۴۸ - ۶۵۱.

واژه خزر در چ. عربی، ج ۲، ۴۳۶ - ۴۴۰.

واژه خوارزم در چ. عربی، ج ۲، ۴۸۴ - ۴۸۶.

واژه روس در چ. عربی، ج ۲، ۸۳۴ - ۸۴۰.

۱۶۰. سُکْرِي، حسن (۲۱۲ - ۲۷۵ق) بوسعید پسر حسین

سُکْرِي از موالی ایرانی عرب شده بصره است. یاقوت، در یک جا «سُکْرِي» را «بوالحسن سکروی» می‌نامد که نادرست است (چ. عربی، ج ۳، ۸۲۰، ک ۱۲ - ۱۶).

شعری که یاقوت در این جا از «سکروی» نقل می‌کند همانند دیگر شعرهای ضد شعوبی او است که همه جا به نام «سُکْرِي» نقل کرده است.

این شعر در نکوهش ایران‌گرایی بوطالب زید پسر علی غندجانی نوبندگانی است، که چرا در تاریخ‌گذاری، ماه‌های فارسی «چون مهرگان» را به جای ماه‌های تازی (محرم ... ذی‌حجه) به کار می‌گیرد. گزارش همیاری نوبندگانی‌ها، به هنگام خیزش بویه‌بیان، ضد خلیفه بغداد، و همدردی‌شان با قیام‌کنندگان را، مشکویه رازی (۳۲۰ - ۴۲۰) در «تجارب الأمم» ترجمه منزوی، ج ۵، ۲۱۴ می‌بینید. یاقوت اخبار و اشعار ضد شعوبی، ضد ایرانی را بیش از صد و بیست جا، به وی نسبت داده است. (نک: چ. عربی، ج ۱، ۷۶؛ فارسی، ج ۱، ۷۲، پانوش ۳)

۱۶۱. سَكُونِي، بوعبیدالله عمر پسر بشر (د: ۴۸۷ق)

او از خاندان ایرانی مولای قبیله سَكُون که برخی از ایشان شیعی بوده در شمار یاران امامان ما بشمار بودند (رجال قهپایی، فهرست لقبها، ج ۷، ۱۳۰؛ و ریحانة الأدب، ج ۲، ۲۰۷ - ۲۰۸) جای گفتگوی ما عمر شیعی بود، چون به خدمت وزارة الزنادقه عباسی درآمد شعرها به نام عرب پیش از اسلام ساخت.

یاقوت بیش از شصت جا درباره ریشه‌شناسی واژگان عربی از وی نقل کرده است. (نک: مقدمه چ. عربی، ج ۱، ۷ ترجمه فارسی، ج ۱، ۶)

بکری اندلسی گوید: هر چه من از سَكُونِي نقل کرده‌ام، همه از کتاب او «في جبال تهمه» است که او از بواسعث عبدالرحمان پسر عبدالملک کندی، از عرام گرفته است.

۱۶۲. سِکِّیت (ابن ...)

ابن سِکِّیت یعقوب پسر اسحاق (۱۸۶ - ۲۴۴ق) لُر خوزی اهوازی دورقی گنوسیست شیعی، خود و پدر و پسرش یوسف، در خدمت ادبیات عرب در دربار متوکل بودند و چون به هنگام باورپرسی، حسن و حسین (ع) را بر فرزندان متوکل ترجیح داد، به دستور او زیر لگد ترکان کشته شد. (اعلام زرکلی، ج ۹، ۲۵۵)

کارهای سکیت از منابع کار یاقوت است و ۱۴۰ جا از او، درباره تفسیر شعرها نقل می‌کند. (نک: چ. عربی، ج ۱، ۱۱۴ ترجمه فارسی، ج ۱، ۱۹۷، پانوش ۲) (برگه پنجاه)

۱۶۳. سلام: (قاسم ...)

قاسم خراسانی (۱۵۷ - ۲۲۴ق) پسر سلام خراسانی، مولای عرب شده، پدرش برده‌ای سریانی بود و در هرات می‌زیست، قاسم در آن شهر زاده شد، سپس هژده سال در طرسوس سوریه می‌زیست.

او از منابع کار یاقوت است و به گفته فهرست وستنفلد بیش از سی بار از وی نقل دارد. (نک: چ. عربی، ج ۱، ۴۷ و ترجمه فارسی، ج ۱، ۴۳، پانوش ۲)

۱۶۴. سِلْفَه (ابن ...)

ابن سِلْفَه؛ یا سلفی: احمد (۴۷۸ - ۵۷۶ق) پسر محمد از شافعیان اصفهان است که زیر فشار حنفیان سلجوقی، در همان شرایط که خاندان عرب‌گرای آلّه، چون عماد کاتب اصفهانی و دیگر یاران عین‌القضات همدانی، به خلیفه سَنِّان بغداد پناه بردند، سِلْفَه به اسماعیلیان گنوسیست مصر پناه برد و ظافر دوازدهمین خلیفه فاطمی، به سال ۵۴۶ مدرسه‌ای در اسکندریه ویژه او بر پا داشت.

او کتاب‌ها در رجال‌شناسی برای اصفهان و بغداد دارد که از منابع یاقوت است و بیش از ۱۱۰ جا از وی نقل می‌کند. (نک: چ. عربی، ج ۱، ۵۷، فارسی، ج ۱، ۵۳ پانوش ۶؛ «معجم السفر» او چاپ شده و نشان آن در این جا «سفر» است. سلیمان عبدالمؤمن: نک: بوربوع سلیمان.

۱۶۵. سمعانی

یاقوت در این کتاب از سه تن از این خاندان بزرگ مروی تبار شافعی مذهب عرب‌گرا نقل می‌نماید:

- ۱- عبدالرحیم بومظفر (۵۳۷ - ۶۱۵ ق) شهید که استاد یاقوت است و شرکت یاقوت در مجلس علمی او در مرو در (معجم البلدان، چ. عربی، ج ۱، ۶، سطر ۴؛ ترجمه فارسی، ج ۱، ۴، سطر ۱۰) دیده می‌شود. یاقوت در ۱۵ جا از وی نقل می‌کند.
  - ۲- پدر او بوسعید عبدالکریم (۵۰۶ - ۵۶۲) پسر محمد صاحب کتاب «انساب» و «تجیر» و جز آن است که یاقوت در ۲۶ جا از وی با واسطه نقل دارد.
  - ۳- محمد پسر منصور هراتی مروی، که پدر عبدالکریم صاحب انساب است. یاقوت در این کتاب پنج جا، به عنوان راوی از او یاد می‌کند.
یاقوت از خاندان سمعانی کسان زیر را نیز یاد می‌کند:
  - ۴- منصور بومظفر پسر محمد (د: ۴۸۹ ق) پدر عبدالکریم صاحب انساب و تجیر در ۱۷ جا.
  - ۵- محمد پسر عبدالجبار پدر منصور، دو جا.
  - ۶- بوالقاسم سمعانی احمد (۴۸۷ - ۵۳۴) نگارنده «روح الأرواح» فارسی، او عموی عبدالکریم صاحب انساب و تجیر است. یاقوت تنها یک جا در (چ. عربی، ج ۳، ۸۲) به عنوان راوی حدیث از وی یاد می‌کند و خوشبختانه او را شناخته است و گر نه مانند شلمغانی (معجم الأدباء، ج ۱، ۲۳۶) و دیگر پان‌ته‌ئیس‌ها او را مشرک می‌خواند، خوشبختانه‌تر آن که این کتاب گرانمایه که به نثر و نظم فارسی سده ششم، در مایه پان‌ته‌ئیسم گنوسیسم اسلامی ایرانی است، در سال ۱۳۶۸ خ با تصحیح و پیش‌گفتار آقای نجیب مایل هروی در تهران در ۶۳۴ ص + ۱۱۹ مقدمه + ۲۰ ص عکس + تا پایان ص ۹۱۷ فهرست‌ها، چاپ و پخش شده است. (برگه پنجاه و یک)
- اینک «درخت نمای» خاندان دانشی سمعانی‌ها در مرو شاه‌جان:

(نک: مقدمه یاقوت، ج ۱، ۴، پانویشت ۲)^۱

		عبدالجبار سمعانی		
		بومظفر منصور (د): ۴۸۹ق) معجم البلدان، چ. عربی، ج ۱، دو جا؛ چ. عربی، ج ۲، شش جا؛ چ. عربی، ج ۳، هفت جا؛ چ. عربی، ج ۴، دو جا		
بوبکر محمد (۴۶۷ - ۵۱۰ق)، معجم البلدان، ۵ جا		بومحمد حسن (د): ۵۳۱ق)		ابوالقاسم احمد شهاب (۴۸۷ - ۵۳۴ق) نگارنده روح الأرواح، نک: معجم البلدان، ج ۳، ۸۲
بوسعد عبدالکریم (۵۰۶ - ۵۶۲ق) نگارنده التخبیر و الانساب				بوبکر محمد وزیر

^۱ دست‌نویس منزوی.

عبدالرحیم (د): ۶۱۵ق) استاد یاقوت حموی در مرو				
--	--	--	--	--

۱۶۶. شهبلی (۵۰۸ - ۵۸۱ق)

عبدالرحمان پسر عبدالله ابوالقاسم شهبلی (۵۰۸ - ۵۸۱ق) از مردم سهیل دیهی از مالقه اندلس، نابینا با حافظه نیرومند، در دربار عرب مراکش، سیره ابن هشام را گزارش داد و معجزاتی بر آن بیفزود که یاقوت سنی را نیز به شک انداخته درباره اش گفت: همه این‌ها از شهبلی است. (نک: معجمد، چ. عربی، ج ۱، ۸۵۶، ۱۷، ترجمه فارسی، ج ۱، ۷۴۱) یاقوت در این کتاب نزدیک سی جا از وی نقل می‌کند.

۱۶۷. سیبویه، عمر (۱۴۸ - ۱۸۰ق)

سیبویه، عمر (۱۴۸ - ۱۸۰ق) پسر عثمان پسر قنبر در دیهی از شیراز زاده شد و در ریشه‌شناسی زبان عرب سرشناس گردید.

او در کتاب «أبنیة» اشتقاقی بودن زبان تازی را مانند دیگر زبان‌های سامی نخستین بار نشان داده است. یاقوت بیش از چهل جا ریشه‌شناسی لغت را از وی نقل می‌کند. (نک: چ. عربی، ج ۱، ۸۷، ترجمه فارسی، ج ۱، ۸۳، پانوش (۳)

۱۶۸. سیرافی (۲۸۴ - ۳۶۹ق)

بوسعید حسن (۲۸۴ - ۳۶۹ق) پسر بهزاد از سیراف کرمان از سران گنوسیست بی‌رفض (معتزله) است و همین بی‌رفض بودن سبب شد که زیر فشار دربار خلیفه سنی عرب، در یک مجلس مناظره با متا بن یونس (د: ۳۲۹ق) فیلسوف، با پرویی؛

منقولات را برتر از خردگرایی بشمارد (الإمتاع و الموانسة، ابوحیان توحیدی، ج ۱، ۱۰۸ - ۱۳۳^۱ و به نقل از وی در معجم الأدباء، ج ۸، ۱۹۰ و ۲۲۸) که خواندنی است.

او در جعل تاریخ برای حاکمان عرب نیز کوشش‌ها نمود. (نک: مقدمه یاقوت ۷، پانوش ۲) یاقوت بیش از ده جا از این فیلسوف ضد فلسفه نقل می‌کند.

۱۶۹. سیفِ عمر

سیف عمر پسر عمر اسیدی، مولای قبیله تمیم، عرب شده، ضد علوی و ضد ایرانی است. یاقوت کتاب او را به خامه خاضبه دیده، بیست جا از آن نقل می‌کند، برای شناخت این مرد و خاضبه نک: سید مرتضی عسکری «صد و پنجاه یار ساختگی» متن عربی (چاپ دوم بغداد، ۱۹۶۹م، ۴۱۶ برگه) و ترجمه فارسی آن نیز چاپ شده است که سنی‌نماتر از متن عربی است.^۲

یاقوت بیست جا از وی نقل می‌کند. (نک: چ. عربی، ج ۱، ۲۹۶ و ترجمه فارسی، ج ۱، ۲۶۱ پانوش ۱)

۱۷۰. شابشتی دفترخوان

علی پسر محمد (د: ۳۹۰ق) ندیم عزیز (۳۶۵ - ۳۸۶ق) امام پانزدهم و خلیفه پنجم فاطمی اسماعیلی مصر و سر کتابدار کتابخانه قاهره، با لقب دفترخوان^۳ بود، او نگارنده چند کتاب از جمله «دیارات» است که با تحقیق و پیش‌گفتار گورگیس عواد، دو بار در بغداد ۱۹۵۱ و ۱۹۶۶م، ناقص، با معرفی ۵۳ دیر چاپ شده است.

یاقوت که این کتاب را در دست داشته، در بخش «دیر»ها (چ. عربی، ج ۲، ۶۴۱ - ۷۰۰)، ۱۷ جا از وی نقل می‌کند.

^۱ الإمتاع و الموانسة، ابوحیان توحیدی، دائرة الثقافة و السياحة، ابوظبی، ۱۹۰۰؛ دیگر: تصحیح احمد امین و احمد الزین، دارمکتبة الحياة

للطباعة و النشر

^۲ دست‌نویس منزوی.

^۳ دست‌نویس منزوی: دفتر = قرآن در اصطلاح شعری حافظ.

دربارهٔ واژه شاپشتی، مشکویه رازی، در کشاکش دو سپاه ایرانی ضدّ عرب که هر یک می‌خواست زودتر بغداد را گرفته، عبّاسیان را براندازد و برای این کار به جای اتحاد، برای یکدیگر کارشکنی می‌کردند، می‌گوید: مرداوید که ایران‌گراتر می‌بود، برای آن که بویه عرب‌گراتر را از چیرگی زودتر بر بغداد باز دارد، برادر خود وشمگیر را به فرمانداری ری نهاد و پرده‌دار خود شاپشتی را با ۲۴۰۰ مرد گیلی و ... به اهواز فرستاد، تا راه بغداد را بر بویه، ببندد. (تجارب الأمم، ترجمه منزوی، ج ۵، ج ۵، ۴۰۰) خلکان همین را از کتاب «تاجی» نگارش صولی بواسحاق، نقل کرده، شاپشتی را واژه‌ای دیلمی دانسته، که نام پرده‌دار و شمگیر (۳۲۳-۳۵۷ق) پسر زیار بوده است (خلکان، وفيات الأعیان، ج ۳، ۸-۹).

انستاس کرملی استاد دانشگاه بغداد واژهٔ شاپشتی را ساییده شده شاه‌پشتی / پشتیبان شاه می‌داند، پس شاید تبار این ندیم عزیز مصر از آن خاندان بوده که پس از شکست سامانیان گنوسیست به دست بویه بیان سئی زده و پس از کشته‌شدن مرداوید ایران‌گرا، به دست ترکان خلیفه، آوازه جنبش گنوسیستی اسلامی شمال آفریقا، شکست‌خوردگان گنوسیست ایران را بدان سو کشانید و پس از رسیدن به مصر به دربار اسماعیلیان گنوسیست، به ندیمی رسیده باشد چنان که همانند این روند دربارهٔ حسن مهلبی (برگهٔ ۷۲) دیده می‌شود.

برای زندگی‌نامه شاپشتی (نک: معجم الأدباء، ج ۱۸، ۱۶؛ وفيات الأعیان، خلکان، ج ۳، ۸-۹؛ أعلام زرکلی، ج ۵، ۱۴۲؛ از مجلهٔ مجمع العلمي، ج ۱۸، ۲۵۳، پیشگفتار چ. دوم دیارات از گورگیس عؤاد)

۱۷۱. شیب (ابن ... ۵۰۰ - ۵۸۰ق)

ابن شیب، یاقوت تنها دو جا، دربارهٔ «ذات عرق» و «غور» از این مرد نقل کرده است. (نک: چ. عربی، ج ۱، ۴۰۵، س ۹، و ترجمهٔ فارسی، ج ۱، ۳۵۹؛ و چ. عربی، ج ۳، ۶۵۱، س ۲۰) من گمان دارم او ابن شیب حسین پسر علی (۵۰۰ - ۵۸۰ق) گرد نصیبینی ندیم مستنجد عباسی (۵۳۰ - ۵۵۵ق) باشد، که در «معجم الأدباء، ج ۱۰، ۱۲۶» معرفی شده است. شرقی: نک: ولید شرقی.

۱۷۲. شَمَّر هراتی، بوَعَمْرُو (د: ۲۵۵ق)

بوَعَمْرُو شمر هراتی (د: ۲۵۵ق) پسر حمدویه از مردم هرات بود. در جوانی به عراق رفته از ابن اعرابی و اصمعی بیاموخت و بازگشت. او کتاب «جیم» را در لغت عرب بنگاشت که به دست ازهری بوده است، سپس او به لیث صفار پیوست و در سال ۲۵۵ با او به فارس رفت و درگذشت. زندگی نامه او در معجم الأدباء، ج ۱۱، ۲۷۴) آمده است. زرکلی در اعلام، ج ۳، ۲۵۳ چند کتاب در جغرافیای جبال و اودیه به وی نسبت داده است. یاقوت در ۱۶ جا از معجم البلدان، به نام شَمَّر از او نقل دارد. (نک: چ. عربی، ج ۱، ۴۱۰ و ترجمه فارسی، ج ۱، ۳۶۳، پانوش ۴.

۱۷۳. شیرویه (۴۴۵ - ۵۰۹ق)

پسر شهردار (۴۴۵ - ۵۰۹ق) پسر شیرویه دیلمی همدانی کتاب تاریخ همدان و چند کتاب دیگر دارد و یاقوت در پنجاه جا مطالب تاریخ و جغرافیا از وی نقل می کند. (نک: چ. عربی، ج ۱، ۵۷؛ و ترجمه فارسی، ج ۱، ۵۳، پانوش ۲) شمیل: نک: ابن شمیل

۱۷۴. صاحب اترجه

جمعی بو عبدالله پسر ابراهیم صاحب اترج، یاقوت در شش جا آگاهی های جغرافیایی عربستان را از کتاب «اترجه» نگارش او نقل می کند. (۵۳)

۱۷۵. صاحب اصنام

نک: کلبی، هشام پسر محمد و پیش گفتار یاقوت چ. عربی، ج ۱، ۷ پانوش ۶.

صاحب *اغانی*: نک: فرج (بوال) اصفهانی.

صاحب *انموذج*: نک: رشیق (ابن-) قیروانی.

۱۷۶. صاحب تاریخ بلخ

یاقوت در چ. عربی، ج ۴، ۸۴، س ۱۶ آگاهی‌هایی درباره بلخ، از چنین کسی بی‌هیچگونه نشان دیگر نقل می‌کند. وستنفلد در چ. عربی، ج ۶، ۴۷۵ نام او را محمد بن عقیل بلخی (د: ۳۱۶ق) و در برگه ۶۷۹ نقل یاقوت را از این مرد در سه جای معجم البلدان، نشان می‌دهد. چلبی در کشف الظنون، برگه ۲۸۹ دو تاریخ بلخ یاد می‌کند:

- یکی از این محمد بن عقیل؛
- و دیگر از علی بن محمود کعبی.

۱۷۷. صاحب تاریخ جرجان

سهمی، حمزه گرگانی (۳۴۷ - ۴۲۷ق) پسر یوسف اندرزگو نگارنده تاریخ جرجان است که در درستی و نادرستی راویان نگاشته است (اعلام زرکلی، ج ۲، ۳۱۴) و شش ۱۰۱۵، از منابع بسیار. یاقوت در ۸ جا از وی نقل دارد. (نک: چ. عربی، ج ۱، ۵۹ و ترجمه فارسی، ج ۱، ۵۵، پانوش ۴)

صاحب تاریخ دمشق: نک: عساکر (این...)

۱۷۸. صاحب تاریخ قزوین

خلیل خلیلی (د: ۴۴۶ق) پسر عبدالله قزوینی. یاقوت زندگی‌نامه او و پسرش واقد (آتش‌بان) خطیب (اندرزگو) را در (چ. عربی، ج ۴، ۹۰، س ۱۱) آورده است. چلبی در کشف الظنون، برگه ۷۰ و ۳۰۰ و اسماعیل‌پاشا در هدیه العارفین، ج ۱، ۳۵۰ دو کتاب به نام «ارشاد» در تاریخ به وی نسبت داده‌اند:

- یکی درباره همه دانشمندان؛
- دوم در دانشمندان قزوین است.
- یاقوت در ۵ جا از وی نقل می‌کند.
- صاحب تحبیر: نک: سمعانی عبدالکریم.

۱۷۹. صاحب تکملة

یاقوت از کسی با این عنوان، در چ. عربی، ج ۲، ۷۲۴، س ۱۱؛ و ج ۳، ۱۵۴، س ۱۳؛ و ج ۳، ۶۲۸، س ۶، نام جغرافیائی را با واسطه نقل می‌کند، گمان می‌کنم تکلمة اللغة خازرنجی باشد. نک: خازرنجی که چاپ شده است؛ لیکن من آن را ندیده‌ام و شاید بشکوال (ابن ...) باشد که در همین کتاب‌نامه دیده می‌شود.

۱۸۰. صاحب جامع ...

یاقوت در بعضی جاها از صاحب جامع با اضافه به نگارنده‌اش چون جامع غوری نقل می‌کند که باید در نام مؤلف جستجو شود.

۱۸۱. صاحب جامع الغوری

غوری و برخی را هنوز من نشناختم.

۱۸۲. صاحب جامع الکوفی

نک: معجمد، ج ۴، ۴۷، س ۳؛ و کتاب بنی‌کنانه (چ. عربی، ج ۳، ۶۱۵، س ۲)؛ و کتاب هذیل (چ. عربی، ج ۳، ۷۴۹، س ۱۴). (برگه پنجاه و چهار)

۱۸۳. صاحب جغرافیا

یاقوت در واژه تاهرت (چ. عربی، ج ۱، ۸۱۴، س ۳) جایگاه و درجه درازا و پهنای جغرافیایی آن را از صاحب جغرافیا نقل می‌کند، شاید بطلمیوس را خواسته باشد.

صاحب جمهره: نک: درید (ابن-) که نگارنده آن است.

۱۸۴. صاحب جنان

یاقوت در واژه «لک»، شهری از بخش‌های «برقه، میان اسکندریه مصر و طرابلس لیبی، (چ. عربی، ج ۴، ۳۶۴، س ۲۲) زندگی‌نامه شاعری لکی را از صاحب «جنان» نقل می‌کند.
صاحب دیوان: صاحب دیوان الأدب. نک: غوری.

۱۸۵. صاحب زیج

بواسحاق ابراهیم (کشته ۳۲۲ق) پسر بوعون احمد، فیلسوف ریاضی دان منجم بود، غیر از این زیج تألیفات جغرافیایی و گیاه شناسی او را ندیم در فهرست، ترجمه تجدد (برگه ۲۴۴) و جاهای دیگر آورده است. خاندان نجمی از خاندان های بزرگ باختر ایران ساسانی بود که پدران شان زیر تأثیر دو کنفرانس آذر فرنبغ (در سده سوم میلاد) و آذرپاد مهر اسپندان (سده چهارم) به پیروی از حکومت ساسانی، ثنویت هندوایرانی قدیم را به توحید اشراقی زردشتی تبدیل کرده بودند. ایشان پس از آمدن عرب به آسانی شعار «لا اله الا الله» را بر جای توحید اشراقی زردشتی پذیرفته، با پذیرش اسلام، مقام اجتماعی خود را (مانند خاندان نوبخت، خاندان یقطین (معرب یکدین طبری، ج. III، ۱۰۳، س ۱۳) نگاه داشته بودند.

او شیعی دوازده امامی وابسته به گروه شلمغانی بود، گروهی که در ۱۳ سال میان دو فروپاشی؛ گروه حلاج به سال ۳۰۹ و گروه شلمغانی به سال ۳۲۲، راه حلاج را می پیمودند، غیبت صغرای امام را پذیرفته بودند؛ لیکن ایشان پس از حلاج، شلمغانی را به جای «روح نوبختی» باب خاص می شمرد، نظر سهل نوبختی (د: سال ۳۱۱) مبنی بر غیبت کبرا را نمی پذیرفته، از سرنوشت حلاج عبرت نبرده به قیام ضد عباسی دعوت می کردند، تا در یکم ذی قعدة سال ۳۲۲ به دستور راضی کشته شدند. راضی خلیفه، خود را ناگزیر دید، برای توجیه این جنایت خود، نامه ای تاریخی به دربار سامانیان که مرکز گنوسیسم ایرانی اسلام و توحید اشراقی بود نوشته، که یاقوت حموی در سفر آسیای میانه، آن نامه را در کتابخانه مرو یافته، در کتاب خود هم چون رهاورد گرانبهای سفر آسیای میانه، درج کرده است (نک: معجم الأدباء، ج ۱، ۲۳۴ - ۲۵۳) سپس اعلامیه ای در بغداد از طرف راضی منتشر شد که شیعیان دوازده امامی پیرو نوبختی را تأیید و بر حنبلیان قشرگرا ترجیح می داد. برای دو کنفرانس بالا. نک: (احسان طبری. برخی بررسی ها. برگه ۱۰۶ تا ۱۰۹).

۱۸۶. صاحب زیج

می تواند صاحب زیج حاکمی فاطمی اسماعیلی مصر باشد، که به ابن یونس معروف بود. نک: . صدفی بویونس. صاحب فتوح: بلاذری نک: فتوح، بلاذری، توکل در این کتاب نامه. (برگه پنجاه و پنج)

۱۸۷. صاحب کتاب اللصوص

یاقوت کتابی بدین نام را به جاحظ (چ. عربی، ج ۶، ۴۷۶، س ۸) و دیگری نیز به سُکُری (چ. عربی، ج ۳، ۴۶۸، س ۲۲) نسبت داده است، پس باید به این دو نام نگاه کرد.

۱۸۸. صاحب مشارق الأنوار

نک: صاحب کتاب مشارق الأنوار، چ. عربی، ج ۴، ۲۴۲، ۵.

۱۸۹. صاحب کتاب مطالع

این نام را در (چ. عربی، ج ۳، ۵۵۴، س ۱) می‌بینیم. یاقوت در این جا نظر صاحب مطالع را در مقابل نظر اصیلی اندلسی قرار داده است، چند کتاب بدین نام هست و نیاز به دقت بیشتر دارد.

صاحب منضد: نک: هنائی.

۱۹۰. صاحب کتاب النبات

نک: دینوری، چ. عربی، ج ۴، ۷۳۵، س ۶.

صایغ (ابن ...) نک: نیشابوری حسین ...

۱۹۱. صدفی

بویونس عبدالرحمان پسر یونس مصری (۲۸۱ - ۳۴۷ق) (اعلام زرکلی، ج ۴، ۶۵) مؤرخ اسماعیلیان فاطمی شیعی مصر است.

او پدر ابن یونس، صاحب زیج حاکمی است. یاقوت ۳۲ بار مطالب تاریخی و جغرافیایی آفریقا را از وی نقل می‌کند. (نک:

چ. عربی، ج ۱، ۲۴۲ و ترجمه فارسی، ج ۱، ۲۱۸ پانوش ۷)

۱۹۲. صنعانی، عبدالرزاق (۱۲۶ - ۲۱۱ق)

صنعانی، عبدالرزاق (۱۲۶ - ۲۱۱ق) پسر همام، از ابنای ایرانی یمن که پس از آمدن عرب، مولای قبیله حمیر شد. او از یاران امام صادق و رضا (ع) است. بازرگان جهانگرد، نگارنده تفسیر (ذریعه، ج ۴، ۲۵۰) و جامع و «مسند» (ذریعه، ج ۲۱، ۲۷)

و مصنف (ذریعه، ج ۲۱، ۱۳۲) (رجال قهپائی، ج ۴، ۸۷) از یاران امام باقر (ع) یاقوت در هژده جا از وی نقل قول می‌کند. (نک: چ. عربی، ج ۲، ۱۹۲، ش ش ۱۴۹۲ از منابع بسیار، خلکان، وفیات، ج ۲، ۳۸۵؛ أعلام زرکلی، ج ۴، ۱۲۶)

۱۹۳. صنوبری

بوبکر احمد پسر محمد پسر مرار (د: ۳۳۴ق) از مردم انطاکیه (أعلام زرکلی، ج ۱، ۱۹۸) آرامی تبار و گنوسیست و شاید شیعی باشد (الذریعة، ج ۹، ۶۲۰) یاقوت ده بار، از شعرهای او به گواه آورده است. (نک: چ. عربی، ج ۱، ۶۶۷، س ۲۲؛ ترجمه فارسی، ج ۱، ۵۷۷ پانوش ۵)

۱۹۴. الصُّور (کتاب ال ..)

یاقوت در واژه بخارا از آن بهره برده است. (چ. عربی، ج ۱، ۵۱۷، س ۱۵ ترجمه فارسی، ج ۱، ۴۵۲ پانوش ۳) وضع جغرافیایی فرارودان را از صاحب کتابی بدین نام نقل می‌کند و من در پانوش چند احتمال داده‌ام. صولی ابن برد الخیار: نک: برد الخیار.

طاهر (بو ...) نجرانی نک: زیادی محمد.

طاهر (ابن ...) نک: مقدسی قیسرانی. (پنجاه و شش)

۱۹۵. طاهر (ابن ابی ...)

ابن ابی طاهر پسر بو طاهر طیفور خراسانی تبار، که در بغداد زاده شده و در گذشته است. ندیم او را از «ابناء خراسان، و اولاد الدوله» می‌خواند. (فهرست ندیم، تجدد عربی، برگه ۱۶۳؛ ترجمه، برگه ۲۴۱)

او از سپاهی زادگان بومسلم خراسانی است که بنی امیه را برانداختند و در عراق، مقاماتی را در دست داشتند.

ندیم ۵۴ عنوان کتاب بدو نسبت داده و اسماعیل پاشا همان‌ها را با اندکی تغییر در «هدیه العارفین، ج ۱، ۵۱ - ۵۲» آورده است. بیشتر آن‌ها درباره شاهزادگان ایرانی؛ یا شاعران ایرانی عرب سرای سه سده آغازین هجوم عرب است.

۱۹۶. طبرانی (۲۶۶ - ۳۵۱ق)

عبدالباقی ابن قانع (۲۶۶ - ۳۵۱ق) یاقوت در هفت جا نام او را مدرک قرار داده است و تنها در (چ. عربی، ج ۲، ۷۷۵) صفت طبرانی دارد. زرکلی (ج ۱ ص ۴۶) نیز این صفت را ندارد. (نک: چ. عربی، ج ۱، ۴۰۳، ترجمه فارسی، ج ۱، ۳۵۷ پانوش ۴)

۱۹۲. طبری (۲۲۴ - ۳۱۰ق)

تاریخ طبری، تاریخ الرسل و الأمم و الملوك، تاریخ الأمم و الملوك، محمد بن جریر (۲۲۴ - ۳۱۰ق)، تصحیح دخویه هلندی (۱۸۳۶ - ۱۹۰۹م) و همراهان چ. لیدن (۱۸۷۶ - ۱۹۰۱م) کتاب در این چاپ به سه بخش در ۱۳ جلد بیرون آمده + ج ۱۴ فهرست‌ها + ج ۱۵ تعلیقات به لاتین + ج ۱۶ دنباله عریب قرطبی سده دهم است بر تاریخ طبری. در چ. افسست تهران و به پیروی از آن در ترجمه فارسی پاینده، نام کتاب را «تاریخ الرسل و الملوك» نوشته‌اند، یاقوت تنها در یازده جا از طبری نام برده است که بیشتر آن‌ها نیز در زنجیره روایت است نه نقل مطلب علمی.

ترجمه تاریخ طبری به فارسی از ابوالقاسم پاینده (۱۲۸۲ - اصفهان ۱۳۶۳خ) در ۱۵ جلد، برگه ۱ تا ۶۷۸۵ + ترجمه عریب، برگه ۶۷۹۹ تا ۶۹۷۲ در سال ۱۳۵۲ تا ۱۳۵۴خ، در تهران پخش شده است. ترجمان پاینده، زنجیره سند روایت‌ها که بیانگر تاریخ آن‌ها، است و تعلیقات با ارزش دخویه را از ترجمه انداخته و صفحه شمار متن تازی را نیز در فارسی نیآورده است.

۱۹۳. طبقات آقابزرگ تهرانی (۱۲۵۵ - ۱۳۴۸خ)

طبقات اعلام الشيعة زندگی‌نامه دانشمندان شیعی در یازده سده (۴ تا ۱۴ه دوران غیبت معصوم) و هفده مجلد است که زیست‌نامه دانشمندانی است که دارای حق اجتهاد بودند. هر جلد با نام‌های ویژه هر سده در هفده مجلد، نوشته پدرم آیه‌الله شیخ آقابزرگ تهرانی (۱۲۵۵ - ۱۳۴۸خ) در بیروت، تهران و قم در میان سال‌های ۱۹۵۴ - ۱۹۹۳م / ۱۳۳۵ - ۱۳۷۲خ، با تصحیح و مقدمه‌نگاری اینجانب علی نقی منزوی به چاپ رسید.

سده‌های ۴ تا ۸ با تصحیح و پانوش اینجانب علینقی منزوی فرزند مؤلف در پنج مجلد در شهر بیروت ۱۹۷۱ تا ۱۹۷۵م چاپ شد. سده‌های ۹ تا ۱۲ در چهار جلد در تهران و به تصحیح علینقی منزوی سال ۱۳۶۲خ تا ۱۳۷۲خ پخش شد. هم‌چنین در مقدمه سده چهارم «نوابغ» زندگی‌نامه مؤلف یاد شده است.

بخش بیروت:

(۱) طبقات أعلام الشيعة القرن الرابع، هو نوابغ الرواة في رابعة المئات، آقابزرگ تهرانی (۱۲۵۵ - ۱۳۴۸خ)، تصحیح و مقدمه‌نگاری علینقی منزوی (۱۳۰۲ - ۱۳۸۹خ)، دارالکتب العربی، بیروت، ۱۹۷۱م.

(۲) طبقات أعلام الشيعة نابس في القرن الخامس؛ يا إزاحة الحلك الدامس بالشموس المضيئة في القرن الخامس، آقابزرگ تهرانی (۱۲۵۵ - ۱۳۴۸خ)، سده ۵، تصحیح و مقدمه‌نگاری علینقی منزوی (۱۳۰۲ - ۱۳۸۹خ)، دارالکتب العربی، بیروت، ۱۹۷۱م.

(۳) طبقات أعلام الشيعة الثقات العيون في سادس القرون، آقابزرگ طهرانی، محمدمحسن (۱۲۵۵ - ۱۳۴۸خ)، تحقیق علی نقی منزوی (۱۳۰۲ - ۱۳۸۹خ)، بیروت، ۱۹۷۲. زیست‌نامه هفتصد و هشت تن از بزرگان شیعه، مانند خیام و انوشیروان است.

(۴) طبقات اعلام الشيعة، الأنوار الساطعة في المائة السابعة، آقابزرگ تهرانی (۱۲۵۵ - ۱۳۴۸خ)، مقدمه‌نگاری، تصحیح و تحقیق علی نقی منزوی (۱۳۰۲ - ۱۳۸۹خ)، دارالکتب العربی، بیروت، لبنان، ۱۹۷۲م. زیست‌نامه سیصد تن از بزرگان شیعه است.

(۵) طبقات اعلام الشيعة الحقائق الراهنة في المائة الثامنة، آقابزرگ تهرانی (۱۲۵۵ - ۱۳۴۸خ)، مقدمه‌نگاری، تصحیح و تحقیق علی نقی منزوی (۱۳۰۲ - ۱۳۸۹خ)، سال ۱۹۷۵ با ۲۷۱ برگه در بیروت.

(۶) طبقات أعلام الشيعة، الضياء اللامع في القرن التاسع، شیخ آقابزرگ تهرانی (۱۲۵۵ - ۱۳۴۸خ)، مقدمه‌نگاری، تحقیق و تصحیح علی نقی منزوی (۱۳۰۲ - ۱۳۸۹خ)، دارالکتب العربی، بیروت، لبنان ۱۹۷۵م.

تهران و قم:

(۷) طبقات اعلام الشيعة، إحياء الدائر من مآثر أهل القرن العاشر، آقابزرگ تهرانی (۱۲۵۵ - ۱۳۴۸خ)، پژوهش علینقی منزوی، دانشگاه تهران، ۱۳۶۶خ.

(۸) طبقات أعلام الشيعة، الروضة النضرة في تراجم علماء المائة الحادية عشرة، صاحب الذريعة آقابزرگ تهرانی (۱۲۵۵ - ۱۳۴۸خ)، مقدمه‌نگاری، تصحیح و تحقیق دکتر علی نقی منزوی (۱۳۰۲ - ۱۳۸۹خ)، دانشگاه تهران، ۱۳۷۲خ.

۹) طبقات أعلام الشيعة، الكواكب المنتشرة في القرن الثاني بعد العشرة، شيخ آقابزرگ تهرانی (۱۲۵۵ - ۱۳۴۸خ)، مقدمه‌نگاری، تحقیق و تصحیح علی نقی منزوی (۱۳۰۲ - ۱۳۸۹خ)، چاپ دانشگاه تهران، ۱۳۷۲خ.

بخش نجف، شیکاگو و تهران:

۱۰) طبقات أعلام الشيعة، القسم الأول من جزء الثاني، الكرام البررة في القرن الثالث بعد العشرة، آقابزرگ تهرانی (۱۲۵۵ - ۱۳۴۸خ)، مطبعة العلمية، نجف، ۱۹۵۴م.

۱۱) طبقات أعلام الشيعة، القسم الثاني من جزء الثاني، الكرام البررة في القرن الثالث بعد العشرة، آقابزرگ تهرانی (۱۲۵۵ - ۱۳۴۸خ)، مطبعة القضاء، نجف، ۱۹۵۸.

۱۲) طبقات أعلام الشيعة القسم الثالث من جزء الثاني، الكرام البرره في القرن الثالث بعد العشرة)، آقابزرگ تهرانی، به کوشش جلالی حسینی، *The open school*، شیکاگو، آمریکا،

۱۳) طبقات اعلام الشيعة، نقباء البشر في القرن الرابع عشر، القسم الأول من جزء الأول، ابراهیم اردبیلی - حسن لنکرانی، آقابزرگ تهرانی (۱۲۵۵ - ۱۳۴۸خ)، مطبعة العلمية، نجف، ۱۳۷۳ق / ۱۹۵۴م.

۱۴) طبقات اعلام الشيعة، نقباء البشر في القرن الرابع عشر، القسم الثالث من جزء الأول، صالح حریری - علوی آقابزرگ تهرانی (۱۲۵۵ - ۱۳۴۸خ)، مطبعة الآداب، نجف، ۱۳۸۱ق / ۱۹۵۲م.

۱۵) طبقات اعلام الشيعة، نقباء البشر في القرن الرابع عشر، القسم الثاني من جزء الأول، حسون براقی - صادق هندی، آقابزرگ تهرانی (۱۲۵۵ - ۱۳۴۸خ)، مطبعة العلمية، نجف، ۱۳۷۵ق / ۱۹۵۶م.

۱۶) طبقات اعلام الشيعة، نقباء البشر في القرن الرابع عشر، القسم الخامس من جزء الأول، فاضل اردکانی - یونس اردبیلی، آقابزرگ تهرانی (۱۲۵۵ - ۱۳۴۸خ)، به کوشش محمد طباطبایی بهبهانی (منصور)، کتابخانه و مرکز اسناد مجلس شورای ملی، تهران، ۱۳۹۵ / ۲۰۱۶.

۱۷) طبقات اعلام الشيعة، نقباء البشر في القرن الرابع عشر، القسم الرابع من جزء الأول، علی ابوالوردی - غلامعلی بارفروشی، آقابزرگ تهرانی (۱۲۵۵ - ۱۳۴۸خ)، مطبعة الآداب، نجف، ۱۳۸۸ق / ۱۹۶۸م.

چهار جلد از سده ۱۴ و دو جلد از سده ۱۳ در نجف و زیر نظر خود شیخ به چاپ رسید. پنج جلد سده چهارم تا هشتم در بیروت و چهار جلد نهم تا دوازدهم به کوشش علی نقی منزوی در تهران به چاپ رسید. جلد سوم طبقات أعلام الشيعة، کرارم البررة في القرن الثالث بعد العشرة، را محمدحسین جلالی در دهه هشتاد خورشیدی به صورت فسمیله در شیکاگو به چاپ رساند. طبقات أعلام الشيعة، نقباء البشر في القرن الرابع عشر تجدید چاپ چهار جلد سده ۱۴ به همراه چاپ جلد پنجم حرف «ف» تا «ی» به کوشش محمد طباطبایی بهبهانی در انتشارات کتابخانه مجلس شورا در تهران به سال ۱۳۹۵ خ به انجام رسید.

۱۹۵. طفیل الخیل

طفیل الخیل غنوی (د: ۱۳ق) پسر عوف، شاعر مخضرم جاهلیت و اسلام است که شعر بسیار درباره اسب به وی نسبت داده شده است، چنان که به زید الخیل - ص ۴۸ نسبت داده اند.

یاقوت در این کتاب ۱۷ بار شعر او را می آورد و جنبه علمی ندارد. (نک: چ. عربی، ج ۱، ۹۹؛ ترجمه فارسی، ج ۱، ۹۳، پانوش ۶)

۱۹۶. طوسی، محمد پسر حسن (۳۸۵ - ۴۶۰ق)

طوسی محمد پسر حسن (۳۸۵ - ۴۶۰ق) شیخ الطائفة و نگارنده دو کتاب اصل از پنج کتاب شیعه است. یاقوت در «معجم البلدان» او را بارها با کنیت بوجعفر و لقب فقیه شیعه می خواند و از معرفی او، از ترس حاکمان ایوبی؛ یا تعصب سنی گری، خودداری کرده است. وستنفلد نیز طوسی را نشناخته و از فهرست معجم البلدان، نیز انداخته است. (نک: چ. عربی، ج ۱، ۵۷۵، س ۲؛ ترجمه فارسی، ج ۱، ۴۹۹، پانوش ۵)

یاقوت زندگی نامه احمد برقی صاحب «محاسن» (د: ۲۸۰ق) را نیز در «معجم الأدباء، ج ۴، ۱۳۲ - ۱۳۵» عینا از فهرست طوسی نقل می کند و نامی از طوسی نمی آورد؛ لیکن جای دیگر در معجم الأدباء، ج ۱، ۱۰۷ / ۱۰۹ / ۱۶۱ / ۲۳۳؛ و ج ۲، ۲۰۴؛ ج ۱۲، ۲۱۵ / ۲۲۲؛ و ج ۱۳، ۱۴۷ در زندگی نامه کسانی گوید: بوجعفر طوسی او را در «مصنّفی الامامیة» یاد کرده است. (پنجاه و هفت)

۱۹۷. عامری (د: ۱۸۳ق)

زیاد پسر عبدالله بکائی (د: ۱۸۳ق) راوی سیره ابن اسحاق برای ابن هشام است. (أعلام زرکلی، ج ۳، ۹۲)
 یاقوت در یازده جا به واسطه اصمعی از وی نقل می‌کند. (چ. عربی، ج ۱، ۳۴۵، س ۵؛ ترجمه فارسی، ج ۱، ۳۰۶، پانوش
 (۳)

۱۹۸. عبدالحکم (ابن ... ۱۸۲ - ۲۶۸ق)

ابن عبدالحکم محمد (۱۸۲ - ۲۶۸ق) پسر عبدالله مالکی مذهب لیکن نه بسیار خشن. او مدتی شافعی شد، ولی بازگشت
 و شافعی را ضد کتاب خدا دانست. کتابی به نام ردّ بر فقیهان صاحب رأی عراق دارد و کتابی دیگر «ادب القضاة» (أعلام زرکلی،
 ج ۷، ۹۴).

یاقوت دوازده جا از او نقل می‌کند و معلوم نیست از کدامین اثر اوست (وفیات خلکان، ج ۳، ۲۳۳) احوال او را از قاضی
 قضاعی اسماعیلی مصر نقل می‌کند.

۱۹۹. عبدری (د: ۵۲۴ق)

محمد پسر سعدون عامری عبدری (د: ۵۲۴ق) یاقوت سنی از قشرگرایی او، که خدا را مانند سلفیان دو قرن سکوت، دارای
 اعضا، همچون آدمی مگر فرج و لویه می‌دانست، نگران است؛ لیکن نزدیک پانزده جا از وی تاریخ نقل می‌کند. (نک: چ.
 عربی، ج ۱، ۱۳۷ ترجمه فارسی ۱۲۸، پانوش ۳؛ و چ. عربی، ج ۴، ۷۲۱، ۲۰.

۲۰۰. عبدالسلام دمشقی

نک: چ. عربی، ج ۴، ۱۳۵، س ۱۶.

۲۰۱. عبید (بو... بکری

نک: «معجم ما استعجم»؛ و چ. عربی، ج ۴، ۱۳۵، س ۱۶.

عبیده (بو...): نک: معمر بلخی ...

۲۰۲. عُتْبِي

عتبی گوید: چ. عربی، ج ۴، ۷۴۶، س ۲۱.

۲۰۳. عَجَائِز (ابن ابی ال ...)

ابن ابی العجایز نامی مستعار مانند است، برای برخی منابع‌های یاقوت که بیشتر، تاریخ‌های بنی امیه و زواقیل و آرامیان و سوریان مانند بوالعمیطر سفیانی (۱۰۵ - ۱۹۸ ق) را از وی؛ یا از کتاب او تسمیة من کان بالغوطة من بنی امیه / نام فرزندان امیه که در غوطه می‌زیستند. در سیزده جا نقل دارد. در چ. عربی، ج ۲، ۶۵، س ۲۳ او را احمد پسر حبیب بن عجایز ازدی (شاید ازدی الولاء) خوانده است این واژه با «عجوزی» هم روزگار مبرّد در معجم الأدباء، ج ۵، ۱۱۴، س ۶) نیز قابل سنجش است. (نک: چ. عربی، ج ۱، ۷۷۸، ترجمه فارسی، ج ۱، ۶۶۹، پانوش ۴.

۲۰۴. عرابه یا ابو عراره

یاقوت در چ. عربی، ج ۲، ۲۱۲، ۲۰، شناسه دوم را و در چ. عربی، ج ۳، ۸۲۸، ۱۲ نخستین شناسه را منبع قرار داده، از آن نقل می‌کند.

وستنفلد در ج ۵ که ویژه تحقیقات او است، به هیچ یک از آن‌ها اشارتی ندارد و در ج ۶، ۵۵۳ تنها جای صورت دوم را یاد کرده، منبعی نیز برای آن یاد نمی‌کند، پس شاید تصحیف نام کسی باشد که پس از سال ۳۹۵ ق می‌زیسته است.

۲۰۵. عراق بین الاحتلالین

من برای این مقدمه از این اثر عباس عززوی وکیل دادگستری بغداد استفاده کرده‌ام و هر گاه از بغداد می‌گذشتم هم‌چون یک شاگرد به خدمتش می‌رفتم. (پنج‌جاه و هشت)

۲۰۶. عفیر

قال ابن عفیر و ابن عبدالحکم ... نک: چ. عربی، ج ۴، ...

۲۰۷. عرام

عرام پسر اصبغ سلمی (د: ۲۷۵ق) از منابع با واسطه یاقوت است. نک: مقدمه یاقوت، برگه ۷، پانوش ۱، دنبال بواسعث کندی.

نام عرام را ندیم در نوشته‌جات دیگران یافته و آورده است (فهرست ندیم، ترجمه تجدد، برگه ۸۳) کراچکوفسکی او را عربی بی‌سواد می‌داند که چون مردم، یعنی عرب‌های به حکومت رسیده روزگار خود را خواستار چنین آگاهی جغرافیایی دید، در سن پیری پیرامون سال ۲۳۱ق به دیکته کردن آگاهی‌هایی پرداخت که از جزیره عرب و تاریخ آن شنیده بود و سخنانش که پسند مردم، یعنی همان حاکمان، بود به زودی پخش شد، و دانشمندی چون سیرافی^۱ (۲۸۴ - ۳۶۸ق) آن را نقل کردند (کراچکوفسکی، چ. عربی، ۱۲۷، ۲۷۷) ما می‌دانیم که کتاب «أسماء جبال تهامة و سكانها و ما فيها من القرى و ما ينبت عليها من الأشجار و ما فيها من المياه» به روایت بوسعید حسن سیرافی دانشمند کرمانی یاد شده (ص پنجاه و دو) با روایت از کندی و عرام چاپ شده است.

عرامی، عبدالصمد نیز از روایان حدیث ما شیعیان است (رجال قهپایی، ج ۴، ۹۰).

۲۰۸. عُرْنی

چ. عربی، ج ۴، ۳۵۹، س ۱۰، یک منبع یاقوت است که درباره یک مسأله جغرافیایی از آن نقل قول می‌کند.^۲

۲۰۹. عزیز (کتاب ال ...)

کتاب العزیزی، مقصود یاقوت نگاشته حسن مهلبی است. (نک: مقدمه یاقوت، چ. عربی، ج ۱، ۵ پانوش ۹. هم‌چنین نک: «مهلبی» در همین کتابنامه.

^۱ این مرد دانشمند کرمانی برای نگاهداشتن گنوسیسم پدران، پس از مسلمان شدن ناگزیر شد، تا نام پدرش بهزاد را دور از چشم او به عبدالله، عربی گردانید و برای خوشایند حاکمان عرب در مجلس مناظره با مثنی بن یونس نقل را بر عقل ترجیح داد. نک: ۵۲ همین کتابنامه.

^۲ دست‌نویس منزوی.

۲۱۰. عَسَاكِر (ابن ...) علی (۴۹۹ - ۵۷۳ق)

عَسَاكِر (ابن ...) علی (۴۹۹ - ۵۷۳ق) پسر حسن دمشقی با کنیت بوالقاسم، نگارنده تاریخ بزرگ دمشق که کوتاه شده آن از ابن منظور (۶۳۰ - ۷۱۱ق) در ۲۰ جلد تا حرف فاء چاپ شده است. از منابع یاقوت با کاربرد بسیار است و ۱۴۵ بار مسائل تاریخی را از او نقل کرده است. (نک: چ. عربی، ج ۱، ۱۷۸؛ ترجمه فارسی، ج ۱، ۱۶۵ پانوش ۲).

۲۱۱. عَسْكَرِي (۲۹۳ - ۳۸۲ق)

حسن پسر عبدالله (۲۹۳ - ۳۸۲ق) لر خوزی و عربی نگار با کنیت بواحمد، از شهر عسکر مکرّم است. بوهلال عسکری نیز خواهر زاده او است. حسن چند کتاب در ادبیات عرب دارد.

یاقوت در سی و هفت جا از وی نقل می کند. (نک: چ. عربی، ج ۱، ۱۴۳؛ ترجمه فارسی، ج ۱، ۱۳۵، پانوش ۱).

۲۱۲. بوعلی فارسی (۲۸۸ - ۳۷۷ق)

بوعلی فارسی حسن پسر احمد فسایی (۲۸۸ - ۳۷۷ق) نک: أعلام زرکلی، ج ۲، ۱۹۳.

یاقوت از کتاب او شیرازیات نقل می کند (چ. عربی، ج ۳، ۶۲۳، ۱۶).

پدرم صاحب الذریعة، نسخه ای از مسائل شیرازیات او را که دست خط بوعلی مؤلف بر آن است در کتابخانه غرویه نجف دیده اند. (ذریعه، ج ۲۰، ۳۵۴، شماره ۳۳۸۰)

یاقوت بیش از ده جا مطلب دستوری از وی نقل می کند. (نک: چ. عربی، ج ۱، ۶۱؛ و ترجمه فارسی، ج ۱، ۵۶، پانوش ۸)

۲۱۳. علی وهّاس (پیرامون ۴۲۰ - ۵۰۰)

او علی پسر عیسی (پیرامون ۴۲۰ - ۵۰۰) وهّاس یمنی علوی است.

یاقوت در سی جا آگاهی های جغرافیایی حجاز و یمن را از وی نقل می کند. (نک: چ. عربی، ج ۱، ۷۹؛ ترجمه فارسی ج ۱،

۷۵، پانوش ۳؛ و معجم الأدباء، ج ۱۴، ۸۵.

۲۱۴. علی بن یقطين (۱۲۵ - ۱۸۲ق)

علی بن یقطين (یک‌دین) یکی از منابع کار یاقوت است. علی بن یقطين (۱۲۵ - ۱۸۲)^۱ یکی از درباریان منصور دوانیقی (۱۳۶ - ۱۵۸ق) بود، یاقوت داستان بنیان‌گذاری بغداد را با ریزنی کشیش دیر در آن جا، و افزودن لقب «مقلاص» بر «دوانیقی» به نقل از اسراییلیات را از ابن‌یقطين نقل می‌کند. (چ. عربی، ج ۱، ۶۸۱)

یقطينیان یکی از خاندان‌های^۲ زمین‌دار در باختر ایران ساسانی بودند که اسلام را به صورت گنوسیستی (با توحید تنزیهی اشراقی، بر خلاف توحید عددی تشبیهی سلفیان) پذیرفته، وضع اجتماعی و اقتصادی خود را حفظ کرده در دربارهای اموی و عباسی در پنهان، به سود بومسلم خراسانی و امامان شیعه کار می‌کردند. (نک: تاریخ طبری، ج III، ۱۰۳ و ۵۲۲ تا ۵۴۹؛

^۱ دست‌نویس منزوی: احسان طبری علی بن یقطين را در شمار زندیقان نهاده است. طبری یقطين را معرب یک‌دین می‌داند. (بررسی‌ها، طبری، برگه ۶۳، س ۱۸)

^۲ شماری از این خاندان‌ها در برگه ۴۲ پانوش ۲؛ و برگه ۶۶ پانوش ۲؛ و برگه ۹۳ پانوش ۱؛ و برگه ۲۲۶ پانوش ۸ یاد شده‌اند. این خاندان‌ها مانند دربار ساسانی برای تبلیغ گونه‌ای توحید اشراقی ضدّ ثنویت مانی و مزدک می‌کوشیدند و مردم ایران به هنگام یورش‌های عرب، از نظر اندیشه، برای پذیرش توحید آماده شده بودند. تبلیغات ضدّ ثنوی ساسانیان که در روزگار شاپور اول (سال‌های ۲۴۱ - ۲۷۲م) تشدید شد و با کنفرانس «آذر فرنیغ» و کشتن مانی به عنوان ثنوی (۲۱۶ - ۲۷۲م) به کمال شدت خود رسید و در کنفرانس «آذرپاد مهر اسپندان» به روزگار شاپور دوم (۳۰۹ - ۳۷۹م) آن تبلیغات به اوج رسید و با درهم شکستن مقاومت ثنویان و کشتن رهبر دوم ایشان مزدک همراه دوازده هزار انسان، در سال ۵۲۹م به ثبات و آرامش دست یافته بودند. تبلیغات ضدّ ثالوث و ترسانیدن مردم از مسیحیت روشنفکران حاکم بر ایران و فیلسوفان ایشان چون تنسر و کارتر و ارداویراف را به گونه‌ای از توحید همانند توحید اشراقی عارفان پس از اسلام کشانیده بود. درباریان ساسانی و سران خاندان‌های بزرگ به چنان توحید گرایش یافته بودند. شاید نام خانوادگی «یقطینی» که به گفته احسان طبری معرب «یک‌دین» است با چنان توحید پیوندی داشته باشد. هر چند در سده هفتم میلادی هنوز نه ایرانیان و نه عرب‌ها از فرق میان دو گونه توحید عددی و اشراقی سهروردی (ک: ۵۸۷ق) آگاهی نداشتند و دو سده مانده بود تا که مأمون (۱۹۸ - ۲۱۸م) به جدائی توحید «تنزیهی» از توحید «تشبیهی» اشارت نماید؛ لیکن قشر روشنفکر حاکم بر ایران با توحیدی که فرایند بحث‌های دو کنفرانس یاد شده بود آشنا بودند و با شنیدن صدای «لا اله الا الله» پس از شکست ساسانیان، آن را همان توحید خود پنداشته بدان گرایش یافتند. برای شناسایی دو کنفرانس یاد شده بالا نک: احسان طبری، برخی بررسی‌ها درباره جهان بینی‌های ایرانی، برگه ۱۰۲ - ۱۱۲؛ و نامه‌های عین‌القضات همدانی، ج ۳، ۱۶۶ - ۱۷۵، مقدمه‌ای از منزوی.

ترجمه پاینده، ج ۳، ۴۶۹۶ تا ۵۱۷۱) و نام افراد خاندان ایشان در کتب رجال شیعه قهپائی، ج ۲، ۳۹؛ و ج ۴، ۲۳۴ تا ۲۴۱ دیده می‌شود. (نک: چ. عربی، ج ۱، ۶۸۱؛ و ترجمه فارسی، ج ۱، ۵۸۹. پانوش ۱)

۲۱۵. عماره یمنی

عماره یمنی پسر علی یا حسن بن علی جندی، تاریخ نگار یمن و مصر اسماعیلی است. یاقوت نزدیک بیست جا از وی نقل می‌کند. (نک: چ. عربی، ج ۱، ۱۱۰؛ ترجمه فارسی، ج ۱، ۱۰۴ پانوش ۲.)

۲۱۶. عمرانی سرخسی خوارزمی (د: ۵۶۰ق)

وی شاگرد جارالله زمخشری معتزلی بود. تا آن گاه که سلجوقیان گنوسیست، ضدّ عرب بودند و سنجر می‌خواست با شیعیان الموت همکاری کند، از عمرانی حمایت می‌کرد و چون با خلیفه عرب آشتی کرد، عمرانی را زندانی کرد و زمخشری به مکه گریخت و خود را زیر لقب جارالله پنهان داشت.

یاقوت نزدیک دویست جا اشعاری از وی می‌آورد. یاقوت برای کاستن از رنگ گنوسیستی عمرانی و دورکردن او از رفض خلیفگان عرب، چند شعر او را در ستایش طاغوت‌های عرب می‌آورد. (معجم الأدباء، ج ۱۵، ۶۱-۶۵)

یاقوت این پرده پوشی را درباره بزرگانی چون طبری تاریخ‌نگار نیز انجام داده است. (نک: برگه ۷ تا ۲۴؛ و اعلام زرکلی، ج ۵، ۱۵۰)

بو عمر شیبانی: نک: اسحاق مرار (۹۴-۲۰۶).

۲۱۷. بو عمر بن علاء (۷۰-۱۵۴ق)

زبان پسر عمار (۷۰-۱۵۴ق) از قاریان هفتگانه است. گنوسیست است، و شاید هم شیعی باشد (فهرست اعلام ذریعه، ج ۲، ۱۶۸۸) برای دورکردن او از ایرانیّت، زرکلی نام فارسی «زبان» را با تشدید می‌نویسد. طاها حسین، اعتراف او را به ساختن شعر برای (برگه شصت) دوران جاهلیت آورده است. (أدب الجاهلي، برگه ۱۷۱)

یاقوت شصت جا از وی نقل دارد. (نک: چ. عربی، ج ۱، ۲۶۷؛ ترجمه فارسی، ج ۱، ۲۳۷، پانوش ۴؛ و اعلام زرکلی، ج ۳،

۲۱۸. عُمَيْثَل (بو)، عبدالله (د: ۲۴۰ق)

بوعُمَيْثَل عبدالله پسر خلیفه (د: ۲۴۰ق)، پدرش برده ابن عباس پسرعموی پیامبر (ص) بود، پسر در ری زاده شد. او برای عرب‌نمایی با لهجه غلیظ تازی سخن می‌گفت که در عربستان آموخته بود، و به فرزندان خاندان طاهر امیران خراسان می‌آموخت (ندیم، ترجمه تجدد ص ۸۵، خلکان ۲: ۲۷۵).

او کنیت «بوعُمَيْثَل» را که شاید مانند «بوعمیطر سفیانی» از ریشه آرامی می‌پنداشت، برای نزدیکی بیشتر به حکام عرب‌زده آن روزگار چون طاهریان، به خود بسته و معنی‌هایی برایش تراشیده باشد. یاقوت معنی چند لغت را از وی نقل می‌کند که آن‌ها نیز ریشه آرامی دارند.

۲۱۹. عون (ابن ابی) ابراهیم (ک: ۳۲۲ق)

ابن ابی‌عون ابراهیم پسر محمد پسر بوعون کشته ۳۲۲ق از خاندان نجمیان است که در باختر ایران ساسانی زمین‌دار و با نفوذ بوده با آمدن عرب اسلام را به صورت گنوسیستی با توحید تنزیهی پذیرفته، حکومت پیغمبر (ص) را حکومت الهی می‌دانستند و پس از پیامبر نیز جانشینانش را تعیین شده خداوند می‌خواستند، ایشان روحانیت خلیفگان عرب را نپذیرفته ایشان را سلطان می‌خواندند.

ابراهیم ابن ابی‌عون در زمان خود دانشمند، منجم صاحب زیچ و چند کتاب دیگر بود یاقوت احوال و فهرست تألیفات او را در (معجم الأدباء، ج ۱، ۲۳۴ - ۲۵۳) آورده، در معجم البلدان، او را با عنوان یاد شده در بالا و گاهی به نام صاحب زیچ می‌خواند. (نک: مقدمه یاقوت، ج ۱، ۶، پانوش یک؛ و نیز چ. عربی، ج ۱، ۱۷۲)

۲۲۰. عیاض (قاضی، ۴۷۶ - ۵۴۴ق)

وی قاضی عیاض بن موسی بوفضل مغربی سبتی اندلسی (۴۷۶ - ۵۴۴) است.

یاقوت در ۲۵ جا از آثار وی نقل می‌کند. (نک: چ. عربی، ج ۱: ۵۸۹؛ ترجمه فارسی ۵۱۵ پانوش ۲؛ و اعلام زرکلی، ج ۵،

۲۲۱. عُيَيْنَةُ (ابن، ۱۰۷ - ۱۹۸)

وی ابن عُيَيْنَةُ سفيان (۱۰۷ - ۱۹۸) پسر عيينه پسر بوعمران ميمون هلالی ولاء است.

جد او، بوعمران کارگزار خالد قسری است که فرماندار مانی‌گرای عراق (۶۶ - ۱۲۶) بود و پس از شناخته و کشته شدن قسری، بوعمران سفيان را برداشته به مکه گریخت. سفيان متهم به مانی‌گرائی، محدث مکه شد و در ضمن درس، از شعرهای بونواس شعوبی به گواه می‌آورد. (خلکان، ج ۲، ۱۲۹ - ۱۳۰)

یاقوت در ۴۳ جا او را به عنوان روایت‌کننده حدیث یاد کرده است. زرکلی مدارک زندگی‌نامه او را در (اعلام زرکلی، ج ۳، ۱۵۹) آورده است. یاقوت ۴۲ بار از او نقل دارد.

۲۲۲. ابوالغریب

صاحب تاریخ المغابة، چ. عربی، ج ۴، ۸۴، ۲۱.

۲۲۳. غنجار، محمد پسر احمد بخارایی (۳۳۷ - ۴۱۲ق)

او مؤلف تاریخ بخارا می‌باشد.

یاقوت ۱۱ جا از وی نقل دارد. (نک: چ. عربی، ج ۱، ۷۰؛ فارسی، ج ۱، ۶۴، پانوش ۹؛ و معجم الأدباء، ج ۱۷: ۲۱۳)

۲۲۴. غندجانی

حسن پسر احمد بومحمد اعرابی غندجانی (د: ۴۲۸ق) کارگزار بویه‌بیان پس از سنی شدن ایشان بود و با شعوبیانی، چون نوبندگانی در ستیز بود، مانند شعری در نکوهش ایرانیانی که تاریخ را به فارسی، مثلاً مهرگان را به جای محرم و صفر در عربی می‌نهند که در معجم البلدان، چ. عربی، ج ۳، ۸۲۰، ۱۵ - ۱۶ دیده می‌شود. از کسانی ناشناخته، عرب بیابانی، مانند: بوندا نقل می‌کند. برای شناخت نوبندگانی ایران‌گرا نک: تجارب الأمم، ترجمه منزوی، فهرست ج ۵.

یاقوت پیرامون پنجاه جا از وی نقل می‌کند. نک: مقدمه یاقوت، ج ۱، ۷، پانوش ۳. (شصت و یک)

^۱ دست‌نویس منزوی.

۲۲۵. غوری، اسحاق پسر ابراهیم فارابی (۲۸۰ - ۳۵۰ق)

اسحاق پسر ابراهیم فارابی غوری (۲۸۰ - ۳۵۰ق) یکی دیگر از منابع یاقوت است.

یاقوت در ۱۷ جا آگاهی‌های تاریخ و جغرافیا از وی صاحب دیوان الأدب؛ یا جامع غوری نقل می‌کند. (نک: چ. عربی، ج ۱، ۱۱۶؛ ترجمه فارسی، ج ۱، ۱۱۰، پانوش ۵) و گاهی غوری به فتح عین است که نسبت به غور اردن است.

۲۲۶. فافا بن حبیب بن حیان

قال الفافا بن حبیب بن حیان، چ. عربی، ج ۴، ۹۷۷، س ۶.

۲۲۷. فاکهی، بوعبدالله محمد پسر اسحاق (ز: ۲۷۲ق)

بوعبدالله محمد پسر اسحاق فاکهی که پس از سال ۲۷۲ق چشم از جهان بریست. وی از موالی مردم مکه است. تاریخ مکه را در ۲۷۲ نگاشت که تکه‌ای از آن را وستنفلد به عنوان بخش دوم تاریخ‌های مکه، برگه ۱ تا ۵۱ در لایپزیک به سال ۱۸۵۹ چاپ کرد (سرکیس، معجمط، برگه ۱۴۳۱؛ اعلام زرکلی، ج ۶، ۲۵۲).

۲۲۸. فتح (ابوالفتح):

ابوالفتح یا ابوالفتح اسکندری، همان نصر اسکندری است که یاقوت گاهی از او چنین یاد می‌کند.

۲۲۹. فتوح بلاذری، توکل

متن اصلی کتاب فتوح البلدان نوشته بلاذری (۲۰۰ - ۲۷۹ق) احمد پسر یحیا پسر جابر پسر داود، از خانواده فارسیان بحرین،^۱ در سده سوم است، که در بغداد زاده شده، در دربار خلیفگان عرب، از مأمون تا معتضد، به ترجمه دانش‌ها، از زبان فارسی به زبان حاکم عربی می‌پرداخته است.

^۱ بلاذری، نسبت به یکی از شهرهای فارس‌نشین بحرین بوده است. (ریاض العلماء، ج ۵، ۳۹۱). این واژه را توده مردم امروز ساییده «بلادی» تلفظ کنند. (طبقات قرن ۱۱، آقابزرگ تهرانی (۱۲۵۵ - ۱۳۴۸خ)، برگه ۶۴۲؛ و قرن ۱۲، ۱۰۵).

دست‌نویس منزوی: گویا عرب‌شدگان بحرین آینده، از ترس عرب‌ها و برای پوشش‌نهادن بر ریشه ایرانی خود واژه بلاذر را بلاد کردند. نخستین کس که این کار را انجام داد، یوسف بحرینی بود که در کتاب اللؤلؤة البحرین آن را به کار برد.

بلاذری در این کتاب، نه تنها تاریخ یورش‌های عرب را بهتر از دیگران توجیه و روشن نموده است؛ بلکه او زبان فقیر عربی آن روز را با وضع اصطلاح‌های تاریخی، جغرافیایی، حقوقی، سیاسی بسیار غنا بخشید.

این کتاب با تصحیح خاورشناس دخویه (۱۸۳۶ - ۱۹۰۹ م) یاد شده در سه بخش در گریفسوالد به سال ۸ - ۱۸۶۳ م و سپس مکرر چاپ شد. فتوح البلدان بلاذری به دست آقای دکتر محمد توکل به فارسی گردانیده شد و به سال ۱۳۶۷ خ. در ۷۸۸ برگه در تهران چاپ و پخش شده است.

یاقوت بیش از صد جا از وی نقل می‌کند. (نک: چ. عربی، ج ۱، ۴۱؛ ترجمه فارسی، ج ۱، ۳۸، پانوش ۴)

۲۳۰. ابوالفدا - آیتی

از منابع من [منزوی] در پانوش‌ها و تصحیح و ترجمه معجم البلدان، است. نک: تقویم ابوالفدا، ترجمه عبدالمحمد آیتی.

۲۳۱. فراء: یحیا پسر زیاد دیلمی (۱۴۴ - ۲۰۷ ق)

یحیا شیعی زاده است. (فهرست اعلام ذریعه، ج ۳، ۲۶۵۷).

یاقوت ۴۰ بار آگاهی‌های دستوری از وی نقل می‌کند. نک: چ. عربی، ج ۱، ۴۴؛ ترجمه فارسی، ۴۰، پانوش ۱)

۲۳۲. فرات (ابن، ۲۴۱ - ۳۱۲ ق)

ابن فرات، علی پسر محمد (۲۴۱ - ۳۱۲ ق) (فهرست اعلام ذریعه، ج ۲، ۱۶۱۱؛ و اعلام زرکلی، ج ۵، ۱۴۱)

یاقوت ۲۰ جا از یادداشت‌های او که گاهی به خامه او و گاهی به نقل حازمی از خط او و گاه به خامه جوالیقی از روی خط

ابن فرات (چ. عربی، ج ۳، ۹۱۱، سطر ۲۰) نقل می‌کند. (نک: چ. عربی، ج ۱، ۷۱؛ ترجمه فارسی، ج ۱، ۶۶، پانوش ۲) (شصت و دو)

۲۳۳. ابوالفرج اصفهانی، علی پسر حسین (۲۸۴ - ۳۵۶ ق)

ابوالفرج اصفهانی، علی پسر حسین (۲۸۴ - ۳۵۶ ق) نگارنده کتاب الأغانی؛ المقاتل؛ میخانه و می‌گساران و بسیار دیگر.

زندگی‌نامه او را در «معجم الأدباء، ج ۱۳، ۹۴ - ۱۳۶؛ و اعلام زرکلی، ج ۵، ۸۸» از منابع بسیار آورده‌اند یاقوت، با این که می‌گوید:

من همه آغانی را به خامه خودم در ده جلد نوشتم، باز تنها در ۲۱ جا از او نقل می‌کند.

۲۳۴. فرضی (ابن ...، ۳۵۱ - ۴۰۳ق)

ابن فرضی، عبدالله پسر محمد (۳۵۱ - ۴۰۳ق) قرطبه‌ای تاریخ علمای اندلس از او با کتاب صله ابن بشکوال که دنباله آن است در مادرید چاپ شده است. نک: بشکوال (ابن بشکوال). یاقوت در ۲۶ جا زندگی‌نامه اندلسیان را از «تاریخ علمای اندلس» از وی نقل می‌کند. نک چ. عربی، ج ۱، ۲۸۵؛ ترجمه فارسی، ج ۱، ۲۵۲، پانوش ۹؛ و اعلام زرکلی، ج ۴، ۲۶۵؛ و بشکوال در همین کتاب‌نامه.

۲۳۵. فزاری (خاندان)

محمد و اسحاق پسران ابراهیم فزاری، منجمان منصور دوانیقی (خلیفه دوم عباسی ۱۳۶ - ۱۵۸ق) به گفته ندیم و ابن طائوس و ذریعه صاحب زیج بوده‌اند.

یاقوت کمتر از ده جا، آگاهی‌های ریاضی نجوم و جغرافی از ایشان نقل می‌کند؛ البته نام قبیله فزاره به گفته وستنفلد بیش از شصت جا آمده است. (نک: چ. عربی، ج ۱، ۲۷؛ ترجمه فارسی، ج ۱، ۲۵)

فضل (بوالفضل) ابن طاهر مقدسی: نک: مقدسی قیسرانی.

فضلان (ابن فضلان): نک: سفرنامه ابن فضلان.

ابن فقیه همدانی: نک: بلدان فقیه، شیزری، مسعود.

فندق (ابن فندق): نک: بیهقی.

۲۳۶. فهرست وستنفلد

وستنفلد خاورشناس (۱۸۰۸ - ۱۸۹۹م) پس از چاپ کردن معجم البلدان، در چهار جلد، یک جلد پنجم را به تحقیقات متن و جلد ششم را به فهرست‌ها اختصاص داد.

او سه فهرست را برای این کتاب فراهم کرد:

۱- فهرست جاها، برگه ۱ - ۲۳۶، هر برگه سه ستون.

۲- فهرست گروه‌ها و قبیله‌ها، برگه ۲۳۷ - ۲۶۲، هر برگه دو ستون.

۳- فهرست نام کسان، برگه ۲۶۵ - ۷۸۱ با یک برگه پیش‌گفتار به زبان آلمانی
نک: عنوان چاپ‌های معجم البلدان، برگه ۲۰ این مقدمه.

۲۳۷. فیصل

کتاب الفیصل نگارش حازمی است. نک: حازمی و مقدمه یاقوت ص ۸ (برگه شصت و سه)

۲۳۸. قابسی (۳۲۴ - ۴۰۳ق)

ابن القابسی (۳۲۴ - ۴۰۳ق)، ابوالحسن علی پسر محمد پسر خلف معافری در قیروان زاده شد و در سال ۳۵۲ق برای اسلام‌شناسی به خاور سفر کرد و پس از دریافت دانش‌ها، با باری از کتاب‌های اسلام خراسانی، چون صحاح سته در ۳۵۷ به باختر بازگشت.

او مانند اکثریت مردم شمال آفریقا، مالکی مذهب بود؛ لیکن چون اصولی نیز بود، تنها دیگران را از تأویل باز می‌داشت و خود به هنگام لزوم از تأویل باز نمی‌ماند (سلفی، برگه ۲۱۷، ۴۹۹؛ و خلکان، ج ۳، ۹-۱۰؛ و أعلام زرکلی، ج ۵، ۱۴۵).
یاقوت در هفت جا از او به عنوان ابوالحسن؛ یا قابسی؛ یا از تعلیقات وی درباره چگونگی هجرت نقل می‌کند.

۲۳۹. قاسم (ابوالقاسم)

هرگاه یاقوت کنیت ابوالقاسم را تنها یاد کند، بیشتر، ابن‌عساکر، و کمتر زمخشری، و گاهی نیز بیهقی علی پسر زید را می‌خواهد.

قاضی: نک: ← قضاعی.

۲۴۰. قاضی مفضل پسر ابوالحجاج مصری (د: ۶۲۰ق)

یاقوت ۱۶ جا از او به صورت رودررو نقل می‌کند، و او را عرضه‌گر سپاه مصر می‌شناساند (چ. عربی، ج ۱، ۵۸، سطر ۲) نک: چ. عربی، ج ۱، ۵۸، ترجمه فارسی، ج ۱، ۵۳ پانوش ۹.

۲۴۱. ابن القاضی

یاقوت گوید: ذکر این القاضی. نک: چ. عربی، ج ۴، ۲۸۴، س ۲

۲۴۲. قالی، بوعلی اسماعیل پسر قاسم (۲۸۸ - ۳۵۶)

قالی، بوعلی اسماعیل پسر قاسم (۲۸۸ - ۳۵۶ ق) از مردم «منازگرد» ارمنستان و منسوب به قالیقلا است. (شش ۶۲۵، از خلکان، ج ۱،

۹۲؛ إنباء الرواة، ج ۱، ۲۰۴؛ معجم الأدباء، ج ۷، ۲۵؛ لباب، ج ۳، ۹؛ انساب، ج ۴۴۰؛ روضات، ج ۲، ۱۷)

و بنا بر فهرست وستنفلد، یاقوت ۲۵ بار نام او را در این کتاب آورده است. (نک: چ. عربی، ج ۱، ۲۷۱؛ ترجمه فارسی، ج ۱، ۲۴۱ پانویشت ۶)

قانع (ابن قانع): نک: ← طبرانی.

۲۴۳. قتاده (ابو)

قال ابوقتادة الانصاري (د: ۵۴ق): ما كان ... نک: چ. عربی، ج ۳، ۱۲۲؛ ج ۴، ۷۳۷، س ۲۳.

۲۴۴. قحدمی، ولید بن هشام (د: ۲۲۲ق)

یاقوت در شش جا از وی نقل می‌کند. (نک: چ. عربی، ج ۱، ۴۸؛ فارسی، ج ۱، ۴۵، پانویشت ۱).

۲۴۵. قُدُید (ابن-) یا قُدُیدی

ابن قُدُید، حزام پسر هشام پسر جبیش پسر خالد پسر اشعر خزاعی قُدُیدی از مردم صحرای رقم (بیابانی در حجاز) بود. (شش ۸۰۰، از انساب، ج ۴۴۵؛ لباب، ج ۳، ۲۰)

وی همراه برادرش عبدالله، بر عمر عبدالعزیز خلیفه اموی (د: ۱۰۱ ق) درآمدند. پدرشان هشام، عمر خطاب (ک: ۲۳ ق) خلیفه دوم عرب را دید و با وی سفر کرده بود. پدر عمری دراز داشته است.

^۱ دست‌نویس منزوی.

^۲ دست‌نویس منزوی.

یاقوت گاهی به نام قُدَید و گاهی ابن قُدَید بی‌زنجیره سند، از وی روایت می‌کند. (نک: چ. عربی، ج ۲، ۴۶۶، س ۷؛ و چ. عربی، ج ۳، س ۲۳ پانوشت)

۲۴۶. قزوینی (۶۰۵-۶۸۲ق)، آثار

زکریا قزوینی فرزند محمد (۶۰۵-۶۸۲ق) نویسنده کتاب آثار البلاد و أخبار العباد است. وستنفلد آن را با پیش‌گفتاری به آلمانی در گوتنگن، به سال ۱۸۴۸م چاپ کرد. برخی او را بزرگترین کُرمولوژی‌شناس توده مردم خاورمیانه شمرده‌اند. (کراچکوفسکی، برگه ۳۵۹ - ۳۶۰) رمز این کتاب در کارهای من «قزوینی. آثار. ع» نهاده شد، و با سه ترجمه نیز که دارد برابر کرده‌ام.

۱- ترجمه محمدمراد پسر عبدالرحمان در سده یازدهم و رمز آن در این جا «مراد...» است.

۲- ترجمه فارسی از جهانگیر قاجار (۱۲۲۵ - ۱۲۶۹ق)، تصحیح هاشم محدث، چ. تهران، ۱۳۷۳خ، در ۷۸۰ برگه با ترجمه مقدمه آلمانی وستنفلد به فارسی از دکتر عبدالکریم گلشنی تهران چاپ و پخش شده است. (برگه شصت و چهار) رمز این ترجمه در پانوشت‌ها و پیش‌گفتار معجم البلدان، «جهانگیر» است.

۳- ترجمه گزیده آن از هزار شرفکندی چ. تهران، ۱۳۶۶خ.

۲۴۷. قصری

قصری شاگرد ابوعلی و شانی بوده است.

بنا بر فهرست وستنفلد، یاقوت چهار جا از این منبع نقل کرده است؛ لیکن هیچ یک شناخته نشدند.

یاقوت مجموعه روایت‌های قصری، از ابوعلی و شانی را، از قصریات ابوعلی و شانی می‌نامد (چ. عربی، ج ۳، ۸۳۵، س ۲۰) و از آن‌ها نقل می‌کند. (چ. عربی، ج ۱، ۴۲۴، س ۲؛ و ج ۳، ۸۲۷، س ۸؛ و ج ۳، ۵۹۳، س ۲)

۲۴۸. قضاعی (د: ۴۵۴ق)

قاضی محمد پسر سلامه پسر جعفر قضاعی (د: ۴۵۴ق) دبیر و قاضی در دستگاه فاطمی اسماعیلی مصر به شمار می‌آمد و چنان معتمد بود که از سوی ایشان به سفارت قسطنطینیّه رفت. (اعلام زرکلی، ج ۷، ۱۶؛ از وفیات خلکان، ج ۱، ۴۶۲ (چ. عبدالحمید، ج ۳، ۳۴۹؛ و دیگران)

یاقوت ۳۲ جا درباره نام‌گذاری شهرها از وی نقل کند. (نک: چ. عربی، ج ۱، ۱۶۶؛ فارسی، ج ۱، ۱۵۴، پانویس ۲).

۲۴۹. قطّاع اغلبی (۴۳۳ - ۵۱۵ق)

ابن قطّاع، علی پسر جعفر اغلبی (۴۳۳ - ۵۱۵) در جزیره سیسیل زاده شد و پس از آمدن فرنگان، به مصر شد و به آموزگاری فرزندان امیر الجیوش گمارده شد. (اعلام زرکلی، ج ۵: ۷۶)

یاقوت در ۲۲ جا از او و گاه از کتاب «الابنیه» او روایت دارد. (نک: چ. عربی، ج ۱، ۲۳۶؛ فارسی، ج ۱، ۲۱۴، پانویس ۱)

۲۵۰. قطن گرگانی (۲۷۷ - ۳۶۵ق)

ابن قطن گرگانی، عبدالله پسر عدی گرگانی (۲۷۷ - ۳۶۵ق). یاقوت ۲۷ بار از آثار او نقل کرده است. (نک: چ. عربی، ج ۱، ۶۸؛ فارسی، ج ۱، ۶۳، پانویس ۵)

با آن که چند جلد کتاب در تاریخ فقه و حدیث دارد، چیره نبودن در زبان عرب را بر وی خُرده می‌گرفته‌اند. (اعلام زرکلی، از منابع گوناگون؛ و معجم البلدان، ج ۱، ۵۲ - ۵۳؛ و شش ۱۶۵۹، از ده‌ها منبع)

۲۵۱. قفطی (۵۶۸ - ۶۶۴ق / ۱۱۷۲ - ۱۲۴۸م)

ابن قفطی، جمال‌الدین ابوالحسن علی پسر یوسف. پشتیبان و پناه‌دهنده یاقوت بود. هر چند قفطی یاقوت را به زشتی نام برده؛ لیکن یاقوت در ده جای این کتاب از قفطی به نیکی یاد می‌کند. (نک: چ. عربی، ج ۱، ۱۲؛ فارسی، ج ۱، ۱۱، پانویس ۱؛ و همین پیش‌گفتار، برگه ۵ بند ۷، آشنایی یاقوت با قفطی)

۲۵۲. قلاقس (۵۳۲ - ۵۶۷ق)

ابن قلاقس، نصر الله پسر عبدالله (۵۳۲ - ۵۶۷ق) در اسکندریه زاده شده و در مدرسه‌ای که دولت شیعی فاطمی برای سلفی پناهنده از اصفهان، ساخته بود، بیاموخت.

او در ده جا منبع کار یاقوت است. (نک: چ. عربی، ج ۱، ۴۷۱، فارسی ص ۴۱۱ پانویشت ۲)

۲۵۳. قهپایی، مجمع الرجال

مجمع الرجال نگارش عنایت الله پسر علی پسر محمود قهپایی کوهپایه‌ایی اصفهان است. او در فلسفه شاگرد ملا احمد مقدس اردبیلی (د: ۹۹۳ق) بود. قهپایی در سال ۱۰۱۶ق متن پنج اصل رجال شناسی شیعه را به ترتیب حروف الفبا چنان یک کاسه کرده که هر کس این کتاب قهپایی را داشته باشد، عین عبارت هر پنج اصل رجال شناسی را درباره هر یک از شناسانیده شدگان در آن پنج اصل، نزد خود خواهد داشت. (برگه شصت و پنج) اینک هر یک از آن پنج کتاب:

۱- فهرست کتب شیعه نگارش طوسی (۳۸۵ - ۴۶۰ق) محمد پسر حسن.

۲- رجال طوسی از همان بزرگوار.

۳- رجال احمد نجاشی (۳۷۲ - ۴۵۰ق) پسر علی.

۴- رجال محمد کشی (د: ۳۲۸ق) پسر عمر عبدالعزیز، که گزیده‌ای از آن به دست شیخ طوسی برجا مانده و چند بار چاپ شده است.

۵- رجال احمد غضایری (درگذشت پس از سال ۴۱۱ق).

مجمع الرجال قهپایی به دست آقای سید ضیاءالدین علامه در اصفهان در سال‌های ۱۳۸۷ - ۱۳۸۸ در ۷ مجلد چاپ و پخش شده است. نسخه اصل به خامه مؤلف قهپایی را پدرم به پسر من کاوه منزوی بخشیده بود و من پس از مرگ نابهنگام پسر من آن را به کتابخانه دائرةالمعارف آقای بجنوردی هدیه و وقف کردم.

قیسرانی (ابن قیسرانی): نک: ← مقدسی قیسرانی.

۲۵۴. کراچکوفسکی (۱۸۸۳ - ۱۹۵۱م)

ایگناتای یولیانوویچ کراچکوفسکی خاورشناس روس (۱۸۸۳ - ۱۹۵۱م) نگارنده تاریخ ادبیات جغرافیایی عرب است. متن روسی دو مجلد ۴۵۸ تا ۷۲۹ برگه (چ. مسکو ۱۹۴۳م) در دو بخش، ترجمه عربی در ۹۷۵ برگه، چ. خرطوم سودان سال ۱۹۶۱م است که با سه پیش گفتار از مؤلف و ناشر روسی و ترجمان عربی همراه است. هم‌چنین با پیوست ردیه احساساتی خانم عایشه در برگه ۸۶۷ تا ۸۹۲ چ. کمیته تألیف و ترجمه جامعه دولت‌های عرب سال ۱۹۶۱، بازبینی ایگور بلیایف این کتاب شایسته ترجمه به فارسی است، با در نظر گرفتن شؤنیسم عربی مترجم محترم، صلاح‌الدین عثمانی هاشم، که عرب را به جای اسلام نهاده است. نیز بهتر است که با متن روسی هم مطابقت داده شود.

این کتاب نیز از منابع کار من در این ترجمه است.

۲۵۵. کسایبی: علی پسر حمزه (۱۱۹ - ۱۸۹ق)

کسایبی از ایرانیان کوفه بود و به آموزگاری و سپس ندیمی خلیفگان هارون و امین رسید (شش ۱۹۵۷ از انساب، ۴۸۲؛ لباب، ج ۳، ۹۷؛ معارف، ابن‌قتیبه، ۳۲۷؛ و ده‌ها منبع دیگر).

یاقوت پانزده جا آگاهی‌های دستوری زبان عرب را از وی نقل کند. (نک: چ. عربی، ج ۱، ۲۲۳؛ فارسی، ج ۱، ۲۰۲ پانویشت (۱)

۲۵۶. کشف الظنون حاجی خلیفه

یک فرهنگ کتاب‌شناسی از حاجی خلیفه مصطفی کاتب چلبی ترک (۱۰۱۷ - ۱۰۶۷ق) است. چ. چهارم تصحیح یالتقایا، استانبول ۱۹۴۱ تا ۱۹۴۳م، افسر در تهران همراه با ذیل آقابرگ تهرانی منزوی (۱۲۵۵ - ۱۳۴۸خ) پدر این ناچیز در سال ۱۹۶۷م پخش شده است.

کلابی کعبی: نک: ← بوزیاد

۲۵۷. کلبی هشام (د: ۲۰۴ق)

ابومنذر هشام کلبی سبایی پسر محمد م ۱۴۶ پسر سایب بشر، از خاندان موالی گنوسیست دانشمند و برخی شیعه بودند. ندیم ترجمه ص ۱۶۰-۱۶۴ او را مترجم نشمرده لیکن پیداست که پیرامون آگاهی‌هایش از یهود و اسرائیل از زبان عبری و آگاهی‌هایش از جنوب یمن از حمیری و مسند و تبعی ترجمه شده یاقوت او را به عنوان بومنذر و گاهی ابن کلبی و (برگه شصت و شش)

گاهی کتاب ابن کلبی و گاهی از انساب البلاد، کلبی که به خامه خجج دیده است؛ یا نگارنده اصنام نقل می‌کند. (نک: پیش‌گفتار یاقوت در معجم البلدان، برگه ۷، پانوش ۶)

۲۵۸. کناسه (۱۲۳ - ۲۰۷ق)

ابن کناسه، محمد پسر عبدالله پسر عبدالاعلی (۱۲۳ - ۲۰۷ق)، خواهر زاده ابراهیم ادهم بلخی است. (اعلام زرکلی، ج ۷، ۹۲)

یاقوت در دو جا از وی نقل کند. (نک: چ. عربی، ج ۱، ۵۴۴؛ فارسی، ج ۱، ۴۷۶، پانوش ۲)

۲۵۹. کندی بواشعث

بکری در «المعجم ما استعجم» گوید: هر چه من در این کتاب، از سکونی آورده‌ام، از کتاب فی جبال تهمامه و محالها است که سکونی آن را از بواشعث عبدالرحمان پسر عبدالملک کندی از عرام نقل کرده است. گمان می‌رود که یاقوت این کتاب را به دست داشته که ۹۸ جا از آن نقل می‌نماید، ۲۳ جا از کندی در حرف کاف وستنفلد و ۷۵ جا از عرام در عین.

۲۶۰. کندی مصری (۲۸۳ - ۳۶۲ق)

بوعمر محمد پسر یوسف کندی مصری (۲۸۳ - ۳۶۲ق). او کتاب فضایل مصر را برای کافور اخشیدی (فرمانروای سال ۳۵۵ - ۳۵۷ق مصر) نگاشت.

کتاب تاریخ الولاة و القضاة او را مقریزی بعلبکی تبار مصری (۷۶۶ - ۸۴۵ق) در خُطَط مقریزی وارد کرده است.

گاستون وییت *Gaston wiet* خاورشناس فرانسوی (۱۸۸۷ - ۱۹۷۱) که خُطَطِ مقریزی را به فرانسوی ترجمه و چاپ کرد، می‌گوید:

مقریزی بیشتر از نیمی از کتاب «ولاة مصر» کندی را، واژه به واژه دزدیده است، او از همه چهار هزار و هشتصد و شصت و شش سطر کتاب چاپ شده «ولاة مصر» کندی (بیروت، ۱۹۰۸ م با پیش‌گفتار فن‌گست) تنها ۸۹۴ سطر را که تاریخ ساده بود، بر جا نهاده باقی را بی‌هیچ گونه یاد از کندی به «خُطَط» خود برده است (کراچکوفسکی، ۴۸۵). من در چ. عربی، ج ۱، ۵۰۰ پانویشت گفتم گمان من آن است که کتاب «جبال تهامه» نیز از همین کندی باشد که سیرافی آن را در بغداد، از ترس خلیفه عباسی؛ یا از تعصّب سنی‌گری، به نام کندی بواسعث و عرام، دو عرب بیابانی بی‌سواد، پخش کرده است. (نک: مقدمه یاقوت، چ. عربی، ج ۱، ۷ و برگه ۵۰۰ و برگه ۴۸۳؛ و ترجمه فارسی پانویشت ۴)

۲۶۱. لحنانی، علی پسر مبارک (سده ۲هـ)

علی لحنانی پسر مبارک غلام کسایی (۱۱۹ - ۱۸۹ ق) و استاد قاسم بن سلام (۱۵۷ - ۲۲۴ ق) است. او را است «نوادر» (ندیم ع ص ۵۴، ترجمه ص ۸۴). یاقوت ۶ جا از وی نقل می‌کند.

۲۶۲. لسترنج (۱۸۵۴ - ۱۹۳۴ م)

خاورشناس انگلیسی گای لی لسترنج (۱۸۵۴ - ۱۹۳۴ م). *The of the Eastern caliphte Guy Le strange* او در خاور انگلستان زاده شد و در کامبریج درگذشت.

سه سال در ایران زیست در ۱۹۱۴ نزهة القلوب را با ترجمه انگلیسی پخش کرد^۱، بخش فلسطین أحسن التقاسیم، مقدسی^۲ و کتابی به نام فلسطین در روزگار فرمانروایی مسلمانان^۳ و بخش عراق از کتابی نگارش سرابیون با ترجمه انگلیسی، پخش کرد.

^۱ متن و ترجمه به انگلیسی نزهة القلوب حمد الله مستوفی، گای لی لسترنج (۱۸۵۴ - ۱۹۳۴ م)، (منشورات لجنة جیب التذکارية، مجلد ۲۳، لیدن، کمبریج ۱۹۱۵ - ۱۹۱۹ م).

^۲ متن و ترجمه به انگلیسی فلسطین، من کتاب أحسن التقاسیم للمقدسی، گای لی لسترنج (۱۸۵۴ - ۱۹۳۴ م)، (لندن، ۱۸۸۶ م).

^۳ فلسطین في العهد الإسلامي، گای لی لسترنج (۱۸۵۴ - ۱۹۳۴ م)، چ. ۱۸۹۰ م؛ ترجمه به عربی محمود عمارة، عمان، الأردن، وزارة الثقافة و الإعلام، دائرة الثقافة و الفنون، ۱۳۹۰ ق / ۱۹۷۰ م.

در سال ۱۹۰۰م کتاب بغداد در روزگار عباسی و فارسنامه بلخی و بخشی از یک متن تجارب الأمم مشکویه رازی را نیز چاپ کرد.

او به سال ۱۹۱۲م نابینا شد.

او عضو انجمن انتشارات «گیپ» نیز بود، و به سال ۱۹۰۵م کتاب سرزمین‌های خلافت شرقی را بنگاشت^۱. او در این کتاب، کشورهای اسلامی شبه جزیره عربستان (مکه، مدینه) و تمام شمال افریقا و اندلس را حذف کرده است. آقای محمود عرفان (۱۲۷۹ - ۱۳۵۵) این جغرافیای تاریخی را از روی چاپ دوم انگلیسی به سال ۱۹۳۰ به فارسی گردانیده، به سال ۱۳۳۷خ چاپ کرد و من به چاپ چهارم آن در سال ۱۳۷۳خ حواله می‌دهم. آقای عرفان از روی فهرست ولف نام‌های جغرافی را که فردوسی در شاهنامه آورده در دنبال این کتاب آورده است (برگه شصت و هفت) و نیز مطالب کتاب حدود العالم، ناشناس، سده ۴هرا به پایان این کتاب نقل کرده است و من نیز چنین خواهم کرد.

۲۶۳. لصوص (کتاب الصوص) دزدان

یکی از کتاب‌های منسوب به جاحظ است. (نک: جاحظ، ابوعثمان عمرو فرزند بحر (۱۶۰ - ۲۵۵ ق / ۷۷۶ - ۸۶۹)، برگه ۳۸ همین کتابنامه)

یاقوت نیز در این کتاب (معجمد) جایگاه‌هایی را نشان می‌دهد که تنها در شعر یکی از آن دزدهای راهزن دیده می‌شود.

نام دزدانی که یاقوت شعر ایشان را از کتاب «لصوص / دزدان» نگارش جاحظ نقل می‌کند، چنین‌اند:

- أُحَيْمَرُ سَعْدِي، جحدر پسر معاویه محرزی در ۱۲ جا (چ. عربی، ج ۲، ۲۱۰، س ۲۰ ببعده)؛

- حطيم؛ یا خطيم عكلى در ۹ جا؛

- سمهرى عكلى، در ۶ جا است. شعرهایی از سمهری که در زندان عبدالملک مروان (۶۵ - ۸۶ق) سروده است، در اغانی،

ج ۲۱، ۲۳۳ - ۲۴۶) نیز دیده می‌شود؛

^۱ بلدان الخلافة الشرقية، گای لی سترنج (۱۸۵۴ - ۱۹۳۴م)، ۱۹۰۵؛ ترجمه به عربی بشیر فرنیسیس و کورکیس عواد، بغداد، المجمع العلمي العراقي، الطبعة الأولى، ۱۳۷۴ق / ۱۹۵۴م.

- عبید پسر ایوب دزد، در پنج جا؛
- طهمان در ۱۳ جا؛
- شظاظ ضنبی یکجا؛
- عطارد ۴ جا.

۲۶۴. لهبی (د: ۹۵ق)

فضل لهبی (د: ۹۵ق) پسر عباس پسر عتبه پسر بولهب عموی پیامبر (ص) است که سوره لهب (قرآن، سوره ۱۱۱) در لعن او آمده است.

فضل با فرزدق و احوص، عبدالملک مروان خلیفه پنجم اموی را می‌ستودند.

یاقوت ۳۴ جا شعر او را هم چون دلیل وجود یک نقطه جغرافیایی می‌آورد که پنج جای آن به نقل از دیوان او است که به خامه یزیدی گردآوری شده و یاقوت آن را به خامه نباته دیده که رونویس آن بوده است. (نک: ← یزیدی در همین کتابنامه)

۲۶۵. لهیعه (ابن... ۹۷ - ۱۷۴ق)

ابن لهیعه، عبدالله (۹۷ - ۱۷۴ق) پسر لهیعه پسر فرعان حزموتی از ابنای ایرانی عرب‌شده یمن است.

او از بنیان‌گزاران فقه حدیثی مصر شمرده می‌شود. شاگردانش حدیث‌ها را بر وی می‌خواندند و خموشی او را پذیرش او به شمار می‌آوردند، چون در میان عربان از یمن به مصر آمده باسوادترین، به شمار بود، و به سال ۱۵۲، از سوی خلیفه منصور دوانیقی (د: ۱۵۸ق) به دادرسی مصر نشست، و پس از ده سال برکنار شد.

او خریطه (کیف مانند) به گردن می‌انداخت و از دانشمندان و تازه‌واردان می‌پرسید و می‌نوشت و در خریطه می‌نهاد. او مشرب نیمه‌گنوسیستی را از پدران یمنی ایرانی خود داشت و به سال ۱۷۰ خانه و کتاب‌هایش بسوخت. (اعلام زرکلی، ج ۴، ۲۵۵ از ولایة و قضا، برگه ۳۶۸؛ و النجوم الزاهرة، ج ۲، ۷۷؛ و خلکان، ج ۲، ۲۴۲ - ۲۴۴).

۲۶۶. لیث اصفهانی قلقشندی (۹۴ - ۱۷۵ق)

لیث (۹۴ - ۱۷۵ق) پسر سعد ایرانی تبار فهمی‌ولاء، زاده قلقشنده، درگذشته در قاهره است.

زندگی نامه او را زرکلی در اعلام، ج ۶، ۱۱۵ از وفیات خلکان؛ تهذیب؛ صبح الأعشى؛ النجوم الزاهرة؛ تاریخ بغداد و جز آن آورده است. کتابی در تاریخ و دیگری در فقه دارد.

یاقوت در ۵۷ جا از وی نقل می کند و در زنجیره روایت نشان می دهد.

۲۶۷. ماکولا (ابن ... ۴۲۱ - ۴۸۶ق)

ابن ماکولا، امیر سعدالملک ابونصر علی پسر هبة الله (۴۲۱ - ۴۸۶ق) پسر ماکولا، امیر ابن ماکولا گلپایگانی تبار، زاده عکبرای است. (اعلام زرکلی، ج ۵، ۱۸۳؛ نک: چ. عربی، ج ۱، ۲۴۶؛ ترجمه فارسی، ج ۱، ۲۲۲، پانوش ۳) یاقوت در ۲۰ جا از او نقل می کند.

۲۶۸. مبرّد (۲۱۰ - ۲۸۶ق)

محمد مبرّد (۲۱۰ - ۲۸۶ق) پسر یزید، صاحب کتاب الکامل در ادبیات عرب، که چندین بار چاپ شده است. او اصرار داشت که خود را به قبیله عرب ثماله بچسباند و «ثمالی» خوانده شود (خلکان، ج ۳، ۴۴۵) یاقوت نیز اعتراف مبرّد را به ساختن شعر، و به دروغ نسبت دادن آن به عربها، یاد می کند (معجم الأدباء، ج ۳، ۳۱) گویا برای رهایی از فشار روحی حاکمان نژادپرست راهی، به جز این نمی شناخت که برای خود نسب عربی بسازد و برای ایشان شعر بسازد و با سوگند سنی نمای «بیعت» آنها را اثبات نماید. (شصت و هشت)

برای فرق میان «سوگند بیعت» سنی و «سوگند گنوسیستی عصمت» در آن روزگار. (نک: تجارب الأمم، مشکویه رازی، ترجمه فارسی، منزوی، ج ۵، ۳۶۱؛ و ج ۶، ۶۱، ۳۷۳، ۴۴۹)

۲۶۹. مجاهد (۲۱۱ - ۱۰۲ق)

مجاهد (۲۱۱ - ۱۰۲ق) پسر جبر (به زبان آرامی: مرد) برده بود، و چون نوشتن می توانست عمر عاص او را مسئول خراج مصر نهاد. از آن جا که او پی جوی معجزه های اسرائیلی بود، برای دیدار «چاه برهوت» به حضرموت، و برای شناسایی افسانه «هاروت و ماروت» از کوفه به بابل همی رفت و در آن سفرها با دانشمندان جهود و نصارا گفتگوها داشت.

او قرآن را سه بار (و به روایت یاقوت سی بار) با ابن عباس بر می خواند و تفسیر می کرد؛ بنابراین، مجاهد نیز مانند عکرمه، استاد شاگردنمای ابن عباس است^۱. زندگی نامه مجاهد در اعلام زرکلی، ج ۶، ۱۶۱ و منابع آن؛ و معجم الأدباء، ج ۱۷، ۷۷ - ۸۰ دیده می شود.

یاقوت در معجم البلدان، ده بار مجاهد را (البته با واسطه) منبع قرار داده است.

۲۷۰. محمد پسر موسی

وستنفلد در فهرست اعلام معجم البلدان، ج ۶، ۶۹۶ - ۶۹۷، نام ۲۱ تن را با این عنوان می آورد؛ لیکن من با بررسی دریافتیم که در بیشتر آن ها مقصود یاقوت، حازمی می باشد. نک: ← حازمی (برگه ۵۲).

محمد (بومحمد) اسود اعرابی: نک: غندجانی

۲۷۱. مدائینی، علی (۱۳۵ - ۲۲۵ق)

علی پسر محمد مدائینی (۱۳۵ - ۲۲۵ق) از مردم بصره و ساکن مداین (تیسفون) بود، سپس به بغداد ماندگار شد. ندیم ۲۰۰ کتاب زا بدو نسبت داده است. (الفهرست، ترجمه، برگه ۱۶۸ - ۱۷۳؛ اعلام زرکلی، ج ۵، ۱۴۰)

یاقوت در سی جا از وی نقل می کند. (نک: چ. عربی، ج ۱، ۱۷۳؛ ترجمه فارسی، ج ۱، ۱۶۱، پانوش ۲)

۲۷۲. مدینی (۵۰۱ - ۵۸۱ق)

بوموسی محمد پسر عمر مدینی (۵۰۱ - ۵۸۱ق) نسبت مدینی به مدینه دیهی در اصفهان است. (اعلام زرکلی، ج ۷، ۲۰۲) یاقوت در ۲۸ جا از کتاب او نقل می کند. (نک: مقدمه یاقوت، برگه ۸؛ فارسی، برگه ۸، پانوش ۵)

۲۷۳. مراد

نام مراد نشان ترجمه کتاب آثار البلاد قزوینی است که به دست محمد مراد پسر عبدالرحمان هم روزگار محمد شاهجهان پسر جهانگیرشاه تیموری هند (۱۰۳۶ - ۱۰۶۸ق) در هند و به دستور او ترجمه شده است و از روی تک نسخه بریتیش موزیوم

^۱ نک: مقاله حبر الأمة، مجله کاوه، مونیخ، شماره ردیف ۵۵ - ۵۶، شماره ۵ - ۶، سال ۱۲، بهمن ۱۳۵۳، برگه ۲۳ - ۲۵.

لندن نوشته ۱۰۹۷ق به تصحیح دکتر محمد شاه‌مرادی در دو مجلد ۴۰۲ + ۵۲۶ برگه در دانشگاه تهران پخش شده است. (نک: قزوینی، آثار)

۲۷۴. مردویه (ابن ... ۳۲۳ - ۴۱۰ق)

ابن مردویه، احمد پسر موسی اصفهانی (۳۲۳ - ۴۱۰ق) زندگی‌نامه او در (أعلام زرکلی، ج ۱، ۲۴۶، از تذکرة الحفاظ، ج ۳، ۲۳۸؛ شذرات، ج ۳، ۱۹۰) آمده است.

یاقوت در ۲۰ جای حدیث‌شناسی، حدیث از وی نقل می‌کند. (نک: چ. عربی، ج ۱، ۵۷؛ و ترجمه فارسی، ج ۱، ۵۳، پانوش (۴)

۲۷۵. مرزوقی اصفهانی احمد (د: ۴۲۱ق)

احمد پسر محمد آموزگار شاهزادگان بویه در اصفهان بود. کتاب الأزمنة و الأمكنة از او در دو جلد ۳۴۶ + ۳۹۸ برگه به سال ۱۳۳۲ق در حیدرآباد هند پخش شد. و «شرح حماسه بوتمام» یک جلد با پیشگفتار در زندگی‌نامه مرزوقی (شصت و نه) چاپ شده است. (أعلام زرکلی، ج ۱، ۲۰۵)

یاقوت از شرح حماسه او که نسخه به‌خامه مؤلف بود، نقل می‌کند (معجم، ج ۵، ۳۴) و در معجم، ج ۳ و ج ۴ تنها پنج جا در ریشه‌شناسی و جغرافیا از وی نقل دارد. (نک: چ. عربی، ج ۳، ۲۱۱، پانوش)

مروج الذهب: نک: ← مسعودی

۲۷۶. مستوفی (۵۶۴ - ۶۳۷ق)

مبارک پسر احمد اربیلی، ابن مستوفی (۵۶۴ - ۶۳۷ق) نگارنده کتاب تاریخ اربیل است. زندگی‌نامه یاقوت را از خود وی گرفته است (تاریخ اربل، تصحیح سامی خماس صفار، ج ۱، ۳۱۹ - ۳۲۴؛ نک: چ. عربی، ج ۱، ۱۸۷؛ فارسی، ج ۱، ۱۷۴، پانوش ۳)

۲۷۷. مسعودی، علی پسر حسین (د: ۳۴۶ق)

مسعودی صاحب کتاب مروج الذهب است. او استاد نعمانی، صاحب کتاب الغيبة می‌باشد.

یاقوت در ده جا از وی نقل می‌کند. (نک: چ. عربی، ج ۱، ۳۵۱؛ ترجمه فارسی، ج ۱، ۳۱۲، پانوش ۴) در اثر تندی در تشیع از سازش شیعیان با دربار عباسی مانند وزیر مغربی به امید تندروان به حکومت رسیده به شمال آفریقا رفت، ولی از ایشان نیز طرفی نسبت تا درگذشت.

۲۷۸. مسلم قشیری نیشابوری، پسر حجاج (۲۰۴ - ۲۶۱ق)

او مانند بخاری نیمه‌گنوسیست بی‌رفض و خردگراست. وی قائل به حادث‌بودن قرآن و همه قوانین بود و همواره از بخاری دفاع می‌نمود. او کتاب «صحیح مسلم» را که دومین کتاب از صحیح‌های شش‌گانه سنّیان است، بدین مشرب نگاشت و به همین دلیل از طرف حکومت اسلام طرد شد. (خلکان، ج ۴، ۲۸۱) یاقوت در این کتاب ۳۴ جا از آثار این مرد نقل می‌کند. نک: برگه ۱۶، پانوش ۳.

۲۷۹. بومعاذ

بومعاذ گوید: ... نک: چ. عربی، ج ۴، ۱۳۵، س ۱۶.

۲۸۰. معجم الأدباء، یاقوت (۵۷۴ - ۶۲۶ق)

ارشاد الأریب إلی معرفة الأديب، از یاقوت حموی (۵۷۴ - ۶۲۶ق) چ. مأمون در ۲۰ مجلد از آن چاپ مرگلیوث (۱۸۵۸ - ۱۹۴۰م) با افزایش‌ها، قاهره (۱۹۳۶ - ۱۹۳۸م).

من در کار خودم با رمز «معجم» به آن حواله دهم.

۲۸۱. معجم البلدان، یاقوت (۵۷۴ - ۶۲۶ق)

تصحیح وستنفلد در لایزیگ، ۱۸۶۶م چاپ شد؛ سپس در چ. سعاده ۱۳۲۳ خانجی مصر؛ چ. بیروت دارصادر و جز ایشان چاپ شده است. من با رمز چ. عربی (چاپ عربی)، با تعیین جلد و صفحه و گاهی با تعیین سطر با رمز «معجمد» به این چاپ وستنفلد حواله می‌دهم.

۲۸۲. کتاب معجم ما استعجم من أسماء البلاد و المواضع

فرهنگی جغرافیایی با ترتیب مغربی الفبای عربی از بوعبید عبدالله بکری اندلسی، با تصحیح مصطفی سقا، در قاهره به سال ۱۹۴۵ تا ۱۹۵۱ در چهار جلد در ۱۶۲۵ برگه، با دو فهرست چاپ شده است:

الف: فهرست نام جاها با دو گونه شماره، برای ترتیب خاوری الفبا و ترتیب مغربی آن، در صفحه‌های ۱۵۶۱ تا ۱۶۲۵.
ب: فهرست همگانی، به ترتیب الفبای خاوری است. نک: پیش‌گفتار یاقوت بر معجم البلدان، ج ۱، ۶، پانویس ۲.

۲۸۳. معجمط

معجمط: معجم المطبوعات العربية و المعربة و هو شامل لأسماء الكتب المطبوعة في الأقطار الشرقية و الغربية مع ذکر أسماء مؤلفیها و لمعة من ترجمتهم و ذلك من يوم ظهور الطباعة إلى نهاية السنة الهجرية ۱۳۳۹ الموافقة لسنة ۱۹۱۹ میلادیه، نوشته یوسف لیان سرکیس (۱۲۷۲-۱۳۵۱ق) است که آن را در دهم فوریه ۱۹۲۸ پیشکش احمدپاشا تیمور کرده و در مصر به چاپ رسانده است. نویسنده کوشش کرده است تا همه کتاب‌های چاپی عربی و برگردان‌شده به عربی را از دوران پیدایش صنعت چاپ تا پایان سال ۱۳۳۹ق، به ترتیب الفبایی نام پدیدآورندگان کتاب‌ها و به صورت شناسنامه‌ای و گاه همراه با توضیحاتی اندک به خواننده بشناساند. من با رمز معجمط از آن یاد کرده‌ام.

۲۸۴. معلّا (محمد بن ... ازدی)

محمد پسر معلای ازدی بصره‌ای با کنیت بوعبدالله است.

یاقوت ۳۱ جا، ضبط واژه‌ها را از وی نقل می‌کند. (برگه هفتاد)

یاقوت گزارش شعر ابن‌مقبل را به خامه او دیده است. (چ. عربی، ج ۱، ۱۴۶؛ ترجمه فارسی، ج ۱، ۱۳۷، پانویس ۶)

۲۸۵. معمر بصری: (۱۱۰ - ۲۰۹ق)

بوعبیده معمر بصری پسر مثنی (خلکان، ج ۴، ۳۲۳) در جوانی شعوبی بود و پس از کشیده شدن از راه بیم و امید به همکاری با تشکیلات ضدّ زنادقه، ضدّ شعوبی شد.

او دارای ۲۰۰ تألیف است. (نک: ← چ. عربی، ج ۱، ۴۵؛ فارسی، ج ۱، ۴۱، پانویس ۱؛ و ج ۱، ۲۹۹، پانویس ۴)

۲۸۶. مفضل (قاضی ...)

قاضی مفضل پسر ابوالحجاج قاضی مصری. (نک: ← چ. عربی، ج ۱، ۵۸؛ فارسی، ج ۱، ۵۳، پانوش ۹) یاقوت در این کتاب ۱۶ جا رو در رو از وی نقل می‌کند. وستنفلد مرگ او را ۶۲۰ ق یاد می‌کند.

۲۸۷. مقبل (ابن ...):

ابن مقبل، تمیم پسر ابی عجلانی. شاعر عرب است.

یاقوت بیش از ۱۵۰ جا، شعر او را به گواه آورده است. (نک: ← چ. عربی، ج ۱، ۷۱؛ ترجمه فارسی، ج ۱، ۶۷، پانوش ۲)

۲۸۸. مقدسی بیاری

بوعبدالله محمد بنّا، بشاری (شاید بیاری)، صاحب أحسن التقاسیم، ترجمه منزوی. (نک: ← مقدمه یاقوت بر معجمد، چ. عربی، ج ۱، ۷؛ و ترجمه فارسی، ج ۱، ۵، پانوش ۸)

من که دو اثر این دو بزرگوار را به فارسی گردانیدم، آگاهانه می‌گویم که اثر مقدسی کوچکتر، پُرتر و علمی‌تر است. اثر، یاقوت بزرگتر و با دقتی کمتر است، مقدسی که میان دو کشور با دو ایده‌تولوژی اسلامی سنی قشری بغداد و خردگرا و گنوسیست اسلامی قاهره، آمد و شد داشت، به خردگرایی از یاقوت نزدیک‌تر شده بود که در زیر سایه بغداد سنی می‌زیست و در سفر قاهره نیز زیر سایه نوکران ایوبی بغداد بود.

یاقوت کتاب مقدسی را در دست می‌داشت؛ لیکن از آن سود شایسته نبرده و کمتر از نیمی از آن کتاب، بهره‌برداری کرده است.

او ۵۴ جا از مقدسی گرفته و بیش از صد شناسه را به فراموشی سپرده است.

من رمز کتاب او را در پانوش‌ها و این کتاب‌نامه (احسن ...) نهاده‌ام.

۲۸۹. مقدسی قیسرانی، ابوالفضل محمد پسر طاهر (۴۴۸ - ۵۰۷)^۱

از منابع کار یاقوت است که ۶۰ جا از وی نقل کند. در یکی از آن‌ها قیسرانی، از محمد ملقب به «قل هو الله احد خوان!» یاد می‌نماید. (نک: چ. عربی، ج ۱، ۲۱۷؛ ترجمه فارسی، ج ۱، ۱۹۸، پانویس ۳؛ شش ۲۶۵۷ از مرآت الجنان، ج ۳، ۱۹۵؛ تذکرة الحفاظ، ج ۴، ۳۷؛ حلیة الأولیاء، ج ۱، ۳۱۷؛ هدیه العارفین، ج ۲، ۸۲؛ وفيات خلکان، ج ۴، ۲۸۷؛ طبقات سلمی، ۲۷۵؛ میزان الاعتدال، ج ۳، ۸۷؛ تحبیر، ج ۱، ۸۲؛ لسان المیزان، ج ۵، ۲۰۷).

۲۹۰. منده (ابن...) دوم یحیا (۴۳۴ - ۵۱۱ق)

ابن منده معرب مانده است. او ابن منده دوم یحیا پسر عبد الوهاب (۴۳۴ - ۵۱۱ق) است که در اصفهان بزاد و همان جا درگذشت.

او راست: کتاب تاریخ اصفهان. (اعلام زرکلی، ج ۹، ۱۹۴).

نام او در ۲۰ جا از منابع یاقوت است که گویا با واسطه باشد. (نک چ ع ۱ ص ۶۶ ترجمه فارسی ۶۰، پانویس ۷)

۲۹۱. منده (ابن...) یکم محمد (۳۱۰ - ۳۹۵ق)

ابن منده یکم محمد پسر اسحاق پسر محمد پسر یحیا پسر مانده اصفهانی عبدی (۳۱۰ - ۳۹۵ق) است. (اعلام زرکلی، ج ۶، ۲۵۳)

یاقوت بیست بار از وی نقل دارد. (نک: ← چ. عربی، ج ۱، ۹۰، س ۱۲؛ ترجمه فارسی، ج ۱، ۸۵، پانویس ۸)

منذر (بو...): نک: ← کلبی هشام. (برگه هفتاد و یک)

منصور (بو...): نک: ← ازهری بومنصور ...

۲۹۲. موبد ری

موبد ری گوید: ... چ. عربی، ج ۱، ۴۱، س ۲؛ ترجمه فارسی، ج ۱، ۳۹.

^۱ دست‌نویس منزوی: مقدسی قیسرانی، ابوالفضل محمد پسر طاهر (۴۴۸ - ۵۰۷) نجرانی. نک: ← نجران، چ. عربی، ج ۴، ۷۵۸، س ۲۲.

^۲ دست‌نویس منزوی.

موسی (ابن...): نک: ← حازمی.

موسی (بو...): نک: ← مدینی اصفهانی.

۲۹۳. مهلبی: حسن پسر احمد (د: ۳۸۰ق)

حسن مهلبی از نوادگان مهلب بن ابی صفره است.

یاقوت گوید: پدر مهلب جولاهه بافنده‌ای از فارسیان جزیره «خارگ» بود و «بُسْخَرَه» نام داشت چون به چنگ تازیان عمان افتاد، نامش را معرب کرده «بوصفره» گفتند، سپس در بصره، مهتر (سایس) فرمانده تازیان شد و چون در بصره او را دلیری بی‌باک شناختند، او را به پسرخواندگی برگزیدند (چ. عربی، ج ۲، ۳۸۷) با این همه زرکلی در (أعلام زرکلی، ج ۸، ۲۶۰) او را عرب شمرده است و یازده تن از دودمانش را که به وزیری و امیری رسیده‌اند، معرفی نموده است.

- یکی از ایشان حسن پسر محمد (۲۹۱ - ۳۵۲ق) وزیر معزالدوله بویه در بغداد بود؛

- و دیگری وزیر عزیز (۳۶۵ - ۳۸۶ق) فاطمی مصر که جای گفتگوی ما در این جاست.

آری گویا او از خاندان بزرگ ایرانی تبار مهلبی باشد که یاقوت شش تن از ایشان را که مدت ۲۸ سال (از ۱۵۱ تا ۱۷۸) در آن سامان حکومت کردند، معرفی نموده است. (چ. عربی، ج ۱، ۳۲۷) یا آن که او از گروه گنوسیست‌هایی باشد که پس از شکست سامانیان گنوسیست از بویه‌ئیان سنی‌زده، مانند شابستی که در برگه ۵۲ - ۵۳ یاد شد، از خاندان مهلبی بغداد جدا شده به مصر آمده، به دربار اسماعیلیان پناه آورده باشد.

یاقوت بیش از شصت جا بی‌واسطه از وی با نام‌هایی گوناگون نادرست و گاهی از کتاب او عزیزی نقل کند. نک: ← مقدمه

چ. عربی، ج ۱، ۷؛ ترجمه فارسی، ج ۱، ۵، پانوش ۹؛ و ج ۱، ۲۹۱، پانوش ۴)

۲۹۴. نابغه جعدی (د: ۶۷۰م)

نابغه جعدی، عبدالله فرزند قیس شاعر عرب است. (نک: ← چ. عربی، ج ۱، ۸۵؛ ترجمه فارسی، ج ۱، ۸۱، پانوش ۸)

یاقوت در ۲۲ جا از شعر او به گواه آورده است.

۲۹۵. نباته (ابن ... ۳۲۷ - ۴۰۵ ق).

ابن نباته بونصر سعدی عبدالعزیز پسر عمر (۳۲۷ - ۴۰۵ ق) است. (اعلام زرکلی، ج ۴، ۱۴۸) به گفته فیلسوف و طنزنگار بزرگ سده چهارم، بوحیان توحیدی: ابن نباته شاعر می کوشید خود را یک عرب بیابانی نشان دهد.

یاقوت ده جا با حذف واسطه از وی نقل کرده است. (نک: ← چ. عربی، ج ۱، ۱۵۹؛ ترجمه فارسی، ج ۱، ۱۴۸، پانوش ۴) ۲۹۶. نجار (ابن ...) محمد پسر محمود (۵۷۸ - ۶۴۳ ق)

او دوست یاقوت از مردم کرد بغداد و صاحب ذیل تاریخ بغداد بود که در ۱۶ جلد است. (اعلام زرکلی، ج ۷، ۳۰۷). یاقوت گاهی او را مجد بن نجار می نامد. (چ. عربی، ج ۳، ۵۴۳، س ۱۸)

به گفته وستنفلد، یاقوت ۲۵ بار از او نقل کرده است. (نک: ← چ. عربی، ج ۱، ۸؛ ترجمه فارسی، ج ۱، ۸، پانوش ۴) ۲۹۷. نجیرمی، بواسحاق ابراهیم پسر عبدالله (د: ۳۵۵ ق)

بواسحاق از مردم بصره بود که گویا ریشه در زنجیرم سیراف داشت و به امید آوازه خوش حکومت گنوسیسم اسلامی به شمال آفریقا مهاجرت کرد و به خدمت کافور اخشیدی درآمد. (اعلام زرکلی، ج ۱، ۴۲؛ و النجوم الزاهرة، ج ۴، ۶) یاقوت در واژه نجیرم او را شناسانیده و چهار جا از وی؛ یا از تعلیقات او نقل کرده است. (نک: ← چ. عربی، ج ۱، ۶۰۰؛ ترجمه فارسی، ج ۱، ۵۲۳، پانوش ۲) (برگه هفتاد و دو)

۲۹۸. ندی (بو ...)

بوندی لغت شناس از استادان غندجانی است.

یاقوت در چ. عربی، ج ۳، ۸۲۰ غندجانی و این استادش را معرفی کرده در ۱۹ جا تفسیر واژه های جغرافیایی را از وی نقل کرده است؛ لیکن آثار موهوم بودن در او دیده می شود که برای استناد دستور زبان عرب ساخته شده است. (نک: ← چ. عربی، ج ۱، ۱۲۷؛ ترجمه فارسی، ج ۱، ۱۲۱، پانوش ۲)

۲۹۹. نسائی احمد (۲۱۵ - ۳۰۳ق) پسر علی پسر شعیب

نسائی از مردم نسای خراسان و نیمه گنوسیست بود. به کشورهای سوریه و مصر رفته، سنی زده شد. باز هم سنیانش به عنوان گنوسیست بدعت گزار، از مصر برانندند، پس به فلسطین شد و چون در آن جا معاویه را از علی برتر نشمرد، کتک خورد تا بیمار شد و درگذشت. تن او در بیت المقدس به خاک شد. او دو کتاب «سنن» در حدیث دارد که به بزرگ و کوچک جدا شناخته شده و ششمین صحاح سته است.

او مانند بخاری و مسلم به همین سبب تدوین قوانین و سنت‌ها با اندیشه و مشرب ایرانی محکوم و مطرود شد. او کتابی نیز در بررسی راویان حدیث‌های سست و نادرست و دیگر کتاب خصایص علی و مسند علی و مالک و جز آن‌ها دارد. یاقوت ۱۶ جا از وی ارزش حدیث‌ها را نقل می‌کند.

۳۰۰. نصر (ابو...): نک: ← جوهری بونصر ...

قال بونصر: ای من و لاستجر ...

۳۰۱. نصر اسکندری، ابوالفتح فزاری (د: ۵۶۱ق) پسر عبد الرحمان

نصر از مردم اسکندریه مصر بود که به بغداد و اصفهان آمد و در این جا درگذشت.

یاقوت او را گاهی به نام ابوالفتح و بیشتر به نام نصر می‌خواند. (نک: ← چ. عربی، ج ۱، مقدمه؛ ترجمه فارسی، ج ۱، ۸، پانوش ۶)

۳۰۲. نُصیب پسر رَبَّاح (د: ۱۰۸ق)

به اعتراف خودش، از شعرسازان به نام عرب دوران جاهلیت است. (نک: ← چ. عربی، ج ۱، ۲۵۳؛ ترجمه فارسی، ج ۱،

۲۲۸، پانوش ۲؛ و آغانی، ج ۱، ۳۲۵)

۳۰۳. نصر شَمیل (۱۲۲ - ۲۰۴ق)

نصر پسر شمیل (۱۲۲ - ۲۰۴ق) زاده و در گذشته در مرو است.

او ده رساله لغت‌شناسی دارد. (اعلام زرکلی، ج ۸، ۳۵۷) برخی از آن‌ها نشان فارسی دانستن او است (نک: ← چ. عربی، ج ۴، ۵۲، س ۱۱)

یاقوت نزدیک پنجاه جا از وی نقل می‌کند. (نک: ← چ. عربی، ج ۱، ۳۸؛ ترجمه فارسی، ج ۱، ۳۶، پانویشت ۱)

۳۰۴. نُعَيْمُ (بو...) اصفهانی احمد (۳۳۶ - ۴۳۰) پسر عبدالله

زادگاه و گورگاه بوْنُعَيْمِ اصفهان بود گنوسیست و صاحب حلیه الاولیاء است. (اعلام زرکلی، ج ۱، ۱۵۰؛ و وفیات خلکان، ج ۱، ۷۵؛ و میزان الاعتدال، ج ۱، ۵۲؛ و لسان المیزان، ج ۱، ۲۰۱)

نیای چهارم او مهران زردشتی‌گری را [به‌دینی زردشتی را] به اسلام گنوسیستی با توحید اشراقی ایرانی پس از کشتن مزدک که داشت، تبدیل کرد و مولای عبدالله جعفر بن ابی‌طالب بود.

اوراست: کتاب ذکر اخبار اصفهان و جز آن. یاقوت ۱۶ بار از او نقل کرده است. (نک: ← چ. عربی، ج ۱، ۵۸؛ ترجمه فارسی، ج ۱، ۵۴، پانویشت ۴)

۳۰۵. نَفْطُویَه ابراهیم پسر محمد مهلبی (۲۴۴ - ۳۲۳ق)

نفظویه، ابراهیم پسر محمد مهلبی (۲۴۴ - ۳۲۳ق) از خاندان بزرگ مهلبی یاد شده در صفحه پیش بود و از مؤسسان دستور زبان عرب شد. (معجم، ج ۱، ۲۵۴)

او برده قبیله ازد بود، در واسط زاده شده.

یاقوت ده جا، با واسطه از وی؛ یا از روی کتابش، نقل (برگه هفتاد و سه) می‌کند. (نک: ← چ. عربی، ج ۱، ۳۶۳؛ ترجمه فارسی، ج ۱، ۳۲۴، پانویشت ۲)

۳۰۶. کتاب النقص

بعض ثوالب النواصب في نقص بعض فضایح الروافض؛ نقص الفضائح (نگارش: ۵۶۰ق)، نصیرالدین عبدالجلیل بن ابی‌الحسین بن ابی‌الفضل قزوینی مشهور به عبدالجلیل قزوینی رازی، تصحیح جلال‌الدین محدث. نخستین بار در سال

۱۳۸۱ ق / ۱۳۳۱ خ در چاپخانه سپهر تهران به چاپ رسید، دیگر چ. تهران، ۱۳۵۸ خ، در ۷۲۰ برگه و تعلیقات آن در دو مجلد (۱۴۸۰ برگه) است.

گوشه‌ای از چگونگی گسترش گنوسیسم اسلامی در ایران در سده ششم، در این کتاب منعکس شده است. تألیف عبدالجلیل قزوینی رازی در سال ۵۵۵ است. من در تهیه پانوشتهای معجم، از این کتاب با نشان «نقض» یاد کرده‌ام. (الذریعة، ج ۲۴، ۲۸۳، ۲۸۵).

۳۰۷. نقطه (ابن ...) محمد پسر عبد الغنی بغدادی (د: ۶۲۹ق)

احوال ابن نقطه را هم‌روزگار او خلکان در وفیات، ج ۴، ۲۶؛ از مستوفی در تاریخ اربیل آورده است. اوراست: کتاب التقیید در راوی‌شناسی.

یاقوت در ۲۱ جا، زندگی‌نامه کسانی را از وی نقل می‌کند. (نک: ← چ. عربی، ج ۱، ۳۲۳؛ ترجمه فارسی، ج ۱، ۲۸۸، پانوشت ۵)

۳۰۸. نیشابوری، حسین پسر علی صایغ (۲۷۷ - ۳۴۹ق)

(نک: ← اعلام زرکلی، ج ۲، ۲۶۶؛ شش، ۹۵۹ از شذرات، ج ۲، ۳۲۴؛ کنی و القاب، ج ۲، ۱۵۴؛ النجوم الزاهرة، ج ۳، ۳۲۴؛ تذکره الحفاظ، ج ۳، ۱۱۰؛ تاریخ بغداد، ج ۸، ۷۱؛ مرآت الجنان، ج ۲، ۳۴۳؛ المنتظم، ابن جوزی، ج ۶، ۳۹۶؛ فهرست اعلام الذریعة، ج ۳، ۲۵۶۹)

یاقوت در این کتاب ۱۷ جا از وی نقل کرده و احوالش را در چ. عربی، ج ۴، ۸۶۰ آورده است. (نک: ← چ. عربی، ج ۱، ۴۱۳؛ ترجمه فارسی، ج ۱، ۳۶۶، پانوشت ۱)

۳۰۹. واضح (ابن ...)

ابن واضح، احمد بن واضح پسر اسحاق پسر جعفر یعقوبی از خاندان مسلمان گنوسیست. جهانگرد، مولای منصور دوانیقی عباسی در سال ۱۶۲ فرماندار مصر بود.^۱

اوراست:

- ۱- کتاب البلدان که یوینبول آن را در ۱۵۴ برگه در لیدن ۱۸۶۰م چاپ و پخش کرد.
- ۲- کتاب تاریخ یعقوبی دو مجلد، تحقیق هوتسما (۱۸۵۱-۱۹۴۳م) خاورشناس هلندی، ترجمه فارسی از دکتر آیتی، محمد ابراهیم (۱۲۹۴ - ۱۳۴۳خ) در دو مجلد ۶۱۰ + ۶۴۴ ص در تهران ۱۳۴۱ تا ۱۳۴۳خ چاپ شده است. با این که یاقوت در دیباچه (چ. عربی، ج ۱، ۷؛ ترجمه فارسی، ج ۱، ۵، پانوش ۲) او را از منابع اصلی کار شمرده، جز در چند جا از او یاد نمی کند.

^۱Z: احمد الیعقوبی ابوالعباس احمد بن ابی یعقوب اسحاق بن جعفر بن وهب بن واضح یعقوبی اصفهانی (د: ۲۸۴ق) معروف به ابن واضح و یعقوبی زاده بغداد است. مؤرخ و جغرافی دان شیعی است که تا ۸۷۳م در ارمنستان و خراسان زندگی کرد و تا ۸۹۱م هنوز زنده بود. جغرافی دانان پس از وی، به ویژه ادریسی، ابوالفدا و یاقوت حموی از آثار او بهره ها برده اند. وی از بزرگترین و پیشگامترین دانشمندان «موالی» است. او را می توان آموزگار و پدر جغرافیای اسلامی و تاریخ نگاری جهانی با ویژگی های خردگرایانه دانست. گرایش دینی مذهبی و وسعت تسلط علمی او در حوزه تاریخ، جغرافیا، شعر و نجوم و گیاه شناسی و مطالعات اجتماعی، وی را بر صدر طبقه دانشمندان به نام اسلامی شیعی نهاده است. برآیند بسیاری از شواهد و دلایل تاریخی که ظاهراً برای نخستین بار در این گفتار گرد آمده است، باعث تعمیق شناخت ما نسبت به زوایای کمتر شناخته شده شخصیت، منزلت روایی، مذهب، منابع و مشایخ، جایگاه تاریخی، سیاسی و آثار علمی او خواهد شد. کناره گیری خاندان یعقوبی از مرکز خلافت شرقی و سکونت آنان در آفریقا را می توان یکی از دلایل غفلت مؤرخان و رجال شناسان و فهرست نویسان از یعقوبی دانست. با وجود این، در کتاب های تاریخ و البلدان او می توان شواهد فراوانی مبنی بر تشیع دوازده امامی وی یافت. پس از یعقوبی که در کتابش، البلدان به برخی ویژگی های خاندان و نیز آثارش اشاره کرده است، ابن یونس مصری، مسعودی و ابو عمر کندی سه مؤرخ ه هستند که در قرن چهارم به کتاب های وی اشاره کرده اند. حموی نیز در سده هفتم از مطالب آن ها را اقتباس کرده و در دو کتاب معجم الأدباء و معجم البلدان آورده است.

۳۱۰. واقدی، محمد (۱۳۰ - ۲۰۷ق)

محمد واقدی پسر عمر پسر واقد (۱۳۰ - ۲۰۷ق) (واقدی / آتشبان) بردهٔ قبیله اسلم بود. (فهرست ندیم، ترجمه، برگه ۱۶۴ - ۱۶۶؛ وفيات خلکان، ج ۳، ۴۷۰؛ اعلام زرکلی، ج ۷، ۲۰۰) او گنوسیست ناستی و شاید شیعی است. (فهرست اعلام الذریعة، ۲۲۰۵) یاقوت ۴۳ جا از کتاب‌های این دانشمند، به صورت: واقدی گوید... و از طبقات الصحابة محمد بن سعد که برده این برده بود به صورت: «محمد بن سعد گوید...» نقل می‌کند. (نک: ← چ. عربی، ج ۱، ۳۶۰؛ ترجمه فارسی، ج ۱، ۳۲۱، پانویشت ۳)

وشانی: بوعلی استاد قصری. نک: ← قصری

۳۱۱. ولید شرقی پسر حصین قطامی (د: ۱۵۵ق)

نک: ← اعلام زرکلی، ج ۹، ۱۳۹؛ چ. عربی، ج ۱، ۵۴۱؛ فارسی، ج ۱، ۴۷۴، پانویشت ۱ یاقوت ۱۷ جا از وی که گویا به واسطه کلبی؛ یا دیگری باشد، نسب‌نامه نقل می‌کند. (هفتاد و چهار) گاهی یاقوت او را ابوالولید نامد. (نک: ← چ. عربی، ج ۴، ۱۷۲، س ۴)^۱

۳۱۲. وهب (ابن...) عبدالله (۱۲۵ - ۱۹۷ق)

ابن وهب آزاد شده یزید فهری، در مصر بزاد و در همان جا درگذشت. دو کتاب «الموطأ» کبیر و صغیر را او در مدت ۲۰ سال برای مالک بن انس، امام سنیان (۹۵ - ۱۷۹ق) نگاشته است. (وفیات خلکان، ج ۲، ۲۴۱، س ۱) ابن وهب از منابع یاقوت است و در ۱۵ جا از وی مطالب جغرافیای مذهبی حج را نقل می‌کند. (نک: ← چ. عربی، ج ۱، ۱۶۳؛ ترجمه فارسی، ج ۱، ۱۵۱، پانویشت ۵)

^۱ دست‌نویس منزوی.

۳۱۳. هذبانی: نک: یعقوب ...

یعقوب هذبانی. (نک: ← چ. عربی، ج ۱، ۱۷۴؛ ترجمه فارسی، ج ۱، ۱۶۲)

۳۱۴. هروی: ابوالحسن علی پسر بوبکر (د: ۶۱۱ق)

جهانگرد بود و تاریخ نگار شد. ریشه در هرات داشت. در موصل زاده شد و در حلب می زیست.

یاقوت از گفته خود هروی نقل آرد که در سال ۵۶۷ق به قدس آمد و در شهر خلیل (حبرون) گورگاہ پیامبران را دیدار کردم.

(چ. عربی، ج ۲، ۴۶۸)

خلکان نکوهش گرانه گوید: به هر جا که دستش می رسید، خط می نوشت، من خط او را بر در وضوخانه نیز دیدم که این متلک نوشته بود «بیت المال في بيت الماء / جای اندوخته در دستشویی است» با این حال او فاضل بود و با دانش کیمیا، به دربار ملک ظاهر پسر صلاح الدین ایوبی تقرب یافت، تا برایش رباطی برپا کرد که در آن درس می گفت و در همان جا به خاک شد. من شاخه خشکیده ای را دیدم که خود او چیده و وصیت کرده بود بر گورش نهاده شود.

سپس سه کتاب تذکرة الهروية، خطب الهروية و إشارات إلى معرفة الزيارات را به هروی نسبت داده است.

یاقوت در این کتاب ۱۱ جا، مطالب تاریخ و جغرافیا از وی نقل می کند.

یاقوت گوید: و قيل ابن الهروي ... (نک: ← چ. عربی، ج ۴، ۲۰۴، س ۱۷)

۳۱۵. هروی (ابو...)

ابوذر هروی گوید: ... (نک: ← چ. عربی، ج ۱، ۷۲۰، س ۸)^۱

۳۱۶. هُرَيْرَة (بو... دوسی (۲۱ - ۵۹ق)

ابوهُرَيْرَة دوسی (۲۱ - ۵۹ق) از یاران پیامبر (ص) است.

شیخ محمود بوریه کنابی در زندگی‌نامه این مرد به نام شیخ المضیره / پیر دوغبا (ثعالبی، انزایی نژاد، برگه ۳۱۳) به عربی چاپ کرده او را دروغ‌پرداز خوانده است. یاقوت ۲۰ جا از وی نقل می‌کند. (نک: ← چ. عربی، ج ۱، ۲۷۹؛ ترجمه فارسی، ج ۱، ۲۴۸، پانوش ۳)

۳۱۷. هشام (ابن ...)

ابن هشام بازسازی‌کننده سیره ابن اسحاق است و بسیار بر آن افزوده است.^۲ نک: ← ابن اسحاق.

۳۱۸. هشام کلبی

نک: ← کلبی هشام، و مقدمه چ. عربی، ج ۱، ۷؛ ترجمه فارسی، ج ۱، ۷، پانوش ۶.

۳۱۹. هلال صابی پسر محسن (۳۵۹-۴۴۸ق)

هلال از خاندان صابیان عرب شده می‌باشد و نیز در شمار مترجمان از سریانی به عربی است. (اعلام زرکلی، ج ۹، ۹۴) تاریخ صابی را آمدروز به عنوان دنباله تاریخ طبری چاپ کرد.

یاقوت در معجم ۱۲ جا از کتاب او نقل می‌کند. (نک: ← چ. عربی، ج ۱، ۹۰؛ ترجمه فارسی، ج ۱، ۸۵، پانوش ۹)

۳۲۰. همام معری پسر فضل (سده ۵هـ)

همام معری معاصر ابوالعلاء معری (۳۶۳-۴۴۹ق) بود و تاریخی نگاشت.

یاقوت ۹ جا از وی نقل می‌کند. (نک: ← چ. عربی، ج ۱، ۸۷؛ ترجمه فارسی، ج ۱، ۸۳، پانوش ۴)

۳۲۱. همدانی، احمد پسر اسحاق

یاقوت تنها در یک جا (چ. عربی، ج ۲، ۱۹، س ۳) تاریخچه حایط العجوز مصر را از وی نقل کرده است. (برگه هفتاد و پنج)

۳۲۲. هنائی

یاقوت در چ. عربی، ج ۲، ۵۳۰؛ و ج ۴، ۶۰۸، از کتاب المنصّد تألیف او که به خامه خودش دیده است نقل می‌کند.

^۱ ثمار القلوب في المضاف و المنسوب، عبدالملک فرزند محمد ثعالبی، رضا انزایی نژاد (۱۳۱۵-۱۳۹۱خ)، دانشگاه فردوسی، مشهد، ۱۳۷۷خ.

^۲ دست‌نویس منزوی.

زرکلی در کتاب خود اعلام زرکلی، ج ۱، ۳۷۳ کسی را به نام اهیف پسر حمحام هنائی (د: ۲۸۰ق) یاد می‌کند که یکی از سرداران خوارج اباضی عمان است و این مطلب را به نقل از کتاب تحفة الأعیان فی سیرة اهل عمان، ج ۱، ۲۰۱ می‌آورد؛ لیکن کتابی بدو نسبت نداده است.

۳۲۳. هوازنی

یاقوت در چ. عربی، ج ۳، ۷۶۷، س ۱۳ معنی واژه «غابه» را از این مرد نقل می‌نماید.

این نام در فهرست وستنفلد نیز دیده نمی‌شود.

هوازن نام قبیله‌ای از تازیان بوده که یاقوت بنا بر فهرست وستنفلد (ج ۶، ۲۶۲) این نام را در ۲۲ جا یاد می‌نماید.

۳۲۴. هیثم پسر عدی منبجی (۱۱۴ - ۲۰۷ق)

گویا هیثم آرامی تبار عرب شده است.

یاقوت بیش از ده جا درباره ریشه‌شناسی واژه‌ها از وی نقل می‌کند. (نک: ← چ. عربی، ج ۱، ۲۰۶؛ ترجمه فارسی، ج ۱، ۱۸۸، پانوش ۷)

وی از «منبج» به کوفه آمده و در فم الصلح واسط کارمند حسن سهل سرخسی بوده است.

وی به تهمت بدگویی از عباس نیای خلیفگان عباسی چندی در زندان بود. (اعلام زرکلی، ج ۹، ۱۱۴)

۳۲۵. یحیا پسر مبارک

یحیا پسر مبارک ندیم مهدی عباسی است و از منابع کار یاقوت به شمار می‌آید. نک: یزیدی بومحمد و چ. عربی، ج ۱، ۱۵۹.

۳۲۶. یحیا بن معین (۱۵۸ - ۲۳۳ق)

بوزکریا یحیا بن معین بغدادی (۱۵۸ - ۲۳۳ق) مولای قبیله مزّه. پدرش مأمور خراج ری بود.

وی در نقیای انبار زاده شد و در مدینه به ایام حج درگذشت. زندگی‌نامه‌اش را زرکلی از وفیات خلکان و تاریخ بغداد آورده است.

یاقوت ۲۵ جا از وی نقل می‌کند. (نک: ← چ. عربی، ج ۱، ۶۹؛ ترجمه فارسی، ج ۱، ۶۴، پانوش ۲)

۳۲۷. یزیدی (۱۳۸ - ۲۰۲ق)

بومحمد یحیا پسر مبارک یزیدی پسر مغیره (۱۳۸ - ۲۰۲ق) عدوی ولاء، چون آموزگار فرزندان یزید حمیری دائی مهدی و ندیم خود مهدی بود. از این رو، به نسبت یزیدی شناخته شد.

هارون رشید او را به آموزگاری مأمون گمارد و چنان بود تا ندیم او شد و با وی به مرورفت و معتزلی شد و در آن جا درگذشت. چند کتاب درباره ادبیات عرب به وی نسبت داده‌اند. (معجم، ج ۲۰، ۳۰؛ اعلام زرکلی، ج ۹، ۲۰۵) او که به معتزله‌گرایی متهم بود، دیوان شعر فضل لهبی و شعر عمر ربیعیه را گردآوری کرد. یاقوت بیش از ۱۵ جا از وی یاد می‌کند.

وستنفلد یک بار او را در ج ۶، ۷۰۴ به عنوان ابومحمد یزیدی یحیا بن مبارک و بار دیگر به نام یزیدی (در برگه ۷۷۴) با افزایش واژه «ابراهیم» بدان، آورده است. (نک: ← چ. عربی، ج ۱، ۱۵۹؛ ترجمه فارسی، ج ۱، ۱۴۸، پانوش ۵)

۳۲۸. یعقوب هذبانی پسر حسن

یعقوب از دوستان هم‌روزگار و گرد یاقوت است که ۱۳ جا از وی درباره شهرهای کردستان نقل دارد. (نک: ← چ. عربی، ج ۱، ۱۷۴؛ ترجمه فارسی، ج ۱، ۱۶۱ و ۱۶۲، پانوش ۵ و ۱) یعقوبی: نک: ← ابن‌واضح...^۱

۳۲۹. یقطینی، علی بن یقطین (۱۲۴ - ۱۸۲ق)

ابن یقطین، علی بن یقطین بن موسی بغدادی (۱۲۴ - ۱۸۲ق) از منابع یاقوت است؛ لیکن تنها یک جا نام او یاد شده است. (نک: ← چ. عربی، ج ۱، ۶۸۱؛ ترجمه فارسی، ج ۱، ۵۸۹، پانوش ۱) هم‌چنین نک: ← علی بن یقطین در همین کتاب‌نامه. (برگه هفتاد و شش)

^۱ دست‌نویس منزوی.

کتابنامه مُعْجَمُ الْبُلْدَانِ ياقوت حموی

۱۰۶

۳۳۰. یقظان (بو...)

ابویقظان سحیم؛ یا عامر اسود، پسر حفص. ندیم در (فهرست، ترجمه برگه ۱۵۹) مرگ او را به سال ۱۷۰ یا ۱۹۰ ق آورده است. (نک: ← چ. عربی، ج ۱، ۱۲۹؛ ترجمه فارسی، ج ۱، ۱۲۱، پانوش ۲) برگه هفتاد و هفت

دکتر علی نقی نیشزوی

کتابنامه

نمایه کتاب و مقاله

أبنیة الصرف في كتاب سيبويه، عمرسيبويه فرزند عثمان فرزند قنبر (۱۴۸ - ۱۸۰ق)، کتابخانه دانشکده الهیات و معارف اسلامی دانشگاه تهران.

الأبنیة، ابن قَطَاع، علی پسر جعفر اغلی (۴۳۳ - ۵۱۵) (نک: چ. عربی، ج ۱، ۲۳۶؛ فارسی، ج ۱، ۲۱۴، پانوش (۱) اثر جَه، ابوعبدالله پسر ابراهیم جُمَحی (۱۳۹ - ۳۲۳ق)

آثار البلاد و أخبار العباد زکریا قزوینی فرزند محمد (۶۰۵ - ۶۸۲ق)، ترجمه جهانگیر فاجار (۱۲۲۵ - ۱۲۶۹ق) به فارسی، تصحیح و مقدمه و پنج فهرست میرهاشم محدث، ۷۸۰ برگه با ترجمه مقدمه و ستنفلد از عبدالکریم گلشنی، چ. امیرکبیر، تهران، ۱۳۷۳خ.

آثار البلاد و أخبار العباد زکریا قزوینی فرزند محمد (۶۰۵ - ۶۸۲ق)، ترجمه محمدمراد پسر عبدالرحمان در سده یازدهم، برگردان به پارسی محمد مراد فرزند عبدالرحمان (سده ۱۱ه)، تصحیح شاهمرادی، دانشگاه تهران، ۱۳۷۱خ

آثار البلاد و أخبار العباد زکریا قزوینی فرزند محمد (۶۰۵ - ۶۸۲ق)، ترجمه گزیده هزار شرفکندی، چ. تهران، ۱۳۶۶خ.
آثار البلاد و أخبار العباد، زکریا فرزند محمد فرزند محمود قزوینی (۶۰۵ - ۶۸۲ق)، تصحیح هانریش فردیناند وستنفلد (Heinrich Ferdinand Wüstenfeld (31 July 1808 - 8 February 1899)، دو جلد، گوتینگن، ۱۸۴۹م؛ دیگر: لبنان ۱۹۶۰م؛ دیگر: داربیروت للطباعة و النشر، بیروت، لبنان، ۱۹۸۴.

آثار و دلائل، اصیلی، عبدالله پسر ابراهیم اندلسی (۲۴۴ - ۳۹۲ق)
احسن التقاسیم فی معرفة الأقالیم، شمس الدین ابوعبدالله محمد فرزند احمد مقدسی بیاری (۳۳۴ - ۳۸۰ق)، به کوشش دخویه [دگویه]، لیدن، ۱۹۰۶م؛ برگردان علی نقی منزوی (۱۳۰۲ - ۱۳۸۹م)، ناشر کومش، تهران، ۱۳۶۱خ.

اخبار البلدان (نگارش: ۲۹۰ق)، ابن الفقیه همدانی، ابوبکر شهاب‌الدین احمد فرزند محمد فرزند اسحاق فرزند ابراهیم اخباری (۲۵۵ - ۳۳۰ق)، چ. دو گوپه [دخویه].

أخبار العرب، ابو عمر محمد فرزند عبدالواحد فرزند ابوهاشم بغدادی زاهد، غلام ثعلب، (۲۶۱ - ۳۴۵ق / ۸۷۵ - ۹۵۷م) اخبار جحظه برمکی، عبیدالله پسر احمد پسر محمد فزاری، ابو الفتح بغدادی، معروف به جُخْ جُخْ (۲۸۶ - ۳۵۸ق) اخبار شعرای محدثین، عبیدالله پسر احمد پسر محمد فزاری، ابو الفتح بغدادی، معروف به جُخْ جُخْ (۲۸۶ - ۳۵۸ق) اخبار مکه، ابو الولید ازرقی (د: ۲۴۵ق) محمد پسر عبدالله، به کوشش وستنفلد، همراه با سه تاریخ مکه دیگر، گوته ۱۸۵۸م.

إختیار معرفة الرجال، رجال کُشی؛ یا معرفة الثاقلین، محمد فرزند عمر کُشی (د: ۳۴۰ق)، تصحیح و تحقیق حسن مصطفوی، مقدمه نگاری محمد واعظزاده خراسانی دانشگاه مشهد، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، مرکز تحقیقات و مطالعات، مشهد، ۱۳۴۸خ؛ دیگر: تحقیق و تصحیح محمد تقی فاضل میبیدی و ابو الفضل موسویان، سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، تهران، ۱۳۸۲خ.

ادب الجاهلی، فی الشعر الجاهلی، طاها حسین (۱۸۸۹ - ۱۹۷۳م)، قاهره، ۱۹۲۶.

ادب القضاة، ابن عبدالحکم محمد (۱۸۲ - ۲۶۸ق) پسر عبدالله مالکی مذهب نک: أعلام زرکلی، ج ۷، ۹۴. ارشاد، خلیل خلیلی (د: ۴۴۶ق) پسر عبدالله قزوینی.

الأزمنة و الأمکنة مرزوقی اصفهانی احمد پسر محمد (د: ۴۲۱ق)، دو جلد ۳۹۸ + ۳۴۶ برگه، حیدرآباد هند، ۱۳۳۲ق. أسماء جبال تهامة و ساکنها و ما فیها من القرى و ما ینبت علیها من الأشجار و ما فیها من المیاہ، بوسعید حسن سیرافی کرمانی.

إشارات إلى معرفة الزیارات هروی: ابو الحسن علی پسر بوبکر (د: ۶۱۱ق).

إصابة فیمن نزل حمص من الصحابة رضوان الله تعالی علیهم، محمد منیر بن عبد الفتاح الحایک، دارالمقتبس، ۲۰۱۴م. اصبهان و اخبارها حمزه اصفهانی پسر حسن (۲۸۰ - ۳۶۰ق)

کتاب‌نامه مُعْجَمُ البُلْدَانِ ياقوت حموی

۱۰۹

- أعلام قاموس الرجال لاشهر الرجال و النساء من العرب و المستعربين و المسشرقين، خيرالدين زرکلی (۱۸۹۳-۱۹۶۴م)، چاپ دوم، چاپخانه کوستاتسوماس و شرکا، ۱۳۷۳ق/۱۹۵۴م.
- الاعلان بالتوبيخ لمن ذم التاريخ، محمد مصرى سخاوى پسر عبدالرحمان (۸۳۱ - ۹۰۲ق)، فرانتس روزنتال (۱۹۱۴ - ۲۰۰۳م)،
- الاعلان بالتوبيخ، محمد مصرى سخاوى پسر عبدالرحمان (۸۳۱ - ۹۰۲ق)، فرانتس روزنتال (۱۹۱۴ - ۲۰۰۳م)، دمشق و بغداد چاپ شده؛ ديگر: دار الكتب العلمية، منشورات محمد على بيضون، بيروت.
- الأغاني، ابو الفرج اصفهاني (۲۸۴ - ۳۵۶ق)، على فرزند حسين، دار إحياء التراث العربي، بيروت، ۲۵ جلد در ۱۳ مجلد.
- الْكُنَى وَ الألقاب، شيخ عباس قمى (د: ۱۳۵۹ق)، سه جلد، كتابخانه صدر، ۱۳۹۷ق؛ مشاهير دانشمندان اسلام، ترجمه به فارسى محمدجواد نجفى، محمدباقر كمره‌اى و محمد شريف‌رازى، كتابفروشى اسلاميه، تهران، ۱۳۵۰خ.
- الإمتاع و المؤانسة، ابوحيان توحيدى، دائرة الثقافة و السياحة، ابوظبى، ۱۹۰۰؛ امتاع و المؤانسة، ابوحيان توحيدى نيشابورى (۳۲۰ - ۴۱۴ق)، قاهره، ۱۹۴۲م؛ ديگر: به كوشش احمد امين، دارمكتبة الحياة للطباعة و النشر، بيروت.
- أمل الأمل، حرّ عاملى (۱۰۳۳ - ۱۱۰۴) محمد پسر حسن، تصحيح سيد احمد اشكورى حسينى نجف ۱۳۷۵ق، دو جلد ۲۴۴ + ۴۸۴ برگه. از منابع كار من، منزوى است.
- إنباه الرواة على أنباه النحاة، قفطى على (۵۶۸ - ۶۴۶ق)، ج. قاهره ۱۹۵۱م، چهار جلد.
- انساب البلاد، كلبى به خامه خججخ ياقوت در پيش گفتار معجم البلدان.
- أنساب البلدان نكاشته ابن كلبى، هشام (د: ۲۰۴ق)
- الأنساب للسمعاني، ابوسعده، عبدالكريم فرزند محمد سمعاني مروزي (۱۱۱۳ - ۱۱۶۶ م / ۵۰۶ - ۵۶۲ ق)، تصحيح عبدالرحمان بن يحيى معلمى يمانى، مجلس دائرة المعارف عثمانية، حيدرآباد، دكن، هند، ۱۳۸۲ق / ۱۹۶۲م.
- انساب و دودمان‌هاى فرمانروايان در تاريخ اسلام، زامباور (ادوارد فون) Edvard von Zambaur (د: ۱۹۴۹م)، ترجمه به عربى، ۱۹۵۱م پخش كردند؛ ترجمه به فارسى محمدجواد مشكور (۱۲۹۷ - ۱۳۷۴خ)
- انموذج الزمان؛ يا شعراء قيروان من انموذج الزمان، ابن رشيق، حسن قيروانى (۳۹۰ - ۴۶۳ق) بربرى تبار عرب شده

ایران در کتاب النزهة المشتاق، شریف ادیسی، ترجمه عبدالمحمد آیتی و تحشیه و تعلیق امیرهوشنگ انوری، بنیاد ایران شناسی، تهران، ۱۳۸۸ خ.

بحار الانوار، محمدباقر مجلسی اصفهانی (۱۰۳۷ - ۱۱۱۰ ق) تصحیح محمدباقر بهبودی، چ. تهران، بیروت ۱۱۰ مجلد. برخی بررسی‌ها پیرامون جهان‌بینی‌ها و جنبش‌های اجتماعی در ایران، احسان طبری (۱۲۹۵ - ۱۳۶۸ خ)، به کوشش عزیزالله علیزاده، تهران، فردوس، ۱۳۹۵، (وزیری، گالینگور)، ۷۲۰ برگه. بغداد در روزگار عباسی گای لی سترنج (۱۸۵۴ - ۱۹۳۴ م)، چ. ۱۹۰۰.

بغیة الملتمس في تاريخ رجال أهل الأندلس، أحمد بن يحيى بن أحمد بن عميرة، أبو جعفر الضبي (د: ۵۹۹ ق / ۱۲۰۳ م)، تحقیق ابراهیم ایاری، دار الكتاب العربی المصری و اللبانی، القاهرة، ۱۹۶۷ م.

بغیة الملتمس في تاريخ رجال أهل الأندلس، أحمد بن يحيى بن أحمد بن عميرة، أبو جعفر الضبي (د: ۵۹۹ ق / ۱۲۰۳ م)، در تاریخ دانشمندان اندلس، دو جلد، به کوشش کودیر، مادرید، ۱۸۸۳ تا ۱۸۹۲ م.

بغیة الوعاة في طبقات اللغويين والنحاة، عبد الرحمن بن أبي بكر، جلال الدين السيوطي (د: ۹۱۱ ق)، تحقیق محمد أبو الفضل إبراهيم، المكتبة العصرية، لبنان، صیدا

بغیة الوعات، ابن جزّار احمد (۳۲۰ - ۴۰۰ ق) پسر ابراهیم بوجعفر قیروانی

بلدان الخلافة الشرقية، گای لی سترنج (۱۸۵۴ - ۱۹۳۴ م)، ۱۹۰۵؛ ترجمه به عربی بشیر فرنسیس و کورکیس عواد، بغداد، المجمع العلمي العراقي، الطبعة الأولى، ۱۳۷۴ ق / ۱۹۵۴ م.

بلدان الخلافة الشرقية، گای لی سترنج (۱۸۵۴ - ۱۹۳۴ م)، ۱۹۰۵؛ ترجمه به عربی بشیر فرنسیس و کورکیس عواد، بغداد، المجمع العلمي العراقي، الطبعة الأولى، ۱۳۷۴ ق / ۱۹۵۴ م.

البلدان، ابن فقیه بوبکر همدانی، احمد پسر محمد پسر اسحاق (د: ۳۴۰ ق)، ترجمه بخش‌های درباره ایران، ح. مسعود، بنیاد فرهنگ ایران آن را به سال ۱۳۴۹ خ، ۳۰۲ برگه.

البلدان، ابن وضاح یعقوبی، ابوالعباس احمد بن ابی یعقوب اسحاق بن جعفر بن وهب بن واضح اصفهانی (د: ۲۸۴ ق)، تصحیح دخویه، ۱۸۶۰ م؛ به کوشش جونى بول، لیدن؛ ترجمه به فرانسه ویت، ۱۹۳۷ م؛ دیگر: پژوهش محمدامین ضناوی،

دارالکتب العلمية، منشورات محمد علی بیضون، بیروت، ۱۴۲۲ق؛ دیگر: برگردان به فارسی آیتی بیرجندی، محمدابراهیم، انتشارات علمی فرهنگی، تهران.

البلدان، ابوعبدالله محمد بن محمد بن اسحاق همدانی، تحقیق یوسف الهادی، عالم الکتب بیروت، چاپ جدید ۱۴۱۶ق / ۱۹۹۶م.

بلدان، جاحظ، عمر پسر بحر (۱۶۳ - ۲۵۵ق)

البيان، يحيى عمرانى يمنى (۴۸۹ - ۵۵۸ق)

تاج، جاحظ، عمر پسر بحر (۱۶۳ - ۲۵۵ق)

تاجی، صولی بواسحاق،

تاريخ آداب اللغة العربية، جرجى زيدان، مصر، ۱۹۱۱ - ۱۹۱۴.

تاريخ ادبيات جغرافيايى عرب، ايگناتاي يوليانوويچ كراچكوفسكى خاورشناس روس (۱۸۸۳ - ۱۹۵۱م)، روسی دو مجلد ۴۵۸ تا ۷۲۹ برگه، چ. مسکو ۱۹۴۳م؛ ترجمه به عربی، ۹۷۵ برگه، چ. خرطوم سودان، ۱۹۶۱م.

تاريخ اربل؛ يا بناهة البلد الخامل بمن ورده من الأمائل، ابن مستوفى، شرف الدين ابى البركات مبارك فرزند احمد لخمى اربلى (۵۶۴ - ۶۳۷ق)، تصحيح سامى خماس صفار، دار الرشيد للنشر، بغداد عراق، ۱۹۸۰م.

تاريخ الحكماء، قفطى (۵۶۸ - ۶۶۴ق / ۱۱۷۲ - ۱۲۴۸م) ابن قفطى، جمال الدين ابوالحسن على پسر يوسف.

تاريخ الحكماء، قفطى، إخبار العلماء بأخبار الحكماء، جمال الدين ابوالحسن على فرزند قاضى يوسف فرزند ابراهيم فرزند عبدالواحد شيبانى (۵۶۳ - ۶۴۶ق)، به كوشش يوليوس لىپرت، لايبزيگ، ۱۳۲۱ق / ۱۹۰۳م؛ ترجمه محمد فرزند على فرزند

محمد خطيبى روزنى (۱۰۹۹ق) به دستور شاه سليمان صفوى، تصحيح بهين دارايى، دانشگاه تهران. ۱۳۴۷خ.

تاريخ الدولة الاتابكية بالموصل، ابن اثير، دِسلان، بارون ماكْگوكن (۱۸۰۱ - ۱۸۷۸)، چ. ۱۸۷۲م.

تاريخ العلماء و الرواة للعلم بالأندلس، ابن فرضى، عبدالله فرزند محمد فرزند يوسف نصر ازدي قرطبه‌ای (۳۵۱ - ۴۰۳ق)، تحقيق عزت العطار حسيني، مكتبة الخانجي، قاهره، ۱۴۰۸ق / ۱۹۸۸م.

تاريخ المغابة، ابوغريب. (نک: ← معجم البلدان، چ. عربی، ج ۴، ۸۴، س ۲۱).

- تاریخ الولاية و القضاة، ابو عمر محمد پسر یوسف کندی مصری (۲۸۳ - ۳۶۲ق)، تصحیح گست روفون، پاریس، ۱۹۱۲م؛ دیگر: دارالکتب الاسلامی، مصر.
- تاریخ بربرها و سلسله‌های دیگر از افریقای شمالی، ترجمه از تاریخ ابن خلدون، دسلان، بارون ماک‌گوگن (۱۸۰۱ - ۱۸۷۸)، چهار جلد، چ. ۱۸۵۲ - ۱۸۵۶م.
- تاریخ بصره، زکریا ساجی پسر یحیا (۲۲۰ - ۳۰۷ق)
- تاریخ بغداد أو مدینة السلام، الامام الحافظ أبی بکر أحمد بن علی الخطیب البغدادی (د: ۴۶۳ق) تحقیق مصطفی عبدالقادر عطا، دارالکتب العلمیة، بیروت - لبنان، ۱۹۹۷م / ۱۴۱۷ق، ۲۴ جلد.
- تاریخ بلخ، علی بن محمود کعبی.
- تاریخ بلخ، محمد بن عقیل بلخی (د: ۳۱۶ق)
- تاریخ بیهق، ابن فُندق بیهقی، علی پسر زید (۴۹۰ - ۵۶۵ق)، ابن فندق بیهقی ظهیرالدین ابوالحسن علی فرزند ابوالقاسم زید (۴۹۰ - ۵۴۸ق)، تصحیح احمد بهمنیار، کتابفروشی فروغی، ۱۳۱۷خ.
- تاریخ جرجان، سهمی، ابوالقاسم حمزه گرگانی (۳۴۷ - ۴۲۷ق) پسر یوسف پسر ابراهیم، عبدالرحمن بن یحیی یمانی، بیروت: عالم الکتب، ۱۴۰۷ق = ۱۹۸۷م / ۱۳۶۶خ.
- تاریخ حمص عبدالصمد حمصی (د: ۳۴۲ق) پسر سعید،
- تاریخ دمشق، تاریخ مدینة دمشق - حماها الله - و ذکر فضلها، و تسمیة من حلَّها من الأمائل، أو اجتاز بنواحیها من واردیها و أهلها، ابن عساکر ابوالقاسم علی فرزند حسن فرزند هبة الله دمشقی (۴۹۹ - ۵۷۳ق)، ظاهریه دمشق به شماره ۳۳۸۳ - ۳۳۶۷
- در ۱۹ جلد؛ دیگر: تحقیق علی شیری، دار الفکر بیروت در سال ۱۴۱۵ق / ۱۹۹۵م، در هشتاد جلد.
- تاریخ رقه، دبیتی: محمد (۵۵۸ - ۶۳۷ق) واسطی
- تاریخ سامراء، ذبیح الله محلاتی (۱۳۱۰ - ۱۴۰۶ق / ۱۲۷۱ - ۱۳۶۴خ) ۳ مجلد، ج ۱ چ. نجف ۱۳۶۶ق؛ و تهران ۱۳۴۷خ؛ ج ۲، چ. نجف ۱۳۶۸ق، ج ۳، چ. تهران ۱۳۲۸خ.

- تاریخ سنی ملوک الأرض و الأنبياء حمزه اصفهانی پسر حسن (۲۸۰ - ۳۶۰ق)، متن عربی به کوشش گوتوالت، لایپزیگ ۱۸۴۴؛ ترجمه لاتین، لایپزیگ، ۱۸۴۸؛
- تاریخ طبری، تاریخ الرسل و الأمم و الملوك، تاریخ الأمم و الملوك، محمد بن جریر طبری (۲۲۴ - ۳۱۰ق)، تصحیح دخویه هلندی (۱۸۳۶ - ۱۹۰۹م) و همراهان چ. لیدن (۱۸۷۶ - ۱۹۰۱م)، ۱۳ جلد + ج ۱۴ فهرست‌ها + ج ۱۵ تعلیقات به لاتین + ج ۱۶ ذیل عریب قرطبی (سده ۱۰هـ)، چ. افست تهران، ترجمه فارسی ابوالقاسم پاینده (۱۲۸۲ - ۱۳۶۳خ)، ۱۵ جلد، برگه ۱ - ۶۷۸۵ + ترجمه عریب، برگه ۶۷۹۹ - ۶۹۷۲، تهران، ۱۳۵۲ تا ۱۳۵۴خ.
- تاریخ علماء الأندلس، ابن فرضی، عبدالله فرزند محمد فرزند یوسف نصر از دی قرطبه‌ای (۳۵۱ - ۴۰۳ق)، بشار عواد معروف، دارالغرب الاسلامی، تونس، ۲۰۰۸م / ۱۴۲۹ق
- تاریخ علمای اندلس، از ابن فرضی، دو جلد، به کوشش کودیر، مادرید، ۱۸۸۳ تا ۱۸۹۲م
- تاریخ قزوین، خلیل خلیلی (د: ۴۴۶ق) پسر عبدالله قزوینی.
- تاریخ مکه، النهر والی، چ. وستنفلد *Heinrich Ferdinand Wuestenfeld*.
- تاریخ مکه، فاکهی، بو عبدالله محمد پسر اسحاق (ز: ۲۷۲ق) رادر ۲۷۲ نگاشت که تکه‌ای از آن را وستنفلد به عنوان بخش دوم تاریخ‌های مکه، برگه ۱ تا ۵۱ در لایپزیگ به سال ۱۸۵۹ چاپ کرد.
- تاریخ ملوک الارض، تاریخ سنی ملوک الأرض و الأنبياء، حمزه اصفهانی پسر حسن (۲۸۰ - ۳۶۰ق)، به کوشش مولوی کبیرالدین، کلکته، ۱۸۶۶م؛ ترجمه به انگلیسی داود پوته، بمبئی، ۱۹۳۲م؛ ترجمه به فارسی به نام تاریخ پیامبران و پادشاهان، جعفر شعار، ۱۳۴۶خ.
- تاریخ مهدی و خیزش او در مغرب، ابن جزّار احمد (۳۲۰ - ۴۰۰ق) پسر ابراهیم بوجعفر قیروانی
- تاریخ نیشابور، المنتخب من السياق، تاریخ النیسابوریین، حاکم نیشابوری، محمد پسر عبدالله، ابن بیع (۳۲۱ - ۴۰۵ق)، به کوشش ریچار فرای، لندن، فکسمیله، ۱۳۴۴خ / ۱۹۶۵م.
- تاریخ نیشابور، حاکم نیشابوری، محمد پسر عبدالله، ابن بیع (۳۲۱ - ۴۰۵ق)، ترجمه محمد بن حسین خلیفه نیشابوری، مقدمه و تصحیح بهمن کریمی، ۱۳۳۷خ؛ دیگر: مقدمه و تصحیح و تعلیقات محمدرضا شفیعی، تهران، ۱۳۷۵خ.

- تاریخ و اسامی قضاة مصر (نگارش: ۲۴۶ق)، ابوعمر محمد پسر یوسف کندی مصری (۲۸۳ - ۳۶۲ق)، پاریس، ۱۹۰۸م.
- تاریخ ولایة مصر، (، ابوعمر محمد پسر یوسف کندی مصری (۲۸۳ - ۳۶۲ق)، پاریس، ۱۹۰۸م.
- تاریخ یعقوبی، ابوالعباس احمد بن ابی یعقوب اسحاق بن جعفر بن وهب بن واضح یعقوبی اصفهانی (د: ۲۸۴ق)، به کوشش هوتسما هلندی (۱۸۵۱ - ۱۹۴۳م)، لیدن، ۱۸۸۳م؛ دیگر: چ. افسست، نجف، ۱۳۵۸ق؛ دیگر: بیروت، ۱۳۳۹خ / ۱۹۶۰م؛ ترجمه به فارسی (۱۲۹۴ - ۱۳۴۳خ) در دو مجلد ۶۱۰ + ۶۴۴ ص در تهران ۱۳۴۱ تا ۱۳۴۳خ.
- تاریخی باهلی و معانی الآثار، باهلی (د: ۳۲۱ق)، محمد پسر محمد عبدالرحمان پسر سعید ابوالحسین تجارب الأمم، مشکویه رازی (۳۲۰ - ۴۲۱ق)، متن عربی، شش مجلد، تحقیق آمدروز (۱۸۵۴ - ۱۹۱۷) دو جلد پنجم و ششم، به عنوان جلد اول و دوم دنباله تاریخ طبری، قاهره، ۱۹۱۴ - ۱۹۱۵م، آمدروز ذیل رودراوری، ظهیرالدین بوشجاع محمد پسر حسین (۴۳۷ - ۴۸۸ق) بر تجارب الأمم مشکویه را جلد سوم ذیل تاریخ طبری و بخش هشتم تاریخ هلال صابی (۳۵۹ - ۴۴۸ق) تألیف ابوالحسن پسر محسن پسر ابراهیم، جلد چهارم ذیل تاریخ طبری، با همکاری مرگلیوث (۱۸۵۸ - ۱۹۴۰م) و فرج‌الله زکی کرد، در قاهره به سال ۱۹۱۶م چاپ کرد؛ جلد ۶ و ۵ ترجمه به فارسی علی نقی منزوی، کتابفروشی طوس، تهران، ۱۳۷۶خ، ۶۳۲ + ۶۲۲ برگه.
- التحبير في المعجم الكبير، ابوسعید عبدالکریم بن محمد بن منصور سمعانی تمیمی، تحقیق منیژه ناجی سالم، جامعة بغداد، ۱۳۹۵ق / ۱۹۷۵م.
- تحفة الأعیان بسیرة أهل عمان، ابواسحاق ابراهیم أطفیش، مطبعة الشباب، قاهره، ۱۳۵۰ق / ۱۹۳۱م.
- تحفة الأعیان في سیرة اهل عمان، نورالدین عبدالله بن حمید بن سلوم بن عبید بن خلفان بن خمیس سالمی، مكتبة الإمام نورالدین السالمی، عمان.
- تذكرة الحفاظ، شمس‌الدین محمد فرزند احمد فرزند عثمان ذهبی (متوفی ۷۴۸ق)، دارالکتب العلمیه، منشورات محمد علی بیضون، ۱۴۲۸ق / ۲۰۰۷م.
- تذكرة الهروية، رسالة التذكرة الهروية في فنون الحربية، ابوالحسن علی پسر بوبکر هروی (د: ۶۱۱ق)

تسمية من كان بالغوطة من بنى امية / نام فرزندان امیه که در غوطه می‌زیستند، ابن‌ابی‌العجایز احمد پسر حبیب بن عجایز ازدی.

تسمية ولاية مصر؛ یا ولاية مصر؛ یا تسمية امراء مصر، ابو عمر محمد پسر یوسف کندی مصری (۲۸۳ - ۳۶۲ ق)، پاریس، ۱۹۰۸ م.

التعريف بالمورخين، عباس عزاوی، وکیل دادگستری بغداد، چ. بغداد، ۱۹۳۸ م، ۲۹۸ برگه.
تفسير أسماء الشعراء، ابو عمر محمد فرزند عبدالواحد فرزند ابوهاشم بغدادی زاهد، غلام ثعلب، (۲۶۱ - ۳۴۵ ق) / ۸۷۵ - ۹۵۷ م).

التفهيم، بوریحان، محمد پسر احمد بیرونی خوارزمی (۳۶۲ - ۴۴۰ ق) به فارسی، برای ریحانه دختر حسین خوارزمی، پیشگفتار ۱۹۶ برگه، تصحیح استاد جلال همایی، ۱۳۱۸ خ. ۶۷۷ برگه؛ دیگر: چ. چهارم نشر هما. تهران ۱۳۶۷ خ.

التفهيم، بوریحان، محمد پسر احمد بیرونی خوارزمی (۳۶۲ - ۴۴۰ ق) نخست به فارسی، برای ریحانه دختر حسین خوارزمی؛ دیگر: به عربی التفهيم، فاکسیمیل نسخه دستنویس ش ۸۳۴۹ بخش خاوری موزه بریتانیا، با ترجمه انگلیسی در برابر هر صفحه، چ. لندن ۱۹۴۳ م در ۱۸ + ۳۳۳ برگه + ۵ برگه فهرس.

تقويم البلدان (نگارش: ۷۲۱ ق)، ابوالفداء ایوبی عمادالدین (۶۷۲ - ۷۳۲ ق) پسر اسماعیل پسر علی پسر محمود پسر محمد پسر شاهنشاه پسر ایوب پسر شادی، رنو و دسلان، پاریس، ۱۸۴۰، ۵۳۹ + ۵۸ برگه؛ دیگر: به کوشش آقای شیر C Schier، لندن و درسدن، ۱۸۴۶ م؛ ترجمه به فارسی عبدالمحمد آیتی (۱۳۰۵ - ۱۳۹۲ خ)، انتشارات بنیاد فرهنگ ایران، تهران، ۱۳۴۹ خ، ۶۹۸ برگه با مقدمه و دو فهرست.

تقويم البلدان، ترجمه عبدالمحمد آیتی، تهران، ۱۳۴۹ خ.

التقييد در راوی‌شناسی، نقطه (ابن ...) محمد پسر عبد الغنی بغدادی (د: ۶۲۹ ق). (نک: ← معجم البلدان، چ. عربی، ج ۱، ۳۲۳؛ ترجمه فارسی، ج ۱، ۲۸۸، پانوش ۵)

تکلمة اللغة خارزنجی، تکمله، خارزنجی بُستی نیشابوری، احمد (د: ۳۴۸ ق) پسر محمد (معجم البلدان، چ. عربی، ج ۱، ۵۵۶؛ و ج ۳، ۲۸۶، ۲۳)

کتاب‌نامه مُعْجَمُ الْبُلْدَانِ ياقوت حموی

۱۱۶

- تکمله صلّه، ابن ابار، دو جلد، به کوشش کودیر، مادرید، ۱۸۸۳ تا ۱۸۹۲ م
 تمدن اسلامی در قرن چهارم هجری، آدم متز، ترجمه به فارسی علیرضا ذکاوتی فراگزلو، امیرکبیر، تهران.
 الثقة العیون فی سادس القرون، طبقات اعلام الشیعة، آقابزرگ تهرانی (۱۲۵۵ - ۱۳۴۸ خ)، به کوشش علینقی منزوی (۱۳۰۲ - ۱۳۸۹ خ)، دارالکتب العربی، بیروت، لبنان، ۱۹۷۱ م.
 ثمار القلوب فی المضاف و المنسوب، عبدالملک فرزند محمد ثعالپی، رضا انزایی نژاد (۱۳۱۵ - ۱۳۹۱ خ)، دانشگاه فردوسی، مشهد، ۱۳۷۷ خ. (ثعالبی، انزایی نژاد، برگه ۳۱۳)
 جارالله، بوالقاسم محمود پسر محمد خوارزمی زمخشری (۴۶۷ - ۵۳۸ ق) تا هنگام فرمانروایی سنجر سلجوقی (ز: ۴۷۹؛ پادشاه ۵۱۱؛ د: ۵۵۲ ق) ایران‌گرا و نیمه‌گنوسیست بود، او را گرامی می‌داشت، چون پس از قتل بی‌جا و عجولانه عین‌القضات ناگزیر با خلیفه بغداد بساخت، زمخشری بگریخت و شاگردانش چون عمرانی زندانی شدند.
 جامع الکوفی (نک: معجم البلدان، ج ۴، ۴۷، س ۳).
 الجامع جغرافیا (نک: معجم البلدان، ج ۳، عربی، ج ۲، ۵۱۰، س ۱۳؛ و ج ۳، عربی، ج ۳، ۱۱۴، س ۱۴).
 جامع صحیح بخاری (۱۹۴ - ۲۵۶ ق) محمد پسر اسماعیل پسر یزدزبه،
 جامع غوری (نک: ج ۱، عربی، ج ۱، ۱۱۰، پانوش ۵)
 جامع، عبدالرزاق پسر همام صنعانی (۱۲۶ - ۲۱۱ ق) (نک: ذریعه، ج ۴، ۲۵۰)
 جغرافیا، بطلمیوس.
 جغرافیای ابن سعید
 جمهرة اللغة، ابن دُرَید ابوبکر محمد پسر حسن بصری ازدی ولاء عمانی (۲۲۳ - ۳۲۱ ق)، تصحیح رمزی بعلبکی، دارالعلم للملایین، بیروت، ۱۹۸۷ م.
 جنان (معجم البلدان، ج ۴، عربی، ج ۴، ۳۶۴، س ۲۲)
 جهانگردان اسلام در سده‌های میانه

- چاپ دارصادر بیروت، سال ۱۹۶۵ - ۱۹۶۶م، ج ۱ تا ج ۱۳ از روی چاپ اروپایی تورنبرگ *torneberg* (۱۸۰۷ - ۱۸۷۷م) سویدی در ۱۴ مجلد سال ۱۸۵۱ - ۱۸۷۶م.
- حدود العالم من المشرق إلى المغرب (نگارش: ۳۷۲ق / ۹۸۲م)، تصحیح تومانسکی روسی، مقدمه فاسیلی بارتولد، ۱۹۳۰م، ترجمه به انگلیسی، مینورسکی، ۱۹۳۷م، ترجمه به عربی یوسف هادی، چ. یکم، ۱۴۱۹ق / ۱۹۹۹م.
- حدود العالم من المشرق إلى المغرب (نگارش: ۳۷۲ق)، ناشناس، پیشکش به میرمحمد پسر احمد از فریغونیان گوزگانان، تصحیح منوچهر ستوده، چ. سوم، تهران ۱۳۴۰خ، در ۲۵۵ برگه.
- حلیة الاولیاء نُعِیم (بو... اصفهانی احمد (۳۳۶ - ۴۳۰) پسر عبدالله
- حلیة الاولیاء و طبقات الأصفیاء، ابونُعِیم احمد فرزند عبدالله اصفهانی (۳۳۶ - ۴۳۰ق / ۹۴۷ - ۱۰۳۸م)، به کوشش کمال یوسف الحوت، یازده جلد، دارام القری، قاهره، ۱۳۱۱خ / ۱۹۳۲م؛ دیگر: بیروت: دارالفکر.
- الحيوان، جاحظ، عمر پسر بحر (۱۶۳ - ۲۵۵ق)، چ. بیروت ۱۹۶۸م.
- خاندان نوبختی، عباس اقبال آشتیانی، تهران، چاپ اقبال، تهران، ۱۳۱۱خ؛ چاپ دیگر: انتشارات طهوری، تهران، ۱۳۵۷خ.
- خصایص علی، نسائی ابوعبدالرحمان احمد (۲۱۵ - ۳۰۳ق) پسر علی پسر شعیب، تحقیق الدانی بن منیر آل زهوی، المكتبة العصرية، بیروت؛ دیگر: بوستان کتاب، ۱۳۸۲خ.
- خطب الهروية هروی: ابوالحسن علی پسر بوبکر (د: ۶۱۱ق) (نک: ← معجم البلدان، چ. عربی، ج ۴، ۲۰۴، س ۱۷)
- خطط اندلس (معجمد، چ. عربی، ج ۴، ۱۵، س ۲۲)
- خُطَط مقریزی، المواعظ و الاعتبار بذكر الخطط و الآثار المعروف بالخطط المقریزية، الخطط و الآثار، تقی الدین احمد فرزند علی فرزند عبدالقادر مقریزی بعلبکی تبار مصری (۷۶۶ - ۸۴۵ق)، ترجمه به فرانسه گاستون وییت *Gaston wiet* خاورشناس فرانسوی (۱۸۸۷ - ۱۹۷۱)؛ دیگر: تحقیق خلیل منصور، منشورات محمدعلی بیضون، دارالکتب العلمیة، بیروت، ۱۴۱۸ق / ۱۹۹۸م.
- خطط، اوحدی (۷۶۱ - ۸۱۱ق)

خلاصه تاریخ بزرگ دمشق، ابن منظور، ابوالفضل جمال الدین محمد فرزند مکرم زُوَيْفَعِي افریقی (۶۳۰ - ۷۱۱ ق)، دمشق، ۱۴۰۴ ق.

خمسون و مائه صحابی مختلق، مرتضی عسکری، بغداد، منشورات کلیة اصول الدین، ۱۳۸۷ ق؛ سید مرتضی عسکری متن عربی (چاپ دوم بغداد، ۱۹۶۹ م، ۴۱۶ برگه)؛ صد و پنجاه صحابی ساختگی ترجمه فارسی عطا محمد سردارنیا، قم، ۱۳۷۸ خ. الخوارج، (معجم البلدان، ج. عربی، ج ۲، ۶۲۸، س ۲۰، شناسه دومة الجندل) خوارج، جلودی عبدالعزیز (د: ۳۳۲ ق)؛

خوارج، مسعودی علی فرزند حسین صاحب مروج الذهب (۲۸۰ - ۳۴۶ ق) است. دائرة المعارف اسلام، ارندونک C. Van Arendonk.

دیارات، شابشتی دفترخوان علی پسر محمد (د: ۳۹۰ ق)، تحقیق و پیش گفتار گورگیس عواد، دو بار در بغداد ۱۹۵۱ و ۱۹۶۶ م، ناقص، معرفی ۵۳ دیر.

دیوان الأدب. نک: جامع غوری.

الذریعة إلى تصانيف الشيعة، الجزء الحادي والعشرون، المستبين - المقالة، آقابزرگ تهرانی، به کوشش احمد منزوی، چاپخانه اسلامیه، تهران، ۱۳۵۱ خ / ۱۳۹۲ ق / ۱۹۷۲ م.

الذریعة إلى تصانيف الشيعة، الجزء الخامس، ثابت نامه - چینی سازی، آقابزرگ تهرانی، به کوشش علی نقی منزوی، چاپخانه بانک ملی ایران، تهران، ۱۳۲۳ خ / ۱۳۶۳ ق / ۱۹۴۴ م.

الذریعة إلى تصانيف الشيعة، الجزء الرابع والعشرون، نایه - نیه، آقابزرگ تهرانی، به کوشش علینقی منزوی، چاپخانه اسلامیه، تهران، ۱۳۵۶ خ / ۱۳۹۸ ق / ۱۹۷۸ م.

الذریعة إلى تصانيف الشيعة، الجزء الرابع، التخاطب - التیمیة، آقابزرگ تهرانی، به کوشش علی نقی منزوی، چاپخانه مجلس، تهران، ۱۳۲۰ خ / ۱۳۶۰ ق / ۱۹۴۱ م.

الذریعة إلى تصانيف الشيعة، الجزء العشرون، المجتبی - المسبل، آقابزرگ تهرانی، به کوشش احمد منزوی، چاپخانه اسلامیه، تهران، ۱۳۴۹ خ / ۱۳۹۰ ق / ۱۹۷۰ م.

ذریعه، ج ۳، ۱۶ - ۲۷

ذکر اخبار اصفهان نُعِیم (بو... اصفهانی احمد (۳۳۶ - ۴۳۰) پسر عبدالله (نک: ← معجم البلدان، چ. عربی، ج ۱، ۵۸؛ ترجمه فارسی، ج ۱، ۵۴، پانوش ۴)

ذیل تاریخ بغداد ابن نجار محمد پسر محمود (۵۷۸ - ۶۴۳ق)، ۱۶ جلد (اعلام زرکلی، ج ۷، ۳۰۷).

ذیل تاریخ بغداد، تألیف الامام الحافظ محب الدین ابو عبدالله ابن نجار محمد پسر محمود (۵۷۸ - ۶۴۳ق)، تحقیق مصطفی عبدالقادر عطا، دارالکتب العلمیة، بیروت، ۱۴۱۷ ق / ۱۹۹۷ م.

ذیل کشف الظنون: ایضاح المکنون فی الذیل علی کشف الظنون عن اسامی الکتب و الفنون، محمد شرف الدین و معلم رفعت بیلکه کلیشی، چاپ استانبول - ترکیه ۱۹۴۵ و ۱۹۴۷ م / ۱۳۶۴ و ۱۳۶۶ ق.

رجال ابن الغضائری، کتاب الضعفاء و کتاب الجرح، حسین فرزند عبیدالله فرزند ابراهیم غضائری (ز: ۴۱۱ق)، محمدرضا حسینی جلالی، قم، مؤسسه علمی و فرهنگی دارالحديث، ۱۴۲۲ ق.

رجال الطوسی، الأبواب، شیخ الطائفة ابو جعفر محمد فرزند حسن طوسی (۳۸۵ - ۴۶۰ق)، تصحیح محمدصادق آل بحر العلوم، مطبعة الحیدریة، نجف، ۱۳۸۱ ق / ۱۹۶۱ م؛ رجال الطوسی، چاپ جواد قیومی اصفهانی، قم، ۱۴۱۵ ق.

رجال النجاشی، فهرست أسماء مصنفي الشيعة، احمد فرزند علی نجاشی (۳۷۲ - ۴۵۰ق)، به کوشش موسی شبیری زنجانی، قم، مؤسسه نشر اسلامی، ۱۴۰۷ ق / ۱۳۸۲ خ.

رجال قهپایی؛ مجمع الرجال، عنایت الله قهپایی (ز: ۱۰۱۱ق)، اصفهان، ۱۳۸۴ تا ۱۳۸۷ ق؛ چاپ دیگر: ناشر اسماعیلیان، قم، ۱۳۶۴ خ.

ردّ بر فقیهان صاحب رأی عراق، ابن عبدالحکم محمد (۱۸۲ - ۲۶۸ق) پسر عبدالله مالکی مذهب (نک: اعلام زرکلی، ج ۷، ۹۴).

الردة و الفتوح و کتاب الجمل و مسير عائشة و علي، سيف بن عمر التميمي الضبي الاسيدي، تصحیح قاسم السامرائی

الردة، ابراهیم ثقفی (د: ۲۸۳ق) نک: معجم البلدان، چ. عربی، ج ۲، ۱۸۷؛ و چلبی در کشف الظنون (۱۴۲۰)

الردة، ابومخنف لوط کوفی (د: ۱۷۵ق)

الرّدّة، مداینی علی (د: ۲۲۴ق)

الرّدّة، واقدی (د: ۲۰۷ق)، کتاب الرّدّة مع نبذة من فتوح العراق و ذکر المثنی بن حارثة الشیبانی، محمد بن عمر واقدی (متوفی ۲۰۷ق)، به روایت احمد بن محمد بن اعثم کوفی، مقدمه و تحقیق یحیی وهیب جبوری، دار الغرب الإسلامی، لبنان - بیروت.

الرّدّة، وثیمه پسر موسای فارسی (د: ۲۳۷ق)،

روح الأرواح، فارسی، ابوالقاسم سمعانی احمد (۴۸۷ - ۵۳۴)، تصحیح و پیش گفتار آقای نجیب مایل هروی، ۱۳۶۸خ، تهران، ۶۳۴ برگه، + ۱۱۹ مقدمه، + ۲۰ برگه عکس، + تا پایان برگه ۹۱۷ فهرست‌ها. ( )

روضات الجنات في أحوال العلماء و السادات، صاحب روضات، محمدباقر خوانساری (۱۲۲۶ - ۱۳۱۳ق)، اسماعیلیان، قم، ۱۳۹۰ق. ۸ جلد.

ریاض العلماء و حیاض الفضلاء، ملاعبدالله افندی (۱۰۶۶ - ۱۱۳۱ق)، تصحیح احمد اشکوری حسینی، سال ۱۴۰۱ق در ۶ جلد، ۱۴۱۵ق جلد هفتم.

ریاضُ العلماء و حیاضُ الفضلاء، میرزا عبدالله افندی فرزند عیسی فرزند محمد صالح اصفهانی جیرانی (۱۰۶۶ - ۱۱۳۰ق)، ذکاوتی قراگوزلو، نشر دانش، تهران، ۱۳۶۳خ.

ریحانة الأدب في تراجم المعرفین باللکنية او اللقب، محمد علی مدرس تبریزی، ج ۱ تا ج ۶، تهران، از ۱۳۶۹ق / ۱۳۲۸خ تا ۱۳۷۵ق / ۱۳۳۳خ.

زیج حاکمی فاطمی اسماعیلی مصر، ابن یونس.

زیج حاکمی یونس مصری (سده ۴هـ) ست. یاقوت ۳۲ بار مطالب تاریخی و جغرافیایی آفریقا را از وی نقل می‌کند. (نک: چ.

عربی، ج ۱،

زیج یکی از منابع کار ابوالفداست. نک: ابوالفدا - آیتی در ستون «مآخذ» صاحب زیج دیده شود.

زیج، ابن ابی عون ابراهیم پسر محمد پسر بوعون کشته ۳۲۲ق از خاندان نجمیان

- الزینة، ابوحاتم رازی ورسنانی احمد پسر حمدان (د: ۳۲۲ق)، دو جلد، مقدمه حسین فیض الله همدانی درباره روش زبان شناسی، قاهرة ۱۹۵۷ - ۱۹۵۸ م و جلد سوم آن را سلوم سامرائی همراه کتاب غلو و فرق غالیه. سرزمین های خلافت شرقی، گای لی سترنج (۱۸۵۴ - ۱۹۳۴م)، ۱۹۳۰؛ ترجمه به فارسی محمود عرفان (۱۲۷۹ - ۱۳۵۵)، تهران، ۱۳۳۷خ؛ چاپ چهارم ۱۳۷۳خ.
- سفرنامه ابن فضلان، ابوالفضل طباطبائی، فرهنگ ایران زمین، تهران، ۱۳۴۲خ.
- سفرنامه ابن فضلان، احمد فضلان پسر عباس پسر راشد پسر حماد (ز: ۳۰۹ق)، تصحیح سامی دهان، فرهنگستان دمشق، + پیش گفتار و فهرستها، ۱۹۵۹م.
- سفرنامه ابن فضلان، ترجمه به فارسی ابوالفضل طباطبائی، چاپ دوم، انتشارات شرق، تهران.
- سفرنامه سرخسی، متعضد یا به گفته یاقوت «رحلة المعتضد لحرب خمارویه». (نک: چ. عربی، ج ۴، ۲۴۰، س ۲۱)
- سفرنامه ابودلف مسعر فرزند مهلهل خزرجی (ز: ۳۴۱ق)، تحقیق و تعلیق ولادمیر مینورسکی، لندن و بولخاکف در مسکو، ۱۹۶۰؛ برگردان ابوالفضل طباطبائی، انتشارات زورا، تهران، ۱۳۵۴خ.
- سلم الوصول، ابن جزار احمد (۳۲۰ - ۴۰۰ق) پسر ابراهیم بوجعفر قیروانی
- سنن النسائی المسمی بالمجتبی، او، المجتبی، ابوعبدالرحمان احمد فرزند شعیب نسائی (۳۰۳ق / ۹۱۵م)، چ. شاه دارا *Shahdara*، ۱۲۸۲ق؛ دیگر: به کوشش صدقی جمیل عطار، دارالفکر، بیروت، ۱۴۲۱ق / ۲۰۰۱.
- سیر اعلام النبلاء، ذهبی، محمد فرزند احمد ذهبی، به کوشش شعیب ارنووط و دیگران، بیروت، ۱۴۰۴ق / ۱۹۸۴م؛ سیره ابن اسحاق، کتاب السیر و المغازی، ابن اسحاق مطلبی، محمد فرزند اسحاق فرزند یسار (۸۵ - ۱۵۰ق)، تصحیح سهیل زکار، بیروت، دارالفکر، چ. نخست، ۱۳۹۸ق.
- السیرة النبویة، ابن هشام، به کوشش مصطفی سقا و دیگران، قاهره، ۱۳۵۵ق / ۱۹۳۶م.
- سیرة رسول الله (ص)، ابن هشام (د: ۲۱۸ق) نسخه خطی، کتابخانه سپهسالار به شماره، ۱۵۷۹، سده ۷هـ، نک: فهرست سپهسالار، ج ۵، ۱۲۴.

- سیرة رسول الله، ابن اسحاق، محمد (۸۵ - ۱۵۱ق)؛ ترجمه فارسی سیرة رسول الله، اسحاق همدانی (۵۸۲ - ۶۲۳ق)، تصحیح اصغر مهدوی، چ. دوم، تهران، ۱۳۶۱خ دو جلد ۱۳۲۵ برگه.
- سیرة محمد، ابن هشام، چ. وستنفلد، ۱۸۵۷ - ۱۸۶۰م؛ دیگر: سیرة ابن هشام، تصحیح همراه با مقدمه و تعلیقات آلمانی و فهرست‌ها هاینریش فردیناند ووستنفلد *Heinrich Ferdinand Wüstenfeld* (۱۸۰۸ - ۱۸۹۹)، گوتینگن، آلمان، ۱۸۵۸ - ۱۸۶۰م؛ دیگر: السیرة النبویة، ابن هشام، به کوشش مصطفی سقا و دیگران، قاهره، ۱۳۵۵ق / ۱۹۳۶م.
- الشامل، صباغ ابونصر
- شذرات الذهب في أخبار من ذهب، ابن عماد حنبلی ابوالفلاح عبدالحمی بن احمد بن محمد (د: ۱۰۸۹ق)، تحقیق عبدالقادر ارناؤوط و محمود ارناؤوط، دار ابن کثیر، بیروت - لبنان، ۱۴۰۶ق.
- شرح حماسه بوتمام، ابوزکریا یحیی بن علی شیبانی معروف به خطیب تبریزی، شماره بازیابی، ۳۶۷ط، شماره مدرک کتابخانه مجلس: ۴۱۱۹-۱۰.
- شمس الأئمة، ابوالقاسم اسماعیل فرزند حسین [حسن] فرزند علی غازی بیهقی (۳۲۸ - ۴۰۲ق)،
- شیخ المضیرة ابوهُرَيْرَةَ دوسی (۲۱ - ۵۹ق) / پیر دوغبا، شیخ محمود ابوریه، بیروت، اعلمی، ۱۹۶۹م.
- صبح الأعشى، قلقشندی، قاهره، ۱۹۱۳م. صبح الأعشى في صناعة الإنشاء، شهاب‌الدین احمد بن علی قلقشندی (۷۵۶ - ۸۲۱)، قاهره، ۱۹۱۳م؛ دیگر: تحقیق محمدحسین شمس‌الدین، دار الکتب العلمیة، بیروت.
- صباح اللغة، الصباح تاج اللغة و صحاح العربية، جوهری، ابونصر اسماعیل پسر حماد جوهری فارابی (د: ۳۹۳ق)، تحقیق احمد عبدالغفور عطار، دارالعلم للملایین، بیروت، چ. سوم، ۱۴۰۴ق / ۱۹۸۶م، شش جلد.
- صحیح بخاری، الأجامعُ المُسنَدُ الصَّحیحُ المُختَصَرُ مِنْ أُمُورِ رَسُولِ اللَّهِ (ص) وَ سُنَّتهِ وَ آیَاتِهِ، حافظ ابوعبدالله محمد فرزند اسماعیل فرزند ابراهیم فرزند مغیره پسر یزدزبه بخاری (۱۹۴-۲۵۶ق)، چاپ مصر، ۱۹۳۲م.
- صحیح مسلم، الجامع الصحیح، ابوالحسین مسلم فرزند حجاج نیشابوری قشیری (۲۰۶ - ۲۶۱ق)، نصیح حافظ طرابلسی اسماعیل فرزند احمد، دارالطباعة العامرة، استانبول، سال‌های ۱۳۲۹ تا ۱۳۳۴ق.
- صله از ابن بشکوال، دو جلد، به کوشش کودیر، مادرید، ۱۸۸۳ تا ۱۸۹۲م.

- صناعة الأعراب، عبیدالله پسر احمد پسر محمد فزاری، ابوالفتح بغدادی، معروف به جُحْجُح (۲۸۶-۳۵۸ق) صورة الارض، ابن حوقل، ابوالقاسم محمد ابن علی بن حوقل (ز: ۳۶۷ق)، تحقیق کرامر، لیدن، چ. دوم، ۱۹۳۸م، ۵۳۶ برگه.
- الضوء اللامع لأهل القرن التاسع، شمس الدین أبوالخیر محمد بن عبدالرحمان بن محمد بن أبی بکر بن عثمان بن محمد السخاوی (۸۳۱-۹۰۲ق)، مكتبة القدسی، قاهره، ۱۳۵۴ق؛ دیگر: منشورات دار مكتبة الحياة، بیروت، ۱۲ جلد.
- ضوء اللامع، محمد مصری سخاوی پسر عبدالرحمان (۸۳۱-۹۰۲ق)، ۱۲ مجلد
- طبقات الحفاظ، عبد الرحمن بن أبی بکر، جلال الدین السیوطی (د: ۹۱۱ق)، دارالکتب العلمیة، بیروت، چ. یکم، ۱۴۰۳ق / ۱۹۸۳م.
- طبقات السلاطین اسلام، استانلی لین پول، سالهای (۱۹۲۵م)، ترجمه به فارسی عباس اقبال آشتیانی (۱۲۷۵ - ۱۳۳۴خ)، چاپخانه مهر، تهران، ۱۳۱۲خ
- طبقات الشافعية الكبرى، تاج الدین سبکی (د: ۷۷۱ق / ۱۳۷۰م)، تحقیق عبدالفتاح محمد حلو و محمود محمد طناحی، دار احیاء الکتب العربیة، قاهره، مصر.
- طبقات الشافعية، جمال الدین عبدالرحیم اسنوی (د: ۷۷۲ق)، تحقیق کمال یوسف حوت، دارالکتب العلمیة، منشورات محمد علی بیضون، بیروت، ۱۴۲۲ق / ۲۰۰۱م
- طبقات الشافعية، زکریا ساجی پسر یحیا (۲۲۰-۳۰۷ق)
- طبقات الصحابة محمد بن سعد که برده این برده بود به صورت: «محمد بن سعد گوید...» نقل می کند. (نک: ← چ. عربی، ج ۱، ۳۶۰؛ ترجمه فارسی، ج ۱، ۳۲۱، پانوشت ۳)
- الطبقات الكبير، ابن سعد، محمد بن سعد بن منیع بصری زهری (د: ۲۳۰ق)، تحقیق محمد عبدالقادر، دارالکتب العلمیة، منشورات محمد علی بیضون، بیروت- لبنان، ۱۴۱۰ق / ۱۹۹۰م؛ دیگر: مكتبة الخانكي، القاهرة، مصر، ۲۰۰۲م.
- الطبقات الكبرى، ابن سعد کاتب واقدی، ابو عبدالله محمد فرزند سعد فرزند منیع بصری (۱۶۸- ۲۳۰ق / ۷۸۴- ۸۴۵م)، به کوشش ادوارد زاخائو لیدن، ۱۹۱۴- ۱۹۱۸ در ۹ مجلد.

طبقات صوفیه سلمی، طبقات الصوفیة و یلیه ذکر النسوة المتعبدات الصوفیات، ابو عبدالرحمان محمد فرزند حسین سَلْمی نیشابوری (د: ۴۱۲ق)، تصحیح مصطفی عطا، دارالکتب العلمیة، بیروت، ۱۴۲۳ق / ۲۰۰۳.

العبر و دیوان المبتدأ و الخبر فی أيام العرب و العجم و البربر و من عاصرهم من ذوی السلطان الأكبر، ترجمه به فارسی عبدالمحمد آیتی، وزارت فرهنگ و آموزش عالی، مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی (پژوهشگاه)، تهران، ۱۳۶۳، شش مجلد.

عراق از کتاب سراپیون با ترجمه انگلیسی، گای لی سترنج (۱۸۵۴ - ۱۹۳۴م).

العراق بین الاحتلالین، عباس عزاوی (۱۸۹۰ - ۱۹۷۰م)، مطبعة بغداد، ۱۹۳۵م؛ دارالعربیة للموسوعات، ۲۰۰۴؛ قم، مکتبة الحیدریة، ۱۳۸۳خ.

العزلة، عبیدالله پسر احمد پسر محمد فزاری، ابوالفتح بغدادی، معروف به جُخْجُخ (۲۸۶ - ۳۵۸ق)

العزیزی، حسن مهلبی (نک: مقدمه یاقوت، چ. عربی، ج ۱، ۵ پانویشت ۹).

عشرات، ابو عمر زاهد هم روزگار ابن خالویه همدانی، ابو عبدالله حسین فرزند احمد (۲۹۵ - ۳۷۰ق) (نک: چ. عربی، ج ۲، ۲۳۸، س ۲۳)

العشرات، ابو عمر محمد فرزند عبدالواحد فرزند ابوهاشم بغدادی زاهد، غلام ثعلب، (۲۶۱ - ۳۴۵ق / ۸۷۵ - ۹۵۷م).

عیون الأعراب، عبیدالله پسر احمد پسر محمد فزاری، ابوالفتح بغدادی، معروف به جُخْجُخ (۲۸۶ - ۳۵۸ق)

غریب الحدیث، ابو عمر محمد فرزند عبدالواحد فرزند ابوهاشم بغدادی زاهد، غلام ثعلب، (۲۶۱ - ۳۴۵ق / ۸۷۵ - ۹۵۷م) الغیبة (تألیف: ۳۴۲ق)، ابو عبدالله محمد فرزند ابراهیم نُعمانی (د: ۳۶۰ق)، تصحیح علی اکبر غفاری، نشر صدوق، تهران،

۱۳۹۷ق؛ ترجمه فهری زنجانی و محمدجواد غفاری، تهران، ۱۳۶۳خ.

فارس نامه بلخی، ابن بلخی، به کوشش گای لی سترنج (۱۸۵۴ - ۱۹۳۴م) و رینولد الن نیکلسون، چ. کمبریج، ۱۹۰۰م؛

دیگر: به کوشش منصور رستگار فسایی، انتشارات اساطیر، تهران.

فتوح البلدان، بلاذری، احمد پسر یحیا پسر جابر پسر داود (۲۰۰ - ۲۷۹ق)، تحقیق میخائیل یان دخویه *Michael Jan de Goeje* (۱۸۳۶ - ۱۹۰۹م)، گریفسوالد، ۸ - ۱۸۶۳م؛ دیگر چ. مصر، ۱۹۵۰؛ دیگر: ترجمه به فارسی محمد توکل، انتشارات نقره، تهران، ۱۳۶۷خ. ۷۸۸ برگه.

الفرج بعد الشدة تألیف قاضی ابوعلی محسن بن علی تنوخی (۳۲۷-۳۸۴ق)

الفرج بعد الشدة، تنوخی، قاضی ابوعلی محسن پسر علی پسر محمد (۳۲۷ - ۳۸۴ق)، تحقیق عبود شالچی، دارصادر، بیروت؛ دیگر: فَرَجٌ بَعْدُ أَزْ شِدَّةٍ؛ یا جامع الحکایات (ترجمه به فارسی، سال ۶۵۱ق، سدیدالدین عوفی و حسین بن اسعد بن حسین مویدی دهستانی، به کوشش اسماعیل حاکمی، تهران، ۱۳۶۰خ.
فرق الشیعة، ابن بابیه احمد پسر علی کاشی، ابوالعباس.

فِرْقُ الشَّيْعة، ابومحمد حسن فرزند موسی نوبختی (سده ۴ه)، هلموت رینتر، مطبعه دولت، استانبول، ۱۹۳۱م؛ برگردان محمدجواد مشکور، تهران، ۱۳۲۵خ.

فِرْقُ الشَّيْعة، فيه مذاهب أهل الامامة و أسماءها و ذکر أهل مستقیمها من سقیمها و اختلافها و عللها، ابومحمد حسن فرزند موسی نوبختی (سده ۳ه)، تصحیح محمدصادق بحرالعلوم، المطبعة الحیدریة، نجف، ۱۳۸۹ق / ۱۹۶۹م.

فرهنگ عربی به فارسی، جارالله، ابوالقاسم محمود پسر محمد خوارزمی زمخشری (۴۶۷ - ۵۳۸ق)، تصحیح محمدکاظم امام، تهران، ۱۳۴۳خ.

فضایل مصر المحروسة، ابن کندی، ابوعمر محمد پسر یوسف کندی مصری (۲۸۳ - ۳۶۲ق) آن را برای ابوالمسک کافور اخشیدی (فرمانروای سال ۳۵۵ - ۳۵۷ق)، قاهره.

فضائل مصر و اخبارها و خواصها، ابن زولاق، ابومحمد، حسن بن ابراهیم بن حسین بن حسن بن علی بن خالد بن راشد بن عبدالله بن سلیمان بن زولاق مصری لیبی (۹۱۹ - ۹۹۶ق)، تحقیق علی محمد عمر، مکتبه الخانجی، قاهره، ۱۴۲۰ق.

فضائل معاوية، ابوعمر محمد فرزند عبدالواحد فرزند ابوهاشم بغدادی زاهد، غلام ثعلب، (۲۶۱ - ۳۴۵ق / ۸۷۵ - ۹۵۷م).

الفقه الأكبر، ابوحنیفه نعمان بن ثابت بن زوطا بن مرزبان (۸۰ - ۱۵۰ق / ۶۹۹ - ۷۶۷م)

فلسطين أحسن التقاسيم، مقدسی گای لی سترنج (۱۸۵۴ - ۱۹۳۴م)

فلسطین در روزگار فرمانروایی مسلمانان گای لی سترنج (۱۸۵۴ - ۱۹۳۴م)

فلسطین فی العهد الإسلامی، گای لی سترنج (۱۸۵۴ - ۱۹۳۴م)، چ. ۱۸۹۰م؛ ترجمه به عربی محمود عمارة، عمان، الأردن، وزارة الثقافة و الإعلام، دائرة الثقافة و الفنون، ۱۳۹۰ق / ۱۹۷۰م.

فلسطین، من کتاب أحسن التقاسیم للمقدسی، متن و ترجمه به انگلیسی، گای لی سترنج (۱۸۵۴ - ۱۹۳۴م)، (لندن، ۱۸۸۶م).

فهرس أعلام الذریعة إلى تصانیف الشیعة، ألفه جمع من اولاد المؤلف و اصهاره و احفاده، تحت نظر ابن المؤلف: الدكتور علی نقی منزوی، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۷۷خ / ۱۴۱۹ق / ۱۹۹۸م.

فهرست طوسی، شیخ الطائفة حسن فرزند محمد طوسی (۳۸۵ - ۴۶۰ق)، اسپرنگر *A. Sprenger*، التبرولی، مولوی عبدالحق، مولوی غلام قادر، کلکته، نخستین بار ۱۲۷۱ق / ۱۸۵۳م. در ۳۸۳ برگه همراه با ۴ برگه مقدمه به زبان انگلیسی؛ دیگر: تصحیح محمدصادق بحر العلوم، نجف به سال ۱۹۳۷م؛ بحر العلوم، نجف، ۱۹۶۰م؛ محمود رامیار، هزاره شیخ طوسی، دانشگاه مشهد، افست اسپرنگر، ۱۵۶ برگه + ۱۵ برگه پیش گفتار.

فهرست ما رواه ابن خلیفه اشبیلی، دو جلد، به کوشش کودیر، مادرید، ۱۸۸۳ تا ۱۸۹۲م

فهرست نسخه‌های خطی عربی و سریانی در کتابخانه ملی پاریس، دسلان، بارون ماگ گوگن (۱۸۰۱-۱۸۷۸)، ناتمام ماند و زوتنبرگ آن را کامل کرد، چ. ۱۸۸۳ - ۱۸۹۵م.

فهرست وستنفلد، وستنفلد خاورشناس (۱۸۰۸ - ۱۸۹۹م) پس از چاپ کردن معجم البلدان، در چهار جلد، یک جلد پنجم را به تحقیقات متن و جلد ششم را به فهرست‌ها اختصاص داد.

الفهرست، فوز العلوم، ابن ندیم ابوالفرج محمد فرزند اسحاق، ابن ندیم (۲۹۷ - ۳۸۵ق)، چاپخانه رحمانی مصر، چاپ ۱۳۴۸ق؛ پژوهش و برگردان رضا تجدد، چ تهران، ۱۳۴۶خ.

فی جبال تهامة و محالها، سُکُونی ابوعبیدالله عمر پسر بشر (د: ۴۸۷ق).

فیصل، حازمی، ابوبکر محمد پسر موسی (۵۴۸ - ۵۸۴ق) نک: معجم البلدان، مقدمه یاقوت، ج ۱، ۸.

قرمطیان، ابن حبان، محمد بُستی (۲۷۴ - ۳۵۴ق) سگستانی تمیمی ولاء

- کارنامه بیرونی، کتابشناسی و فهرست آثار، پرویز اذکایی، انجمن آثار و مفاخر فرهنگی، تهران، ۱۳۵۲ خ.
- الکامل در ادبیات عرب، محمد مبرّد پسر یزید (۲۱۰ - ۲۸۶ ق)، (معجم الأدباء، ج ۳، ۳۱)
- الکامل فی التاریخ، ابن اثیر جزری علی پسر محمد (۵۵۵ - ۶۳۰ ق)، تورنبرگ *torneberg* (۱۸۰۷ - ۱۸۷۷ م) سویدی در ۱۴ مجلد سال ۱۸۵۱ - ۱۸۷۶ م؛ دیگر: چ. دارصادر، بیروت، سال ۱۹۶۵ - ۱۹۶۶ م.
- الکاوئی علی تاریخ السخاوی / این کتاب را در پاسخ به اتهامات سخاوی علیه خود است، حافظ جلال الدین عبدالرحمن بن ابی بکر سیوطی شافعی (۸۴۹ - ۹۱۱ ق)
- کتاب بنی کنانه (چ. عربی، ج ۳، ۶۱۵، س ۲)
- کتاب هذیل (چ. عربی، ج ۳، ۷۴۹، س ۱۴). (پنجاه و چهار)
- کشف الظنون حاجی خلیفه یک فرهنگ کتابشناسی از حاجی خلیفه مصطفی کاتب چلبی ترک (۱۰۱۷ - ۱۰۶۷ ق) است.
- چ. چهارم تصحیح یالتقیا، استانبول ۱۹۴۱ تا ۱۹۴۳ م، افسر در تهران همراه با ذیل آقابزرگ تهرانی منزوی (۱۲۵۵ - ۱۳۴۸ خ) پدرم، ۱۹۶۷ م.
- کشف المسالک و الممالک عبدالله قرطبی، به کوشش دسلان، بارون ماگ گوکن (۱۸۰۱ - ۱۸۷۸)، الجزیره، ۱۸۵۷ م.
- الکواکب المنتشرة في القرن الثاني بعد العشرة، طبقات اعلام الشيعة قرن ۱۲ هـ، شیخ آقابزرگ تهرانی (۱۲۵۵ - ۱۳۴۸ خ)، مقدمه نگاری، تحقیق و تصحیح علی نقی منزوی (۱۳۰۲ - ۱۳۸۹ خ)، چاپ دانشگاه تهران، ۱۳۷۲ خ.
- لباب الأنساب و الألقاب و الأعقاب، بیهقی، ظهیرالدین، ابوالحسن علی بن ابی القاسم زید مشهور به ابن فندُق و فرید خراسان (۴۹۹ - ۵۶۵ ق)، چاپ مهدی رجائی، قم، ۱۴۱۰ ق.
- اللباب في تهذيب الأنساب، أبو الحسن علی فرزند ابوکرم محمد فرزند محمد فرزند عبدالکریم فرزند عبدالواحد شیبانی جزری، عزالدین ابن اثیر (د: ۶۳۰ ق)، چاپ مصر، ۱۳۵۷ ق.
- لسان المیزان، ابوالفضل احمد فرزند علی فرزند محمد فرزند احمد فرزند حجر عسقلانی (د: ۸۵۲ ق)، تصحیح دائرة المعارف النظامية، هند، ۱۳۳۱ ق؛ چاپ دیگر: مؤسسه اعلمی، بیروت، چاپ دوم، ۱۳۹۰ ق / ۱۹۷۱ م.
- لصوص (کتاب الصوص) دزدان، جاحظ است (نک: جاحظ، ابوعثمان عمرو فرزند بحر (۱۶۰ - ۲۵۵ ق / ۷۷۶ - ۸۶۹)

لصوص، أُحْيَمَرُ سعدى (د: ۱۷۰ق)

المبهبج في تفسير أسماء شعراء ديوان الحماسة، أبوالفتح عثمان بن جنى موصلى (د: ۳۹۲ق)، تحقيق مروان العطية و شيخ الزايد، دار الهجرة للطباعة والنشر والتوزيع، دمشق، ج. يكم، ۱۴۰۸ق / ۱۹۸۸م.

مجالسات العلماء، عبیدالله پسر احمد پسر محمد فزارى، أبوالفتح بغدادى، معروف به جُخْ جُخْ (۲۸۶ - ۳۵۸ق) المجسطى، بطلميوس يا صاحب الملحمة يا بطلميوس مجله مجمع العلمي.

مجمع الرجال؛ رجال قهپايى، عنایت الله پسر على پسر محمود قهپايى كوهپايه ايبى اصفهانى (ز: ۱۰۱۱ق)، به كوشش ضياء الدين علامه اصفهانى، اصفهان، ۱۳۸۴ تا ۱۳۸۷ق؛ چاپ ديگر: ناشر اسماعيليان، قم، ۱۳۶۴خ.

المحاسن، شيخ ابوجعفر احمد بن محمد بن خالد بن عبدالرحمن بن محمد بن على برقى (د: ۲۷۴ق)، دارالكتب اسلامى، تهران، ۱۳۳۰خ؛ تصحيح موسوى و محدث ارموى، تهران، ۱۳۳۱خ / ۱۹۶۲م، ۶۵۵ برگه + ۶۰ برگه مقدمه جلال محدث ارموى.

المُحَبَّر، ابن حبيب، محمد (د: ۲۴۵ق) ابوجعفر محمد بن حبيب بن اميه بن عمرو هاشمى بغدادى (۲۴۵ق / ۸۵۹م)، تصحيح ايلزه ليختن شنيتر، تحقيق و تصحيح حسن سيد كسروى، دار الغد العربى، قاهره، ۲۰۰۰م / ۱۴۲۱ق؛ ديگر: دار الآفاق الجديدة، بيروت.

المختار من كتب الاختيارات الفلكية، ابومنصور سليمان بن حسين بن بردويه ابريسى موصلى حاسب، شماره بازيابى: ۱/۶۴۸۰، شماره مدرک کتابخانه مجلس: ۶۷۰۷-۱۰.

المختار من كتب الاختيارات الفلكية، ابونصر يحيى پسر جرير تكريتى (د: ۴۷۲ق).

مختصر البلدان، ابن فقيه بوبكر همدانى، احمد پسر محمد پسر اسحاق (د: ۳۴۰ق)، پنج جلد، كوتاه شده آن، از على شيزرى پسر حسن (د: ۴۱۳ق)، تحقيق دخويه خاورشناس (۱۸۳۶ - ۱۹۰۹م)، بريل، ۱۸۸۵م، ۳۶۵ + ۶۷ برگه.

مرآة الجنان و عبرة اليقظان في معرفة ما يعتبر من حوادث الزمان، عبدالله بن اسعد يافعى (۶۹۸ - ۷۶۸ق)، تحقيق خليل عمران منصور، دار الكتب العلمية، منشورات محمد على بيضون، بيروت، ۱۴۱۷ق.

مرآت الجنان، عبدالله بن اسعد يافعی (۶۹۸ - ۷۶۸ق)

مروج الذهب و معادن الجوهر، علی فرزندان مسعودی (د: ۳۴۶ق / ۹۵۷م)، تحقیق شار پلا. چاپ پاریس، افست تهران؛ چاپ مصر، ۱۳۰۳ق؛ چاپ دارالاندلس للطباعة و النشر، بیروت، چاپ دهم ۱۹۶۶م.

المسالک و الممالک (نگارش: ۳۱۰ق / ۹۲۲م)، ابو عبدالله محمد بن احمد جیهانی (ز: ۳۶۷ق). ابن ندیم در الفهرست (ص ۱۵۳)

المسالک و الممالک، ابن خردادبه، ابوالقاسم عبيدالله (۲۰۵ - ۲۸۰ق) پسر عبدالله پسر خردادبه، ۳۰۸ برگه + ۲۱۶ برگه ترجمه فرانسه از دخویه، لیدن، ۱۸۸۹م؛ ترجمه به فارسی حسین قره چانلو، نشر نو، تهران.

المسالک و الممالک، ابواسحق ابراهیم بن محمد فارسی اصطخری، تحقیق محمد جابر عبدالعال حسینی، الجمهورية العربية المتحدة، ترجمه به فارسی محمد بن اسعد بن عبدالله شوشتری، به کوشش ایرج افشار، تهران، ۱۳۷۳خ.

مسالك و ممالک و مغاوزه و مهالك، ابن حوقل، ابوالقاسم محمد ابن علی بن حوقل (ز: ۳۶۷ق)، لیدن، ۱۸۷۳م، ۴۰۶ + ۲۱ برگه.

مسائل شیرازیات بوعلی فارسی حسن پسر احمد فسایی (۲۸۸ - ۳۷۷ق) نک: ذریعه، ج ۲۰، ۳۵۴، شماره ۳۳۸۰

مسند علی، نسائی ابوعبدالرحمان احمد پسر علی پسر شعیب (۲۱۵ - ۳۰۳ق).

مسند مالک نسائی ابوعبدالرحمان احمد پسر علی پسر شعیب (۲۱۵ - ۳۰۳ق).

مسند، صنعانی، عبدالرزاق (۱۲۶ - ۲۱۱ق) پسر همام نک: ذریعه، ج ۲۱، ۲۷

مُسند، علی پسر عمر دارقطنی (۳۰۶ - ۳۸۵ق با حنزابه فراتی

مشارب التجارب و غوارب الغرایب، ابن فُندق بیهقی، ابوالقاسم علی پسر زید (۴۹۹ - ۵۶۵ق)،

مشارق الأنوار، نک: صاحب کتاب مشارق الأنوار، چ. عربی، ج ۴، ۲۴۲، ۵.

مصنّف، صنعانی، عبدالرزاق (۱۲۶ - ۲۱۱ق) پسر همام نک: ذریعه، ج ۲۱، ۱۳۲

مصنّفی الامامیة، طوسی محمد پسر حسن (۳۸۵ - ۴۶۰ق) شیخ الطائفة

مطالع، (معجم البلدان، چ. عربی، ج ۳، ۵۵۴، س ۱)

کتاب‌نامه مُعْجَم البُلْدان یاقوت حموی

۱۳۰

معارف، ابن قتیبة دینوری، ابومحمد عبدالله بن مسلم بن قتیبه (متوفی ۲۷۶ق)، تحقیق ثروت عکاشه، الهيئة المصرية العامة للكتاب، قاهره، ۱۹۹۲م.

معجم الأدباء، یاقوت (۵۷۴ - ۶۲۶ق)، ارشاد الأریب إلى معرفة الأديب، از یاقوت حموی (۵۷۴ - ۶۲۶ق) چ. مأمون در ۲۰ مجلد از آن چاپ مرگلیوث (۱۸۵۸ - ۱۹۴۰م) با افزایش‌ها، قاهره (۱۹۳۶ - ۱۹۳۸م).

معجم الأدباء؛ یا ارشاد الأریب إلى معرفة الأديب، یاقوت حموی، دیوید سموئل مارگلیوت لیدن، ۱۹۰۷م؛ قاهره ۱۹۰۹م؛ برگردان عبدالحمید آیتی، تهران، ۱۳۹۱خ / ۲۰۱۲م.

معجم البلدان، یاقوت (۵۷۴ - ۶۲۶ق)، تصحیح وستنفلد در لایبزیگ، ۱۸۶۶م چاپ شد؛ چ. سعاده ۱۳۲۳ خانجی مصر؛ چ. بیروت دارصادر.

معجم السفر، صدرالدین، أبوطاهر سلفی أحمد بن محمد بن أحمد بن محمد بن إبراهيم سلفه اصبهانی (۴۷۸ - ۵۷۶ق)، عبدالله عمر بارودی، المكتبة التجارية، مكة المكرمة؛ دیگر: پاکستان، ۱۹۸۸م، ۴۵۶ برگه متن و تا برگه ۶۸۶ تعلیقات و فهرست‌ها، به تصحیح شیرمحمدزمان + پیش‌گفتار، به انگلیسی در ۱۶۷ برگه.

معجم المطبوعات العربية و المعربة و هو شامل لأسماء الكتب المطبوعة في الأقطار الشرقية و الغربية مع ذكر أسماء مؤلفيها و لمعة من ترجمتهم و ذلك من يوم ظهور الطباعة إلى نهاية السنة الهجرية ۱۳۳۹ الموافقة لسنة ۱۹۱۹ ميلادية، يوسف الیان سرکیس (۱۲۷۲ - ۱۳۵۱ق)، کتابخانه عمومی مرعشی نجفی، قم، ۱۴۱۰ق

معجم المؤلفين تراجم مصنفی الكتب العربية، عمر رضا کحاله (۱۳۲۳ - ۱۴۰۸ق / ۱۹۰۵ - ۱۹۸۷م)، دارإحياء التراث العربي، بیروت، ۱۳۷۶ق، ۱۵ جلد.

معجم ما استعجم من أسماء البلاد و المواضع، ابوعبید بکری، عبدالله فرزند عبدالعزیز فرزند محمد فرزند ایوب فرزند عمرو بکری اندلسی (د: ۴۸۷ق)، به کوشش ووستنفلد، چاپ سنگی، گوتینگن، ۱۸۷۶ - ۱۸۷۷م؛ دیگر: تحقیق مصطفی السقا، قاهره، ۱۹۴۵ - ۱۹۵۱، چهار جلد در ۱۶۲۵ برگه، با دو فهرست؛ دیگر: تحقیق مصطفی السقا، عالم الكتب، بیروت، ۱۴۰۳ق / ۱۹۸۳م.

معجم، زندگی‌نامه یاران ابوعلی صدفی، نگارش ابن ابار، به کوشش کودیر، مادرید، ۱۸۸۳ تا ۱۸۹۲م.

معجماً: معجم الأدباء.

معجمد: معجم البلدان.

معجمط: معجم المطبوعات العربية و المعربة و هو شامل لأسماء الكتب المطبوعة في الأقطار الشرقية و الغربية مع ذكر أسماء مؤلفيها و لمعة من ترجمتهم و ذلك من يوم ظهور الطباعة إلى نهاية السنة الهجرية ١٣٣٩ الموافقة لسنة ١٩١٩ ميلادية، نوبته يوسف اليان سركيس (١٢٧٢ - ١٣٥١ق)

معلمين، جاحظ، عمر پسر بحر (١٦٣ - ٢٥٥ق)

مقدمه ابن خلدون، ترجمه به فرانسسه، دسلان، بارون ماگ گوکن (١٨٠١-١٨٧٨) (DeSlane, Baron Mac Guquin)، چهار جلد، به کوشش کاترمر، ١٨٥٢م.

من نزل بحمص من الصحابة عبدالصمد حمصی پسر سعید (د: ٣٤٢ق).

مناهل العرب، ابن ابی حفصه محمد پسر ادريس حفصی، ابوجعفر يمامی

المنتظم في تاريخ الأمم و الملوك، ابوالفرج ابن جوزی، عبدالرحمان فرزند علی (٥١٠ - ٥٩٧ق)، تصحيح و پژوهش نعيم زرزور، دارالکتب العلمیة، بيروت، لبنان، ١٤١٢ق / ١٩٩٢م.

المنصّد، هنائی، (نک: معجم البلدان، ج. عربی، ٢، ٥٣٠؛ و ج. ٤، ٦٠٨)

الموطأ» كبير و صغير وهب (ابن...) عبدالله (١٢٥ - ١٩٧ق) را او در مدت ٢٠ سال برای مالک بن انس، امام سنّیان (٩٥ - ١٧٩ق) نگاشته است. (وفیات خلکان، ج. ٢، ٢٤١، س ١)

میزان الاعتدال في نقد الرجال، حافظ شمس الدين محمد بن احمد بن عثمان بن قایماز ذهبی (٦٧٣ - ٧٤٨ق / ١٢٧٤ -

١٣٤٨م)، ج. لکهنو، ١٣٠١ق؛ ديگر: تحقيق على محمد بجاوى، دارالمعرفة للطباعة والنشر، بيروت، الطبعة الأولى، ١٣٨٢ق

/ ١٩٦٣م؛ ديگر: تحقيق و تعليقات على محمد معوض و عادل احمد عبدالموجود و عبدالفتاح ابوسنة، دارالکتب العلمیة، بيروت، ١٤١٦ق / ١٩٩٥م.

نامه‌های عين القضاة، علينقى منزوى، جلد دوم، عفيف عسيران، بيروت، ١٩٧٢م، سپس تهران، انتشارات اساطير،

١٣٧٧خ.

کتابنامه مُعْجَمُ البُلْدَانِ ياقوت حموی

۱۳۲

- نامه‌های عین‌القضات، علینقی منزوی، جلد سوم، تهران، انتشارات اساطیر، ۱۳۷۷ خ.
- نامه‌های عین‌القضات، علینقی منزوی، جلد یکم، عقیف عسیران، بیروت، ۱۹۶۸ م، سپس تهران، انتشارات اساطیر، ۱۳۷۷ خ.
- نامه دانشوران، علیقلی میرزا، اعتضادالسلطنه، چاپ سنگی، ۱۲۹۶ - ۱۳۲۴ ق؛ دیگر: رضا صدر، انتشارات دارالفکر، قم، ۱۳۳۸ خ.
- النبات، ابوحنیفه احمد پسر داود پسر وند دینوری (د: ۲۸۲ق)، انتشارات فزاتر اشتاینر (آلمان)، ۱۳۹۴ ق / ۱۹۷۴ م، ۶۳ برگه؛ دیگر: دانشگاه علوم پزشکی ایران، مؤسسه مطالعات تاریخ پزشکی، طب اسلامی و مکمل، تهران، ۱۳۸۷ خ.
- النجوم الزاهرة في أخبار ملوك مصر و قاهرة، ابوالمحاسن جمال‌الدین یوسف پسر تغری بردی اتابکی (۸۱۳ - ۸۷۴ق)، چاپ قاهره، ۱۳۴۸ - ۱۳۶۹ ق؛ دیگر: تحقیق جمال محمد محرز، فهیم محمد شلتوت، ابراهیم علی طرخان و جمال‌الدین شیال، ۱۶ جلد، وزاره الثقافه و الارشاد القومي، المؤسسة المصرية العامة، ۱۳۹۱ - ۱۳۹۲ ق / ۱۹۷۱ - ۱۹۷۲ م.
- نرماشیر کرمان، رهنی کرمانی، محمد پسر بحر.
- نزهة القلوب حمدالله مستوفی، متن و ترجمه به انگلیسی گای لی سترنج (۱۸۵۴ - ۱۹۳۴ م)، منشورات لجنة جیب التذکارية، مجلد ۲۳، لیدن، کمبریج ۱۹۱۵ - ۱۹۱۹ م؛ دیگر: تهران، دنیای کتاب، ۱۳۶۲ خ؛ دیگر: تصحیح میرهاشم محدث، تهران: سفیراردهال، چاپ اول: ۱۳۹۶ خ.
- النزهة المشتاق في اختراق الآفاق (نگارش: ژانویه ۱۱۵۴ م / شوال ۵۴۸)، شریف ادیسی سیسیلی محمد پسر محمد پسر عبدالله (۴۹۳ - ۵۶۰ ق)، چ. ۱۹۵۲ م.
- نقد شعر، ابن‌رشیق، حسن قیروانی (۳۹۰ - ۴۶۳ ق) بربری تبار عرب شده چاپ شده است.
- النقض، بعض ثوالب التواصب في نقض بعض فضائح الروافض؛ نقض الفضائح (نگارش: ۵۶۰ ق)، نصیرالدین عبدالجلیل بن ابی‌الحسین بن ابی‌الفضل قزوینی مشهور به عبدالجلیل قزوینی رازی، تصحیح جلال‌الدین محدث. نخستین بار در سال ۱۳۸۱ ق / ۱۳۳۱ خ در چاپخانه سپهر تهران به چاپ رسید، دیگر چ. تهران، ۱۳۵۸ خ، در ۷۲۰ برگه و تعلیقات آن در دو مجلد (۱۴۸۰ برگه) است.

- النُّقْطُ، جوانی علوی نقیب الاشراف مصر اسماعیلی محمد پسر اسعد (۵۲۵ - ۵۸۸ق) هَدِيَةُ الْأَخْبَابِ فِي ذِكْرِ الْمَعْرُوفِينَ بِالْكَوْنِ وَالْأَلْقَابِ وَالْأَنْسَابِ، شيخ عباس قمی (د: ۱۳۵۹ق)، چاپ سنگی، ۱۳۴۹ق، مطبوعه المرتضوية، نجف، ۱۳۴۹ق؛ دیگر: انتشارات امیرکبیر، تهران، چاپ اول، ۱۳۲۹خ و ۱۳۳۲خ و ۱۳۶۳خ.
- وشاح دمیة القصر بیهقی، ابن فُندق بیهقی، علی پسر زید (۴۹۹ - ۵۶۵ق) را به دست آورده است (معجم الأدباء، ۱۳: ۲۱۹ - ۲۴۱)
- وفیات الأعیان و أبناء أبناء الزمان مِمَّا ثَبَّتَ بِالنَّقْلِ وَالسَّمَاعِ وَ اثْبَتَهُ الْعِيَانُ، ابن خلکان، شمس الدین، ابوالعباس احمد فرزند ابراهیم فرزند ابوبکر فرزند خلکان اربلی برمکی (۶۰۸ - ۶۸۱ق)، پژوهش احسان عباس، دارالفکر، بیروت، لبنان.
- وفیات الأعیان و أبناء أبناء الزمان مِمَّا ثَبَّتَ بِالنَّقْلِ وَالسَّمَاعِ وَ اثْبَتَهُ الْعِيَانُ، ابن خلکان احمد فرزند محمد برمکی اربلی (۶۰۸ - ۶۸۱ق)، میرزا محمدحسن خان شیخ جابری انصاری به دستور ظل السلطان به فارسی برگرداند. وفيات الاعیان در سال ۱۲۸۴ق توسط معتمدالدوله فرهاد میرزا همراه با ویرایش و افزوده‌هایی به عربی چاپ شد؛ چاپ دیگر به کوشش احسان عباس، دارالفکر، بیروت، لبنان.
- وفیات الأعیان و أبناء أبناء الزمان، ابن خلکان احمد پسر محمد پسر بوبکر (۶۰۸ - ۶۸۱ق) برمکی، کردهکاری اربیلی، تصحیح محمد محیی الدین عبدالحمید چ. قاهره، ۱۹۴۸م، شش جلد.
- وفیات الاعیان ابن خلکان، تحقیق و ترجمه دسلان، بارون ماک گوگن (۱۸۰۱ - ۱۸۷۸)، چ. پاریس، ۱۸۳۸ - ۱۸۴۲م؛ دیگر: یاقوتة الصراط فی تفسیر غریب القرآن، ابو عمر محمد فرزند عبدالواحد فرزند ابوهاشم بغدادی زاهد، غلام ثعلب، (۲۶۱ - ۳۴۵ق / ۸۷۵ - ۹۵۷م).
- یاقوته، ابو عمر زاهد هم روزگار ابن خالویه همدانی، بو عبدالله حسین فرزند احمد (۲۹۵ - ۳۷۰ق).
- یتیمة الدهر، ابو منصور عبدالملک فرزند محمد ثعالبی نیشابوری (۳۵۰ - ۴۲۹ق)، مکتبة الحسينية بالازهر، قاهره، ۱۳۵۲ق / ۱۹۳۴م.
- یوم و ليلة، ابو عمر محمد فرزند عبدالواحد فرزند ابوهاشم بغدادی زاهد، غلام ثعلب، (۲۶۱ - ۳۴۵ق / ۸۷۵ - ۹۵۷م).